

MICAE
MEDI
AEVA
LES
XI.

*Fiatal történészek
dolgozatai
a középkori
Magyarországról
és Európáról*

2023

MICAE MEDIAEVALES XI.

*Fiatal történészek dolgozatai
a középkori Magyarországról és Európáról*

MICAE MEDIAEVALES

XI.

*Fiatal történészek dolgozatai a középkori
Magyarországról és Európáról*

SZERKESZTETTE

*Hunyadi Sándor, Rudolf Veronika,
Varró Orsolya*

ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola
Budapest
2023

ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola
Tanulmányok – Konferenciák
17. kötet

A tanulmányokat lektorálták:

Bárány Attila, Draskóczy István, Dreska Gábor,
F. Romhányi Beatrix, Kálnoki-Gyöngyössy Márton, Mordovin Maxim,
Tóth Krisztina, Veszprémy László

Az angol nyelvű rezümét lektorálta: Jack Wilson

Olvasószerkesztő: Varga Virág

Sorozatszerkesztő

Novák Veronika, Dreska Gábor, Körmendi Tamás

A kötet megjelenésére az ELTE Hallgatói Önkormányzat
Tudományszervezési és kutatási pályázat támogatásával került sor.

A tanulmányok szerzői © Borbás Benjámín, Galambosi Péter,
Hunyadi Sándor, Kovács Enikő, Németh Fruzsina Alexandra,
Rác Balázs Viktor, Rudolf Veronika, Varró Orsolya

A kötet szerkesztői © Hunyadi Sándor, Rudolf Veronika, Varró Orsolya

ISSN 2062-2198

Nyomta és kötötte a Ritter Nyomda Zrt.
Felelős vezető: Horváth Pál

Tartalomjegyzék

Előszó	7
Rövidítésjegyzék	9
BORBÁS BENJÁMIN	
<i>A hadizsákmány felhasználása és hasznosulása a keresztes hadjáratok időszakában (1096–1291).....</i>	15
GALAMBOSI PÉTER	
<i>A szépesi tízlándzsás szék kialakulása.....</i>	41
HUNYADI SÁNDOR	
<i>Lodomér esztergomi érsek birtokszervezői tevékenysége.....</i>	53
KOVÁCS ENIKŐ	
<i>Bécsi dénárok a pápai tizedjegyzékben.....</i>	67
NÉMETH FRUzsINA ALEXANDRA	
<i>Régészeti kutatások a „zöld mezők, messzi falvak és távoli hegyek vidékén”. Egy lelőhely élete az Oszmán Birodalom keleti vidékén.....</i>	89
RÁCZ BALÁZS VIKTOR	
<i>A cirkálás késő középkori előzményei.....</i>	105
RUDOLF VERONIKA	
<i>Magyar–bajor kapcsolatok IV. Béla uralkodása alatt.....</i>	123
VARRÓ ORSOLYA	
<i>„Colligite me in medietatem terrę”: veszedelmes viszonyok La Cadière-ben.....</i>	141
<i>Függelék.....</i>	173
<i>Köszönetnyilvánítás</i>	183
<i>A szerzőkről.....</i>	185

Table of contents

<i>Foreword</i>	7
<i>List of Abbreviations</i>	9
BENJÁMIN BORBÁS	
<i>The Use and Reuse of Spoils of War During the Crusades (1096–1291)</i>	15
PÉTER GALAMBOSI	
<i>The Formation of the Seat of the Spiš Lancers</i>	41
SÁNDOR HUNYADI	
<i>The Land Managing Activities of Archbishop Lodomer of Esztergom</i>	53
ENIKŐ KOVÁCS	
<i>Wiener Pfennig in the Records of Papal Tithes</i>	67
FRUZSINA ALEXANDRA NÉMETH	
<i>Archeological Investigations on the Land of „green fields, distant villages and distant mountains”. A Life of a Site on the Eastern Border of the Ottoman Empire</i>	89
BALÁZS VIKTOR RÁCZ	
<i>Late Medieval Roots of the Inquisitio Malefactorum</i>	105
VERONIKA RUDOLF	
<i>Hungarian–Bavarian Relations during the Reign of Béla IV</i>	123
ORSOLYA VARRÓ	
<i>„Colligite me in medietatem terre”: Dangerous Liaisons in La Cadiè</i>	141
<i>Appendix</i>	173
<i>Acknowledgements</i>	183
<i>Notes on Contributors</i>	187

Előszó

ÚJABB ÉVTIZEDÉNEK MEGFUTÁSÁT kezdi a középkorral foglalkozó doktoranduszok konferenciájának válogatott előadásait szerkesztett formában a nagyközönség elé táró kiadványsorozat. A Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Történelemtudományi Doktori Iskola Középkori Magyar Történeti, Történelem Segédtudományai és Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történeti Programja által 2010 óta közösen megrendezésre kerülő seregszemle a három program diákjai mellett rendszeres bemutatkozási lehetőséget kínál más doktori iskolák, sőt más egyetemek középkori témával foglalkozó, posztgraduális képzésben részt vevő hallgatói számára is. Az ifjú tudósok kutatási eredményeit a kezdetektől lektorált formában közreadó *Micae mediaevales – Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról* címet viselő sorozat mára a hazai szakterület egyik legnagyobb volumenű doktori kiadványává vált, amelynek nimbuszát tartalma mellett rendszeres megjelenése is erősíti.

A pandémia miatt a korábbi esztendőhöz hasonlóan a 2021. június 24–25-én megrendezett konferencián is csak online formában vehettünk részt. Az immár évtizedes hagyományoknak megfelelően ezúttal is a középkortudomány egy-egy jeles képviselőjének plenáris előadása nyitotta és zárta a kétnapos rendezvénysorozatot: a megnyitót a Középkori Magyar Történeti Doktori Program vezetője, a konferenciasorozatot egykor megálmodó és a koordinációban egy évtizeden keresztül jelentős szerepet vállaló Draskóczy István tartotta *Magyarországi nemesérbányászat a 15. század második felében* címmel, míg lezárásként – a személyes találkozás hiánya miatt főként hátrányként megélt világhálón keresztüli kapcsolattartás földrajzi akadályokat eltüntető előnyét is élvezve – Nagy Piroska, az Université du Québec à Montréal oktatójának *Krizishelyzetek és kollektív érzelmek, a historiográfiától a középkorig* című előadását hallhattuk. A két nap alatt hat szekcióba osztva összesen 19 referátum hangzott el, mégpedig a házigazda szerepét betöltő Eötvös Loránd Tudományegyetem hallgatói mellett a pozsonyi Comenius Egyetem, a Debreceni Egyetem, a Pázmány Péter Katolikus Egyetem, a Pécsi Tudományegyetem és a Szegedi Tudományegyetem doktoranduszai részéről. Ezen mennyiség csaknem felét olvashatjuk most a jelen kötetben. Az írott formában is megjelenő tanulmányok jól tükrözik a konferencia tematikailag sokszínű, változatos programját, amelyben a gazdaság- és a hadtörténet éppen úgy helyet kapott, mint a politika- vagy a jogtörténet, illetve a régészet.

A tudományos előadások mellett a konferencia másik gondosan ápolta tradíciója, hogy lehetőséget biztosít középkori tematikájú tudományos projekteknek és kutatócsoportoknak a bemutatkozásra, illetve módot kínál a hallgatóság számára ezen vállalkozások első kézből, leginkább az őket megálmodó és irányító kollégák révén való megismerésére.

A 2021-es esztendőben Vida Tivadar kalauzolásában az *Integrating genetic, archaeological and historical perspectives on Eastern Central Europe, 400–900 AD* projekt céljairól és működéséről kaphattunk képet, valamint az *MTA–PTE–ELTE Középkori Magyar Egyházi Archontológia (1000–1387) Kutatócsoport* munkálkodásáról tájékoztatott Thoroczky Gábor.

Nem feledkezhetünk meg a sorozat azon nemes hagyományának számbavételéről sem, amelynek célja a szervező doktori iskolákhoz, azok oktatóihoz és korábbi, már végzett hallgatóihoz köthető könyvek bemutatása. Ennek keretén belül a 2021-es seregszemlén Szaszko Elek vezetésével Kádas István disszertációjának könyvvé formált szövegét (*A megye emberei. A szolgabírói hivatal és viselői Északkelet-Magyarországon [1329–1545]. Bp. 2020.*), Körmendi Tamás útmutatásával a Gál Judit doktori dolgozatát tartalmazó kötetet (*Dalmácia helye az Árpád-kori Magyar Királyságban. Bp. 2020.*), Tringli István tolmácsolásában pedig a Mikó Gábor értekezéséből készült kiadványt (*A középkori Magyar Királyság törvényei és a Corpus Juris Hungarici. Bp. 2021.*) ismerhettük meg; Tóth Krisztina két új, fontos kutatási segédeszköznek ígérkező művét (*A váci káptalan középkori oklevelei [1227–1342]. Vác 2020.* és *Esztergom megye történeti földrajza a késő középkorban. Bp. 2020.*) Thoroczky Gábor mutatta be, míg az Archontológiai Kutatócsoport kiadványsorozatában megjelent, Thoroczky Gábor által szerkesztett két kötet erényeit és értékeit (*Püspökök, káptalanok, tizedek. Tanulmányok. Szerk. Thoroczky Gábor. Pécs 2020.* és *Szentirmai Sándor: A középkori magyar egyház. Válogatott kánonjogtörténeti tanulmányok. Szerk. Thoroczky Gábor. Pécs 2021.*) Hunyadi Zsolt tárta a hallgatóság elé.

A konferencia megszervezését és lebonyolítását fáradhatatlan és lelkiismeretes munkájával a három közreműködő doktori programot képviselő egy-egy hallgató, Rudolf Veronika, Varró Orsolya és Hunyadi Sándor biztosította, akik ugyanolyan rutinnal intézték a program összeállításának feladatát, mint ahogy kezelték a gyakorlati megvalósítás során adódó helyzeteket.

A jelen kötet célja, hogy a 2021. évi, középkorral foglalkozó doktoranduszok konferenciája legkiválóbb előadásainak lektorált szövegét, egy-egy ígéretes vállalkozás nyomán majdan megszülető disszertáció előfutáraként az érdeklődő olvasók elé tárja. Reméljük, hogy az írárok szerzői hamarosan, doktori diplomával a birtokukban a hazai középkorkutatás ismert és elismert ifjú generációját fogják gyarapítani.

Budapest, 2023. április

Dreska Gábor, Körmendi Tamás, Novák Veronika

Rövidítésjegyzék

- ÁKIF Kristó Gyula (szerk.): *Az államalapítás korának írott forrásai*. Szeged, 1999. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 15.)
- ÁMTF Györffy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I–IV. Bp., 1963–1998.
- AOkt. Kristó Gyula (szerk.): *Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia, 1301–1387*. Bp.–Szeged, 1990–
- AOkm. Nagy Imre – Nagy Gyula (szerk.): *Anjou-kori okmánytár*. I–VII. Bp., 1878–1920.
- ÁÚO Wenzel Gusztáv (szerk.): *Árpádkori új okmánytár*. I–XII. Pest–Bp., 1860–1874.
- Bánffy Varjú Elemér – Iványi Béla (szerk.): *Oklevéltár a Tomaj nemzetségbeli losonczi Bánffy család történetéhez*. I–II. Bp., 1908–1928.
- Bátori Norbertus C. Tóth (ed.): *Documenta ad historiam familiae Bátori de Ecsed spectantia*. I. *Diplomata 1393–1540. Ad edendum praeparaverunt Richardus Horváth – Tiburtius Neumann – Norbertus C. Tóth*. Nyíregyháza, 2011. (A nyíregyházi Jósza András Múzeum kiadványai 67.)
- Borsod Sugár István: *Borsodi oklevelek a Heves Megyei Levéltárban*. Miskolc, 1980. (Documentatio Borsodiensis 1.)
- BUB Erich Zöllner – Heinrich Fichtenau (Bearb.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Babenberger in Österreich*. I–IV. Wien, 1950–1997.
- C. Tóth: C. Tóth Norbert: *Magyarország késő középkori főpapi archontológiája. Főpapi arch. Érsekek, püspökök, illetve segédpüspökök, vikáriusaik és jövedelemkezelők az 1440-es évektől 1526-ig*. Győr, 2017. (A Győri Egyházmegyei Levéltár kiadványai. Források, feldolgozások 27.)

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- C. Tóth [et al.]: C. Tóth Norbert – Horváth Richárd – Neumann Tibor – Pálosfalvi Arch. 1458–1526 – Tamás – W. Kovács András: *Magyarország világi archontológiája, 1458–1526*. I–II. Bp., 2016–2017. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak.)
- CDB Gustav Friedrich [et al.] (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae*. I–VII/6. Prag, 1904–2013.
- CDCr Tadeus Smičiklas (ed.): *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*. I–XVII. Zagrab, 1904–1984.
- CDES Richard Marsina (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae*. I–II. Bratislava, 1971–1987.
- CDM Anton Boczek – Joseph Chytil – Vincenz Brandl – Bertold Bretholz (ed.): *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Urkundensammlung zur Geschichte Mährens*. I–XV. Olmütz–Brünn, 1836–1903.
- Csáky *Oklevéltár a gróf Csáky család történetéhez. (A körösszegi és adorjáni gróf Csáky család története I. Oklevéltár.)* I/1–2. Bp., 1919.
- Csánki Csánki Dezső: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. I–III., V. Bp., 1890–1897, 1913.
- Debrecen Herpay Gábor (összeáll.): *Debrecen szab. kir. város levéltára oklevélgyűjteményének regesztái*. Debrecen, 1916.
- DF MNL OL, U szekció, Diplomatikai Fényképgyűjtemény
- DL MNL OL, Q szekció, Diplomatikai Levéltár
- Engel: Arch Engel Pál: *Magyarország világi archontológiája, 1301–1457*. I–II. Bp., 1996.
- Engel: Gen Engel Pál: *Középkori magyar genealógia*. Bp., 2001. CD-ROM.
- EO *Erdélyi Okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez*. I–II. Bevezetőtanulmánnyal és jegyzetekkel regesztákban közléseszi Jakó Zsigmond. Bp., 1997–2004. (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai II. Forráskiadványok 26., 40.), III. Regesztákban jegyzetekkel közléseszi Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével † Jakó Zsigmond. Bp., 2008. (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai II. Forráskiadványok 47.), IV–V. Jakó Zsigmond

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

kéziratát szerkesztette és kiegészítette Hegyi Géza és W. Kovács András. Bp., 2014–2021. (A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának kiadványai II. Forráskiadványok 53., 60.)

- ETE Bunyitay Vince – Rapaics Rajmund – Karácsonyi János – Kollányi Ferenc – Lukcsics József (szerk.): *Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából*. I–V. Bp., 1902–1912.
- Fejér CD Georgius Fejér (ed.): *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*. I–XI. Buda, 1829–1844.
- FNESz Kiss Lajos: *Földrajzi nevek etimológiai szótára*. I–II. Bp., 1988.⁴
- FRB Josef Emler (ed.): *Fontes rerum Bohemicarum. Prameny dějin českých*. I–VIII. Praha, 1873–1932.
- Héderváry Radványszky Béla – Závodszy Levente (közl.): *A Héderváry-család oklevéltára*. I–II. Bp., 1909–1922.
- HKÍF Kristó Gyula (szerk.): *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szeged, 1995. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.)
- HO Nagy Imre – Páur Iván – Ráth Károly – Véghely Dező (szerk.): *Hazai okmánytár. Codex diplomaticus patrius*. I–VIII. Győr–Bp., 1865–1891.
- HOKt. Nagy Imre – Deák Farkas – Nagy Gyula (szerk.): *Hazai oklevéltár 1234–1536*. Bp., 1879.
- ÍF Makk Ferenc – Thoroczkay Gábor (szerk.): *Írott források az 1050–1116 közötti magyar történelemről*. Szeged, 2006. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 22.)
- ÍF II. Thoroczkay Gábor (szerk.): *Írott források az 1116–1205 közötti magyar történelemről*. Szeged, 2018. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 28.)
- Kállay *A nagykállói Kállay-család levéltára. (Az oklevelek és egyéb iratok kivonatai)* I–II. Bp., 1943. (A Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság Kiadványai 1–2.)
- KmJkv. *A kolozsmonostori konvent jegyzőkönyvei (1289–1556)*. Kivonatokban közléteszi és a bevezető tanulmányt írta Jakó Zsigmond. I–II. Bp., 1990.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- KMTL Kristó Gyula (főszerk.): *Korai magyar történeti lexikon (9–14. század)*. Bp., 1994.
- KvOkl. Jakab Elek: *Oklevéltár Kolozsvár történetéhez*. I–II. Buda–Bp., 1870–1888.
- LexMA Robert Auty [et al.] (Hrsg.): *Lexikon des Mittelalters*. I–IX. München–Zürich, 1980–1999.
- MES Knauz Ferdinandus – Dedek Crescens Ludovicus (ed.): *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. I–III. Esztergom, 1874–1924.
- MKLSZ *Lexicon Latinitatis medii aevi Hungariae. A magyarországi középkori latin-ság szótára*. [Praeses consilii editionem adiuvantis János Harmatta. Ad redigendum edendumque consilio adiuverunt Loránd Benkő [et al.]. Ad edendum praeparavit Iván Boronkai.] Vol. I. Fasc. I.–Vol. VI. Bp., 1987–2017.
- MGH *Monumenta Germaniae Historica*
- MGH Dt. Chron. *Monumenta Germaniae Historica. Deutsche Chroniken und andere Geschichtsbücher des Mittelalters*. I–VI. Hannover [etc.], 1895–1909.
- MGH SS *Monumenta Germaniae Historica Scriptores (in Folio)*. I–XXXIX. Hannover, 1826–2009.
- MGH SS rer. Germ. *Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatim editi*. I–LXXXI. Hannover, 1871–2016.
- MGH SS rer. Germ. N. S. *Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum Nova Series*. I–XXV. Berlin [etc.], 1922–2010.
- MNL OL Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára
- Perényi Tringli István (szerk.): *A Perényi család levéltára 1222–1526*. Bp., 2008. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 44.)
- RA Szentpétery Imre – Borsa Iván (szerk.): *Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke*. I–II. Bp., 1923–1987.
- RD Zsoldos Attila – Szentpétery Imre (szerk.): *Az Árpád-házi hercegek, hercegnők és királynék okleveleinek kritikai jegyzéke*. Bp., 2008. (A Magyar Országos Levéltár Kiadványai II. Forráskiadványok 45.)

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- RP Szöcs Tibor (szerk.): *Az Árpád-kori nádorok és helyetteseik okleveleinek kritikai jegyzéke. Regesta palatinorum et vices gerentium tempore regum stirpis Arpadianae critico-diplomatica.* Bp., 2012. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 51.)
- Sopron Nagy Imre (szerk.): *Sopron vármegye története. Oklevéltár.* I–II. Sopron, 1889–1891.
- SRH Szentpétery Emericus (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum.* I–II. Az Utószót és a Bibliográfiát összeállította, valamint a Függelékben közölt írásokat az I. kiadás anyagához illesztette Szovák Kornél és Veszprémy László. Bp., 1999.
- StUB Joseph von Zahn – Gerhard Pferschy (Hrsg.): *Urkundenbuch des Herzogtums Steiermark.* I–IV. Graz, 1875–1975.
- Szabolcs Piti Ferenc – C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye hatóságának oklevelei.* I–II. Szeged–Nyíregyháza–Bp., 2003–2004. (A nyíregyházi Jósa András Múzeum kiadványai 53., 55.)
- UBB Hans Wagner – Irmtraut Lindeck-Pozza (ed.): *Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg.* I–V. Graz, 1955–1999. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 7.)
- UGDS Gustav Gündisch et al. (ed.): *Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen.* I–VII. Hermannstadt–Köln–Bukarest, 1892–1991.
- Teleki Teleki József: *A Hunyadiak kora Magyarországon.* I–V., VI. Pest, 1852–1857, 1863. *Oklevéltár* X–XII. Pest, 1852–1857.
- Theiner Augustino Theiner (ed.): *Vetera monumenta historica Hungariam sacram illustrantia.* I–II. Róma, 1859–1860.
- Zala Nagy Imre – Nagy Gyula – Véghely Dezső (szerk.): *Zala vármegye története. Oklevéltár.* I–II. Bp., 1886–1890.
- Zichy Nagy Imre – Nagy Iván – Véghely Dezső – Barabás Samu – Krammerer Ernő – Döry Ferenc – Lukcsics Pál (szerk.): *A zichi és vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára. Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vasonkeo.* I–XII. Pest–Bp., 1871–1931.

RÖVIDÍTÉSJEGYZÉK

- ZsO Mályusz Elemér – Borsa Iván – C. Tóth Norbert – Lakatos Bálint – Neumann Tibor (szerk.): *Zsigmondkori oklevéltár*. I–XV. Bp., 1951–2022.
- Zsoldos: *Arch* Zsoldos Attila: *Magyarország világi archontológiája, 1000–1301*. Bp., 2011. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.)

BORBÁS BENJÁMIN

*A hadizsákmány felhasználása és hasznosulása a keresztes hadjáratok időszakában (1096–1291)**

Bevezető

Az 1096–1291 közötti időszakban zajló szentföldi események bővelkedtek fordulatokban, intrikákban, csatákban, ostromokban, portyákban és más egyéb logisztikai kihívásokat jelentő vállalkozásokban. Noha a keresztes hadjáratok a hadtörténeti kutatás népszerű témájának számítanak, a zsákmányolás jelenségére és magára a hadizsákmány kérdésre mindeddig kevesebb figyelem jutott.¹ Ez némiképp meglepő, hiszen a források arról tanúskodnak, hogy a zsákmányolásra és a portyázásra nagy szerep hárult a katonák motiválásában, a sereg helyszíni ellátásában, a háború finanszírozásában, az ellenség háterszágának meggyengítésében s még gyakrabban az anyagi gondokkal küzdő hatalmasságok gyors pénzszerzési stratégiáiban.

A keresztes hadjáratokhoz köthető zsákmányszerzések kapcsán a következő kérdésekre keresem a válaszokat: Miképpen volt lehetséges fenntartani egy, a hazai földről távol harcoló középkori hadsereg lelkesedését? Hogyan lehetett a haderő tevékenységét magából a háborúból (akár csak részlegesen is) finanszírozni? Mi lett a győztesek kezébe kerülő különféle értékes ingóságok és ingatlanok, ereklyék, kincsek, tábori és hadifelszerelések, élőállatok és foglyok sorsa? Egyáltalán kiknek a kezébe kerültek ezek a zsákmányok? Új rendeltetést kaptak-e a győztesek tulajdonába kerülve korábbi funkciójukhoz képest?

A vizsgálat középpontjában a fosztogatások során a keresztény, illetve muszlim kézre kerülő foglyok, kincsek, drágaságok (páncélzat, lovak, luxuscikkek stb.), valamint az egyházi ereklyék, kegytárgyak további sorsának nyomon követése, későbbi hasznosulási

* Köszönettel tartozom Vesprémy Lászlónak, aki külső lektorként értékes javaslataival járult hozzá a tanulmány megszületéséhez.

¹ Igaz, hogy nemrég a keresztes hadjáratok logisztikájáról írott disszertációjában William Donald O'Dell több olyan témakört is kiemelt, amelyeknek eddig kevés figyelmet szenteltek a korszak történetével foglalkozó történészek, ugyanakkor a zsákmányolás kutatásában rejlő mélyebb lehetőségeket ő maga sem veti fel. William Donald O'Dell: *Feeding Victory: The Logistics of the First Crusade 1095–1099*. PhD Dissertation. (Western Carolina University) Cullowhee, NC, 2020. 2. Némiképp több figyelmet szentel a zsákmányra és a fosztogatás adta lehetőségekre Gregory D. Bell ugyanebben az évben megjelent munkájában: Gregory D. Bell: *Logistics of the First Crusade: Acquiring Supplies Amid Chaos*. London, 2020.

lehetőségeinek meghatározása áll. A hipotézisem és a téma kapcsán elvégzett eddigi kutatásaim alapján a relikviák és a vallási szertartásokhoz kapcsolódó tárgyak későbbi „életének” felderítése a legkönnyebb, minthogy jelentős anyagi értékükből kifolyólag ezek közül sok a mai napig fennmaradt, illetve a későbbi korok szemtanúinak leírásából is ismertek lehetnek. Mindazonáltal hasonlóan érdekes kutatási irány az élőállatoknak és a fegyverzetnek az egyes portyákat, ostromokat és ütközeteket követő sorsa is, mivel az ellenségtől zsákmányolt javak a szentföldi keresztény haderő helyszíni felszereléséhez, valamint a sereg és a lakosság élelmezéséhez is nagyban hozzájárulhattak. Ugyanakkor éppen mindennapos használati jellegükből vagy élettartamukból fakadóan kevésbé bizonyultak olyan tartósnak és időtállóknak, mint a különböző luxustárgyak és egyházi kellékek, így ezek sorsát nehezebb követni ennyi idő múltán.

A zsákmány magában foglalta azokat a foglyokat is, akiket váltságdíj ellenében lehetett kiváltani; mi több, a háború egyik legjövendelőbb bevételi forrását éppen a magas rangú személyek visszaváltása jelentette. A váltságdíj ügyében a szentföldi lovagrendek gyakran közvetítettek a keresztény és a muszlim felek között annak érdekében, hogy a foglyok kiváltásának feltételeiben megállapodjanak. A hadjáratok során fogságba esett katonák, illetve a túszként fogva tartott jelentős személyek anyagi és politikai haszna izgalmas vizsgálódási terepet kínál. Jelen tanulmányomnak elsősorban nem az a célja, hogy a zsákmány különböző fajtáit részletesen taglalja, sokkal inkább betekintést kíván nyújtani a hadizsákmány felhasználási lehetőségeibe, illetve abba, hogy milyen célokra lehetett fordítani ezeket a javakat, akár a katonai célú hasznosításukon kívül is.²

Bizánci párhuzamok

A kereszties hadjáratok időbeli és térbeli kiterjedéséből fakadóan a Szentföldre igyekvő keresztiesek nemcsak európai (elsősorban frank) gyakorlatokat hoztak magukkal, hanem a szentföldi államokkal állandó kapcsolatban lévő hatalmak és lakóik szokásait

² A zsákmányok későbbi sorsával foglalkozó munkák közül néhány: Agostino Pertusi: Venezia e Bisanzio: 1000–1204. *Dumbarton Oaks Papers*, 33 (1979) 1–22., Karen Mathews: Plunder of War or Objects of Trade? The Reuse and Reception of Andalusi Objects in Medieval Pisa. *Journal of Medieval Iberian Studies*, 4 (2012) 2. 233–258., Savvas Kyriakidis: The Division of Booty in Late Byzantium (1204–1453). *Jahrbuch der österreichischen Byzantinistik*, 59 (2010) 163–177., Matthias Hardt: Gold for the Coronation. The Avar Booty as the Basis for Charlemagne’s Imperial Representation. In: Terje Bratli (ed.): *The 58th International Sachsisymposium 1–5 September 2007*. Trondheim, 2009. (Vitark: Acta Archaeologica Nidrosiensia 7.) 52–61., Edward Potkowski: Nach der Schlacht von Tannenberg: Schenkungen des Königs Wladyslaw Jagiello an die polnischen Kirchen. In: Jaroslaw Wenta – Sieglinde Hartmann – Gisela Vollmann-Profe (Hrsg.): *Mittelalterliche Kultur und Literatur im Deutschordensstaat in Preußen: Leben und Nachleben*. Toruń, 2008. (Publikacje Centrum Mediewistycznego Wydziału Nauk Historycznych UMK 1. Sacra Bella Septentrionalia 1.) 157–171., William G. Zajac: Captured Property on the First Crusade. In: Jonathan Phillips (ed.): *The First Crusade – Origins and Impact*. Manchester, 1997. 153–180., Michael Jucker: Objektraum und Beuteökonomik. *Geschichte in Wissenschaft und Unterricht*, 65 (2014) 9–10. 548–562.

is gyakran átvették, amennyiben azokat praktikusnak találták. Ennek kapcsán érdemes röviden kitérni a térségben még mindig az egyik legerősebb tényezőnek számító Bizánci Birodalom határvédelmi rendszerére, pontosabban arra, az miként igyekezett az állandó fenyegetettségben lévő anatóliai tartományok katonai ellátását biztosítani.

A kora és középbizánci időszakban a vitézül küzdő katonákat az államnak jutó zsákmányrészből jutalmazták, sőt egész egységeket tüntettek ki azzal, hogy az ellenségtől elrabolt dolgokat, fegyvereket, csatalovakat nekik adták át. A határvidéken élőket a zsákmány ígéretével és kiváltságok biztosításával igyekeztek maradására bírni. Minthogy a rablott holmikat a maguk számára tarthatták meg, nemcsak abban voltak érdekeltek, hogy minél gyakrabban indítsanak határ menti portyákat, hanem a szomszédos, ellenséges területek folyamatos gyengítése által egyúttal a belső területeken élőket is védték. Ezt a gyakorlatot a korszak bizánci dicsőítő művei, az úgynevezett *panegyricusok* is kiemelik, hangsúlyozva a zsákmány fontosságát, és dicsérve azt a hadvezért, aki a portyák során nemcsak sokat zsákmányol, de azt meg is osztja katonáival. A zsákmányszerzés forgatagában esetleg jogtalanul eltulajdonított javakat nem törekedtek visszaadni azok jogos tulajdonosainak, hiszen a harc és áldozatok útján szerzett zsákmány esetleges visszaszolgáltatása rossz hatással lett volna a katonák moráljára, s ekképpen magukat a határvédelmi feladatokat veszélyeztették volna. Ugyanakkor a pénzsűkében lévő központi kormányzatnak a zsákmány kényelmes és egyben remek motivációs erővel bíró megoldást jelentett a zsoldosok szolgálatban tartására és hűségük megőrzésére.³

Geórgiosz Pakhümerész 13. századi bizánci történetíró le is írja, hogy a határ menti lakosok a portyák következtében meggazdagodtak, és magabiztosabbak, bátrabbak lettek. Témánk szempontjából további fontos adalékot nyújt az a tény, hogy a 13. század második felében bizánci szemszögből a turkomán zsoldosoknak a legfőbb, hacsak nem a kizárólagos jutalmazása zsákmányból történt, s a határ mentén szolgáló katonákat mentesítették a zsákmány után fizetendő adók megfizetése alól.⁴

A hadizsákmányok különböző formái⁵

Ostromeszközök

Természetesen a hadizsákmány részeként előforduló egyik leggyakoribb tételt az összecsapások során a másik féltől elrabolt fegyverzet és hadieszközök jelentették. A győztes katonai vállalkozások hozadékáról beszámoló krónikákban is – az elhurcolt foglyok és

³ Kyriakidis, S.: *The Division of Booty*, 167–172.

⁴ Uo. 172–174.

⁵ A Szentföldről Európába került tárgyak közül talán a legismertebbek Jézus Krisztus, illetve a különböző szentek életéhez kapcsolódó ereklyék, melyek mind anyagi, mind egyházi szempontból kiemelt értékkel bírtak. Mivel ezek a hadizsákmánynak egy különleges esetét képezték, ezért utóéletükkel, valamint a zsákmányok szimbolikus felhasználási lehetőségeivel egy külön tanulmányban kívánok foglalkozni.

állatok mellett – ez a zsákmánynak az egyik legtöbbször hangoztatott eleme. Kézbe véve vagy áruba bocsátva azonnali haszonnal kecsegtettek, azonban gyakorlati jelentőségüknél fogva élettartamuk korlátozott volt, így kevés igazoltan ilyen úton szerzett hadizsákmányról van tudomásunk. Mindazonáltal ezek használata, hasznosíthatósága a szembenálló felek eltérő harcmodora miatt nem volt mindig egyértelmű, illetve az adott történeti helyzet, katonai megfontolások is kényszeríthették a győztes felet a zsákmánnyal kapcsolatban olyan döntés meghozatalára, amely mai szemmel nézve elsöre nem tűnik racionálisnak.

Vegyük például a különféle kőhajító gépeket. 1219-ben, az ötödik keresztes hadjárat idején (1217–1221), az egyiptomiaktól elfoglalt Damiettában ostromeszközöket (köztük különféle követőket) találtak, melyeket feltehetőleg később a keresztesek is felhasználtak: „Damiettában találtak négy trebuchet-t, nagyon sok patrariával és mangonellel együtt, ballistákat egy igencsak erős tekerővel;⁶ a kézi számszeríjoknak és íjoknak számát – sokaságuk okán – nem tudjuk.”⁷ A hadiszerecsé forgandóságát jól példázza, hogy két évvel később a Damiettából előretörő keresztesek sátraikkal és málháikkal együtt talán éppen ezeket az ostromgépeket voltak kénytelenek saját maguk felégetni, félve, hogy azok az egyiptomiak kezére kerülnek, mikor az ellenségtől körbevéve visszavonulásra kényszerültek.⁸

Ezeknek az ostromeszközöknek az elkészítése nem csupán jelentős anyagi befektetést követelt, de az emberi munkaerő és időbeli ráfordítás miatt is értékes hadieszköznek számítottak. Ennek ellenére nem volt ritka, hogy a győztes fél részéről egyéb megfontolások miatt ezeknek a zsákmányolt ostromgépeknek az elpusztítása is felmerült, amennyiben úgy ítélték meg, hogy azokat az ellenségtől megszerezve nem lehet hatékonyan használatba venni. Ez olyan esetekben fordulhatott elő, ha az eszköz már sérült volt, és javíttatása túl sok időt vagy pénzt emésztett volna fel, illetve ha szétszerelése és elszállítása az adott körülmények között nem tűnt gyorsan megvalósíthatónak, esetleg egyáltalán nem volt

Mindazonáltal a zsákmány útján idegen kézre került ereklyék kapcsán fontos utalunk a célt tévesztett negyedik keresztes hadjáratra, mely 1204-ben Konstantinápoly elfoglalásával és kifosztásával végződött. Ennek következtében Keletről számos ereklye került Európába. Ezen ereklyékről ld. bővebben: Paul Magdalino: *L'église du Phare et les reliques de la Passion à Constantinople (VIIe/VIIIe–XIIIe siècle)*. In: Jannic Durand – Bernard Flusin (éd.): *Byzance et les Reliques du Christ*. Paris, 2004. 15–30., Michele Bacci: *Relics of the Pharos Chapel: A View from the Latin West*. In: Aleksei Lidov (ed.): *Relikvii v Vizantii i Drevnei Rusi / Eastern Christian Relics*. Moscow, 2006. 234–247., Bernard Flusin: *Les reliques de la Sainte-Chapelle et leur passé impériale à Constantinople*. In: Jannic Durand – Marie-Pierre Lafitte (éd.): *Le trésor de la Sainte-Chapelle*. Paris, 2001. 20–31.

⁶ A trebuchet ellensúlyos kőhajítógép, míg a petraria és a mangonel kisebb követők, melyek a torziós energiát kihasználva repítik el lövedékeiket. A ballista minden esetben nyílvető gépet jelent.

⁷ Oliveri Scholastici *Historia Damiatina*. In: Hermann Hoogeweg (Hrsg.): *Die Schriften des Kölner Domscholasters, späteren Bischofs von Paderborn und Kardinalbischofs von S. Sabina Oliverus*. Tübingen, 1894. (a továbbiakban: Oliveri Scholastici: *Historia Damiatina*) 239–240. A szerző fordítása. (Amennyiben másként nem jelölöm, a dolgozatban előforduló források fordítása a dolgozat szerzőjétől származik.)

⁸ Donald Sidney Richards (trans.): *The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kamil fi'l-Ta'rikh. Part 3. The Years 589–629/1193–1231: The Ayyubids after Saladin and the Mongol Menace*. London–New York, 2016. 181.

lehetséges. Ilyen esetekben ezeknek a hadieszközöknek az elpusztítása bölcsebb dolognak tűnt annál, mint hogy újfent az esetlegesen visszatérő ellenség kezére kerüljenek.

Utóbbi eshetőségre világít rá a hetedik keresztes hadjáratról (1248–1254) szóló történet Damietta átadásának feltételei kapcsán, mely Jean de Joinville (1224[?]-1317) beszámolójából maradt ránk:

A király hadigépezeteit, melyeket (a szaracénoknak) szintén meg kellett volna őrizniük, darabokra törték. Megsemmisítették a sózott húst is, amit pedig meghagyhattak volna, hiszen ők egyáltalán nem esznek dísznóhúst. Ehelyett ástak egy gödröt a hadigépeknek, egyet a sózott húsnak, egy másikat pedig a halottaknak, s az egészet felgyújtották.⁹

A hadigépek elpusztításával a királlyal kötött egyezés ellenére a szaracénok nem adták meg IX. (Szent) Lajos francia királynak (1226–1270) a lehetőséget arra, hogy az Akkóba távozó király – szándékainak megfelelően – hajókat küldessen az észak-egyiptomi partokhoz, s gondoskodjon az értékes ostromeszközök áthajóztatásáról a Jeruzsálemi Királyság területére. A szaracénok joggal sejtették, hogy ezen tettüknek nem lesz komoly következménye, hiszen a király nem volt sem olyan állapotban, sem pedig katonai helyzetben, hogy elégtételt tudott volna venni a hitszegésért. A szaracénok ugyanakkor még az egyezés megkötésekor valószínűsíthetően könnyebben rá tudták venni Lajos királyt a város békés átadására, amennyiben azzal hitegették az uralkodót, hogy az biztonságban tudhatja hadigépeit a szaracénok kezében.¹⁰

Hasonló véget értek azok a trebuchet-k, melyeket a frankok és bizánciak hagytak hátra 1170-ben, Damietta akkori sikertelen ostroma során: kőhajítóikat felégették, felszerelésüket pedig felprédálták.¹¹ 1291-ben pedig az Akkóba betörő szaracénok gyújtották lángra a frankok hadigépeit és barikádjait.¹² Ha azonban a helyzet megengedte, a szembenálló felek örömmel vették hasznát az ellenség értékes fegyvereinek. 1138-ban a menekülő bizánciak hagytak hátra trebuchet-eket és más ostromgépeket, melyek a hátvédet üldözőbe vevő Imád ad-Dín Zangi atabég (1087–1148) zsákmányává váltak.¹³ 1190-ben az Akkót védelmező szaracénok ütöttek rajta a frankok hadigépein, s miután megölték azok őrzőit, magukkal vittek egy trebuchet-t,

⁹ Csernus Sándor – Cs. Tóth Annamária (ford.): *Jean de Joinville: Szent Lajos élete és bölcs mondásai*. Bp., 2015. (a továbbiakban: Joinville: *Szent Lajos élete*) 141. (LXXII. 370.)

¹⁰ A békekötéskor kikötötték, hogy a szultán „[k]öteles továbbá vigyázni a betegekkel, akik Damiettában maradtak, megőrizni számukra a sózott húst (minthogy ők egyáltalán nem esznek sertéshúst), valamint a király hadigépezeteit mindaddig, amíg a király emberei nem jelentkeznek értük.” – Joinville: *Szent Lajos élete*, 123. (LX. 301.)

¹¹ Donald Sidney Richards (trans.): *The Rare and Excellent History of Saladin, or al-Nawādir al-Sultaniyya wa'l-Mahasin al-Yusufiyya by Bahā' al-Dīn Yūsuf ibn Rāfi' Ibn Shaddād*. Ashgate, 2002. 45–46.

¹² Chronique du Templier de Tyr. In: Gaston Raynaud (éd.): *Les Gestes des Chiprois. Recueil de Chroniques Françaises*. Paris, 1887. (a továbbiakban: *Gestes des Chiprois*) 252. (501. fejt.) Angolul: Paul F. Crawford: *The 'Templar of Tyre'. Part III of the 'Deeds of the Cypriots'*. London–New York, 2016. 113. (501. fejt.)

¹³ Donald Sidney Richards (trans.): *The Chronicle of Ibn al-Athir for the Crusading Period from al-Kamil fi'l-Ta'rikh*. I–III. London–New York, 2016. (a továbbiakban: *The Chronicle of Ibn al-Athir*) I. 341.

nyílvétőket és feltehetőleg a faltörő kosok oltalmául szolgáló fődélzeteket (*testudos*), ezeket azonban a keresztények szinte azonnal pótolták, és újabbakat építettek.¹⁴

Páncélzat és fegyverzet

Az ellenség fegyverzeteinek hasznosítására számos példát olvashatunk a keresztény és muszlim forrásokban egyaránt. Ezeket a harci kellékeket a csatákat követően a megron-gálódott fegyverek és páncélzatok pótlására, a hiányos vagy nem kielégítő fegyverzettel rendelkező katonák felszerelésére, valamint (értékesebb darabok esetében) vagyonképző tárgyként is felhasználhatták. Ezek többféleképpen is eljuthattak a részt vevő katonákhoz. Egyrészt harc közben is megszerezhették a győztesek,¹⁵ de a csatabeszámoló többbször visszatérő eleme a zsákmányolt fegyverzetek beszolgáltatási kötelezettsége, egybegyűjtése, majd pedig kiosztása. Az értékesebb darabok elrejtése komoly szankciót vonhatott maga után, de az ilyen esetek mindennaposak voltak.

A fent említett osztozkodásról olvashatunk egy, az Orontész völgyében lezajlott csata kapcsán. 1105-ben, az artahi csata másnapján Hauteville-i Tankréd, Antióchia régense (1104–1112) összegyűjtette az ellenséges Ridván aleppói szeldzsuk emír seregének fegyverzeteit, és azokat saját katonái között osztotta ki, majd győztesen tért vissza Antióchiába.¹⁶ Az 1119-ben győzedelmeskedő turkomán Ilghazi, Mardin artukida uralkodója (1107–1122) a fegyvereknek csak egy kisebbik részét küldte el – feltehetőleg haditrófeák gyanánt – néhány iszlám uralkodóhoz, egyébként a frankok fegyverzetének nagy részét seregének felszerelésére szánta:

Az ellenség halottjainak elégetését követően Ilghazi elfoglalta a frank tábort, és katonái elé vitték az általuk összegyűjtött zsákmányt, de ő csak néhány fegyvert vett el, hogy azokat az iszlám uralkodóhoz küldesse, a maradékot pedig csapatainak hagyta meg.¹⁷

A III. Konrád (német ellenkirály: 1127–1135, majd német király: 1138–1152) vezette kereszties sereg 1147-ben Dorylaeumnál súlyos vereséget szenvedett az ikoniumi szultán seregétől, s a nyugatiaktól zsákmányolt javak egészen Perzsia bazarjáiig jutottak.¹⁸

¹⁴ *The Chronicle of Ibn al-Athir*, II. 378.

¹⁵ Ld. például: Heinrich Hagenmeyer (Hrsg.): *Anonymi Gesta Francorum et aliorum Hierosolymitanorum*. Heidelberg, 1890. 499–501. (XXXIX. 20.), Hamilton Alexander Roskeen Gibb (trans., ed.): *The Damascus Chronicle of the Crusades: Extracted and Translated from the Chronicle of Ibn Al-Qualānisi*. Mineola, 2002. (a továbbiakban: *The Damascus Chronicle*) 198., 331.

¹⁶ Susan B. Edgington (ed.): *Albert of Aachen: Historia Ierosolimitana: History of the Journey to Jerusalem*. Oxford, 2007. (a továbbiakban: *Historia Ierosolimitana*) 704. (IX. 47.)

¹⁷ Francesco Gabrieli (trans., ed.): *Arab Historians of the Crusades*. [Trans. E. J. Costello.] London, 2009. 23.

¹⁸ Jean-Baptiste Chabot (éd.): *Chronique de Michel le Syrien, patriarche jacobite d'Antioche 1166–1199*. I–IV. Paris, 1899–1910. III. 276. (XVII. 6.)

Minthogy ezek a felszerelések rendkívül értékesnek számítottak, és akár jó pénzéért is el lehetett őket adni, ezért gyakran olyanok is igyekeztek szert tenni rájuk, akik nem a fegyverforgatásból keresték mindennapi betevőjüket. A Névtelen türoszi templomos krónikájának egyik történetéből kiderül, hogy szaracén parasztok egy korábbi csatából megmenekült keresztény katonáktól ragadták el fegyverzetüket és ruhájukat, miután azok lerészegedtek, és álmukban megölték őket a szaracénok.¹⁹

Az ellenségtől szerzett fegyverzetek használatára remek példát nyújt Aacheni Albert, aki a saját földjükön még gazdagnak számító, de az út során elszegényedett lovagokról ír egyik fejezetében. Albert az 1098-ban, Antióchia előtt lezajlott csata kapcsán értekezik egyes keresztések felszereléséről, akik a várost ostromló Kerboga moszuli atabéggel csaptak össze:

Ezen jeles férfiak közül, akik most egy öszvért, egy szamarat, egy közönséges málhás állatot vagy egy poroszkát tudtak szerezni, lóként használták azt. Köztük a saját földjükön leghatalmasabb és leggazdagabb fejedelmek (most) számaron ülve mentek csatába. Nem is csoda, hiszen saját vagyoniuk rég elfogyott, és szükségből koldultak, majd miután saját fegyvereiket a szegénység miatt eladták, a törökök fegyvereit használták, melyek szokatlanok és alkalmatlanok voltak a csatában. Hartmann gróf ezekhez tartozott: azt mondják róla, hogy korábban gazdag és nagyon nemes volt, és egyike volt a leghatalmasabb embereknek Svábföldön, de mostanra számarháton ment csatába és csupán egy török kerek pajzsát és kardját tartotta azon a napon. Nem csoda, minthogy minden dolgában kimerülve, páncélingjét, sisakját és fegyvereit eladta, és régóta csak kéregetett, s már majdnem hogy eljutott arra a pontra, ahol már koldulás útján sem tudott megélni.²⁰

Bár Albert megjegyzése ezekről az urakról túlzónak tűnhet, az ellenséges zsákmányból élő keresztés alakja nagyon is valóságos lehetett a korabeli olvasók számára. Később Albert arra is kitér, hogy a mérhetetlen kiadások okozta elszegényedés sok nagyurat fenyegetett: sok máshoz hasonlóan még Bouillon Gottfriednek is egy ajándékba kapott lovon kellett csatába indulnia, melyet Toulouse-i Rajmund juttatott neki. Mások kénytelenek voltak összekoldulni egy új lóra való pénzt, hogy képesek legyenek harcba szállni.²¹ Érdeemes arra is felhívni a figyelmet, hogy az ellenséges török fegyverzetet alacsonyabb rangúnak, az azzal küzdőket pedig harcra alkalmatlanabbnak tartották, valószínűleg a nehézlovas frank és a könnyűlovas török harcmodor közti különbségekből és azok eszközizigényéből fakadóan.

Az ellenségtől rablott fegyverzetek más jellegű felhasználására talán a magyar történeszek számára is jobban ismert példát nyújthat az első keresztés hadjárat egyik eseménye. Midőn 1096-ban Remete Péter Magyarországon átvonuló keresztesei megpillantották a zimonyi vár falain Nincstelen Valter legyőzött seregének jelvényeit és fegyvereit, azonnal

¹⁹ *Gestes des Chiprois*, 182. (349. fej.) Angolul: Crawford, F. P.: *The 'Templar of Tyre'*, 52. (349. fej.)

²⁰ *Historia Ierosolimitana*, 332. (IV. 54.)

²¹ *Historia Ierosolimitana*, 334. (IV. 55.) Hasonló problémára ld. Virginia Gingerick Berry (trans., ed.): *Odo of Deuil: De Profectione Ludovici VII in Orientem*. New York, 1948. (a továbbiakban: *De Profectione Ludovici*) 139. (VII.)

rohamra indultak. Ezeket korábban a magyarok szerezték meg a kereszteseektől, és a zsákmány egy részét elretentésképpen a falakra is kihelyezték.²²

1291-ben az Akkóban ostromlott keresztények mellett döntöttek, hogy minden oldalról kitörést hajtanak végre az éjjel, és rajtaütnek a szaracénok táborán. Végül az akció balul sült el, és tizennyolc templomos vesztette életét, „azonban sikerült megkaparintaniuk számos szaracén pajzsot, kerek pajzsot, trombitát és dobot.”²³

Az ellenséges fegyverzetek megszerzésének egy nem kevésbé kockázatos módját olvashatjuk a damaszkuszi Ibn al-Qualānīsī (1071–1160) művében. 1111–1112 fordulóján I. Balduin jeruzsálemi király (1100–1118) ostromolta meg hadigépeivel Türosz városát. Február elejére elkészült két ostromtornyuk és faltörő kosaik is, melyeket a támadók azonnal bevetettek újabb rohamuk során. Pár héttel később az ostromlottak kitörést hajtottak végre a körülzárt városból, majd görögtűz, tűzifa, szurok és gyújtóeszközök segítségével tüzet raktak a király kisebbik ostromtornya mellett. A feltámadó szél átvitte a tüzet a toronyra, mely teljesen leégett. Az arab történetíró megjegyzi, hogy a védőknek páncélokat, hosszú pajzsokat és sok más egyéb harci felszerelést sikerült még zsákmányolni a lángoló frank ostromtoronyból, mielőtt az végleg összedőlt volna.²⁴

Az ellenségtől megszerzett fegyvereket és felszereléseket az ellenfél megtévesztésére is fel lehetett használni. Az ellenség fegyverzetét és jelvényeit viselve nemcsak az ellenséges területet tudták viszonylag biztonságosan átszelni, hanem a gyanútlan lakosságot is meglephették:

*Amikor Krisztus megtestesülésének 1267-es éve elérkezett, a babiloni szultán május másodikán egész seregével, a templomosok és az ispotályosok zászlóit viselve felvonult Akkó előtt, és meglepte az akkói síkság szegény egyszerű népét, amely a földekre dolgozni jött. Előretört a város kapujáig, és több mint ötszáz köznépet ölt meg, akiket foglyul ejtett, és mindegyikük testéből kiöntötte az epét.*²⁵

Ugyanakkor az ellenség fegyvereinek viselése veszélybe is sodorhatta az elővigyázatlan katonákat. Akkó ostroma során Oroszlánszívű Richárd maga állt bosszút a francia marsall haláláért, midőn számszerjének segítségével sebezte halálra azt a török katonát, aki „a fent említett Alberic Clément páncéljában, amelyet magára öltött, a mi embereink bosszúságára a fal legmagasabb pontján hivalkodó módon mutogatta magát.”²⁶

²² *Historia Ierosolimitana*, 11. (I. 7.) Magyarul: ÍF 298.

²³ *Gestes des Chiprois*, 245. (491. fej.) Angolul: Crawford, F. P.: *The 'Templar of Tyre'*, 107. (491. fej.)

²⁴ *The Damascus Chronicle*, 122.

²⁵ Angolul: Crawford, F. P.: *The 'Templar of Tyre'*, 52–53. (350. fej.) Ófranciául: *Chronique du Templier de Tyr*, 182. (350. fej.)

²⁶ Angolul: Richard of Holy Trinity: *Itinerary of Richard I and Others to the Holy Land (formerly ascribed to Geoffrey de Vinsauf)*. Trans. A Classical Scholar and A Gentleman Well-Read in Medieval History. Cambridge, Ontario, 2001. (a továbbiakban: *Itinerary*) 152. (3. könyv, 13. fej.) Latin: *Itinerarium peregrinorum et gesta regis Ricardi*. In: William Strubbs (ed.): *Chronicles and Memorials of the Reign of Richard I*. London, 1864–1865. (Rolls Series 38.) (a továbbiakban: *Itinerarium*) I. 226. (3. könyv, 13. fej.)

Ezek a hadizsákmányok azért is voltak értékesek, mert a másik fél fegyverarzenálájához való hozzáférés törvényes úton igencsak nehéz volt. A szaracénokkal való kereskedelmet a háborúval kapcsolatos alapanyagok, késztermékek s természetesen a lovak, valamint a fegyverzet vonatkozásában szigorúan büntették, még béke idején is. A Lusignani Ciprusi Királyság assizái az ilyen cselekedeteket akasztással büntették:

Ha úgy történne, hogy egy tengerész vagy kereskedő, bárki legyen is az, tiltott árukat visz muszlim országokba, úgymint fegyvereket és sisakokat, láncinget vagy lándzsákat, számszerijakat vagy vasrudakat vagy zablákat lovaknak, és ezt a Tengerészeti Bíróság tudomására hozza az ott jelen lévő tengerészek vagy kereskedők, s azok szemtanúi voltak annak, hogy amaz eladta az árukat, s annak is, hogy ő ezeket a tiltott árukat a muszlimokhoz vitte, amennyiben az általa vitt áru értéke meghaladná az egy ezüstmárka értékét, minden, amit birtokol, az ország uralkodójáé legyen. Továbbá, egy másik bíróságnak, a Polgári Bíróságnak kell őt akasztás általi halálra ítélni, amint a Tengerészeti Bíróság ülnökei a tanúvallomásokat felvették ebben az eléjük hozott ügyben. Ez továbbá az, ami helyes és törvényes az assizák szerint.²⁷

Természetesen ennek betartatása sohasem lehetett tökéletes, és ezek az árucikkek gyakran találtak utat az ellenséghez, ugyanis a leleményes vagy kockázatot vállaló kereskedők rendszeresen éltek kreatív megoldásokkal a nagy haszonért cserébe.²⁸

Tábori felszerelések, közlekedési eszközök és igásállatok

A hadjárat során egy seregnek nemcsak pénzre, lovakra, igásállatokra és fegyverekre volt szüksége, hanem a katonák pihenését szolgáló tábori felszerelésekre is. Sátrak kifosztására és elvitelére számtalan példát találhatunk a korabeli forrásokban.²⁹ Ez nem is csoda,

²⁷ Nicholas Coureas (transl.): *The Assizes of the Lusignan Kingdom of Cyprus*. Nicosia, 2002. 267. (46. cikkely) Eredeti ófrancia nyelven: *Recueil des historiens des croisades : Lois : Assises de Jerusalem*. I–II. Paris, 1841–1843. II. 45.

²⁸ A harctéri cselekményeket támogatandó kereskedelmi bojkottkísérletek csak viszonylag későn, a 12. század közepén jelentek meg keresztény részről. Ugyanakkor minden szándék ellenére a muszlim–keresztény kereskedelem a harcok idején is tovább folytatódott, mely természetesen sok egyéb termék mellett a fegyvereket és hadianyagokat is érintette. E téren különösen éles ellentét húzódott a kereskedelmi bojkottot propagáló egyházi rend és a politikai elit egyes tagjai, illetve a városi kereskedőréteg között. Hosszú távon a piacgazdasági szempontokat szem előtt tartó kereskedői rétegnek sikerült érdekeit érvényre juttatnia az inkább hitbéli meggyőződésekkal és értékekkel érvelő egyháziakkal szemben. Sophia Menache: *Papal Attempts at a Commercial Boycott of the Muslims in the Crusader Period*. *The Journal of Ecclesiastical History*, 63 (2012) 236., 259. A muszlimok és keresztények közti tengeri és szárazföldi kereskedelem korlátozására tett pápai tilalmak a 14. században is fennálltak, azonban ezeket változó mértékben tartották be, sőt, maga a pápaság is adott felmentéseket ezek alól. Niall Christie: *Cosmopolitan Trade Centre or Bone of Contention? Alexandria and the Crusades, 487–857/1095–1453*. *Al-Masaq*, 26 (2014) 1. 54.

²⁹ *Historia Ierosolimitana*, 284. (IV. 25.), 334. (IV. 56.), 584. (VII. 70.), *Gesta obsidionis Damiate*. In: Reinhold Röhricht (ed.): *Quinti belli sacri scriptores minores*. Genova, 1879. (a továbbiakban: *Quinti belli*) 86. (XVII.), *The Damascus Chronicle*, 119.

hiszen nemcsak praktikus dolognak számítottak, hanem komoly értéket is képviselhetett egy szép kivitelezésű sátor. Erről mi sem tanúskodik jobban, mint hogy ezek a tárgyak a diplomáciai ajándékozásoknál is gyakorta feltűntek: 1159-ben I. Mánuel bizánci császár (1143–1180) más egyéb mellett egy brokátból készült nagy értékű sátrat ajándékozott Nur ad-Dínnek,³⁰ de Joinville is beszámol egy igencsak drága, teljes egészében skarlátszövetből készült, kápolna alakú sátorról, melyet IX. Lajos francia király küldött a tatároknak két szerzetes barát kíséretében.³¹ A mondott kápolnát az *Angyali üdvözet* és a hit összes többi misztériumait ábrázoló képek díszítették, s egyéb, más ajándékként küldött egyházi kellékekkel egyetemben a tatárok keresztény hitre való térítését volt hivatott előmozdítani. Más alkalommal Lajos király kapott ilyen jellegű ajándékot Örményország királyától, aki – állítása szerint – azt korábban Ikonium szultánjának *ferrais*-étől, azaz a szultán sátrairól gondoskodó személytől kapta.³²

Az ellenségtől zsákmányolt tábori sátrak kapcsán három példát érdemes kiemelni. Az első ezen tárgyak korábbi funkciójukkal megegyező hasznosításáról szól, míg a másik két esetben némi változás történt a sátor gyakorlati alkalmazásában, aminek azonban szimbolikus jelentősége sokkal figyelemre méltóbb.

Az első példa a hetedik keresztes hadjárat során elfoglalt jelentős kereskedőváros, Damietta 1249. évi ostroma kapcsán szól az ellenségtől szerzett tárgyak hasznosításáról. A Türoszi Vilmos művét folytató krónikás arról számol be, hogy IX. Lajos francia király jelentős adományokat tett a damiettai egyháznak, valamint a lovagrendeknek, s ezek közt gazdag díszítésű, szép kivitelezésű sátrakat is juttatott nekik, míg mások a városban kaptak értékes ingatlanokat:

Jó és gazdag sátrakat jelölt ki a király mind az érseknek, mind a kanonokoknak és szintűgy a templomosoknak, az ispotályosoknak és a németek Miasszonyunk testvéreinek [teutonoknak – B. B.], a ferenceseknek, Szent Jakab testvéreinek [domonkosoknak – B. B.], trinitáriusoknak³³ és másoknak, olyan sokaknak, hogy megnevezni se tudjuk mindegyiküket. A Szentföld urainak és fejedelmeinek a király gazdag és csinos lakhelyeket juttatott Damiettán belül, mindegyiküknek hozzáállót.³⁴

Azonban, mint a következő esetből kitűnik, az ellenség kezére került tárgyak némiképp más funkciót is nyerhettek. Abú Sáma damaszkuszi történetíró (1203–1268) munkájában az 1217-es évre vonatkozóan a következő figyelemreméltó esetről emlékezik meg:

Ebben az évben frank foglyokat hoztak [Damaszkuszba], s mindegyikük nyakába egy megölt frank feje volt akasztva. Egy frank sátrat is hoztak, melyet az arabok az Akkó

³⁰ *The Damascus Chronicle*, 355.

³¹ Joinville: *Szent Lajos élete*, 69–70. (XXIX. 134–135.)

³² Joinville: *Szent Lajos élete*, 74. (XXXI. 142.)

³³ A hadifoglyok visszavásárlására alakult vallásos rend.

³⁴ Janet Shirley: *Crusader Syria in the Thirteenth Century. The Rothelin Continuation of the History of William of Tyre with Part of the Eracles or Acre Text*. Abingdon–New York, 2016. 89. (LXII.)

melletti frank táborból raboltak, s melyről azt mondják, hogy templomként használták. Az al-Mídán al-Akhdar asz-Szagírban [szó szerint a kis zöld hippodromban, valószínűleg a damaszkuszi citadellától nyugatra fekvő területen – a ford.] állították fel, és ételt készítettek benne a szegények számára.³⁵

A szöveg kapcsán két részletre érdemes felhívni a figyelmet. Egyrészt a történetíró fontosnak tartja kiemelni a zsákmányolt tárgyak sorából – a nagyszámú fogoly megszo-kottnak mondható fordulata mellett – a korábban templomként használt keresztény sátrat. Feltehetően itt egy tábori oltár eszközéről van szó, mely hadjáratok alkalmával is lehetővé tette a szertartások elvégzését a sereget kísérő egyháziak számára.³⁶ Másrészt azonban az arabok nem pusztították el a – valószínűleg anyagi értelemben is nagy értéket képviselő – tárgyat a vallásgyakorlásban betöltött nyilvánvaló korábbi funkciója ellenére sem, hanem Damaszkusz egy központi helyén állították fel. Ez nemcsak a muszlim hadaknak a „hitetlenek” felett aratott győzelmét hirdette, hanem egyben karitatív célokat is szolgált. Ekképpen a sátor, amely nem sokkal korábban még a keresztény hit gyakorlásának egy fontos kelléke volt, az ellenség kezére kerülve egy muszlim város szegényebb rétegeinek ellátásában nyerte el új funkcióját.³⁷

Az ilyen sátortemplomok több alkalommal is feltűnnek a forrásokban. 1113 júniusának végén, a szannabrai csatában a Szíriában portyázó frankok szenvedtek vereséget, s táboruk az ellenség martalékává vált: „a muszlimok megszerezték valamennyi sátrat, amit [a frankok] felállítottak, a híres templommal együtt.”³⁸ Szintén sátortemplomról lehet szó az alábbi 1126-os összecsapás kapcsán, melyet a frankok a türkménekkel vívtak:

a türkmének egy csapata megtámadta azoknak egy menetelő különítményét, és gazdag zsákmányt szereztek málhás kíséretükből és állataikból, amellet, hogy megszerezték híres templomukat is, mely táborukban volt.³⁹

1157 júniusában hasonló zsákmányhoz jutottak Nur ad-Dín zangida fejedelem⁴⁰ csapatai:

Az askarok [állandó muszlim lovas különítmény – B. B.] kezei megteltek a frankok megszámlálhatatlan mennyiségű lovaival, felszereléssel, nagytestű állataival és

³⁵ Abú Sába. Ford. Major Balázs. In: Laszlovszky József – Majorossy Judit (szerk.): *Magyarország és a kereszties háborúk. Lovagrendek és emlékeik*. Máriabesnyő–Gödöllő, 2006. 299.

³⁶ Hasonló tábori használatra szánt templom-sátrat találhatunk Usamah ibn Munqidh (1095–1188) muszlim író és költő művében, aki a Bánjász körüli 1140-es eseményekről beszámolva tesz említést a pátriárka által felállított hatalmas sátorról, mely később az egyházi szertartások elvégzésével megbízott öreg diakónus ügyetlensége folytán leégett. Philip K. Hitti (trans.): *An Arab–Syrian Gentleman and Warrior in the Period of the Crusades: Memoirs of Usama Ibn-Munqidh (Kitab al i'tibar)*. New York, 1929. (a továbbiakban: *Usamah*) 116.

³⁷ További példák az ellenség sátrinak megkaparintására: *Usamah*, 27., 40., 105.

³⁸ *The Damascus Chronicle*, 135–136.

³⁹ *The Damascus Chronicle*, 176.

⁴⁰ Uralkodott 1146-tól Aleppóban, 1154-től Damaszkuszban, majd 1171-től Moszulban 1174-es haláláig.

*málhafelszerelésével, templomuk pedig annak híres berendezésével együtt Nur ad-Dín kezeibe került.*⁴¹

Hasonlóképpen szimbolikus jelleget kapott az a gazdagon díszített muszlim sátor, melyet az Antióchia előtt vívott csatát követően a keresztések Kerboga moszuli emír seregének táborából zsákmányoltak. Aachen Albert leírása szerint ez „egy város módjára épült fel, tornyokkal, különböző színű falakkal és értékes selymekkel. Ugyanebből a csodálatos pavilonból utcák futottak ki, amelyekben állítólag kétezer ember élt együtt.”⁴² A sátrat csatában vállalt szerepéért Tarantói Bohemund kapta meg, aki a dél-itáliai Bariba küldte a díszes zsákmányt. A sátor feltehetőleg ajándék volt az új, csak félig készen álló bari San Nicola-székesegyház számára, melyben egyébként Szentföldre történő indulása előtt még utójára misét hallgatott Bohemund. A június végén zsákmányolt sátor meg is érkeztetett Bariba az október elején összeülő egyházi zsinat kezdetére, melynek résztvevői akár meg is csodálhatták a Tengerentúlról nemrég zsákmányolt, a keresztény seregek győzelmét hirdető díszes tárgyat. Az ellenségtől szerzett hadi trófea jelentőségét növelte, hogy az a II. Orbán pápa is jelen volt a zsinaton, aki magát a hadjáratot is meghirdette.⁴³

Emellett fontos megemlíteni, hogy a folyamatosan úton lévő hadsereg számára a sátrak mellett szállító járművekre és teherhordó állatokra is szükség volt. 1219-ben a templomosok vezetésével támadó keresztények fosztották ki a szultán sátraikat, és szerezték meg annak gályáit, teherhajóit és különféle csónakjait, miután az feladta a Damietta felmentésére tett kísérletét.⁴⁴ Az igásállatoknak a zsákmányból történő pótlására is állandó szükség volt az ellenséges portyák, a hőség, valamint a környezeti kihívások következtében. Midőn a mai dél-törökországi Nur-hegységből a kereszties sereg 1097-ben egy közeli sziklás völgybe ereszkedett alá, a vízhiány miatt ember és málhásállat egyaránt szenvedett a szomjúságtól, s utóbbiak közül is számos esett ennek áldozatául.⁴⁵ Az első kereszties hadjárat és a későbbi vállalkozások folyamán is rengeteg ló, öszvér és más teherhordó állat hullott el a lovasíjász törökök nyílzáporában,⁴⁶ de akadtak olyanok is,

⁴¹ *The Damascus Chronicle*, 337.

⁴² *Historia Ierosolimitana*, 336. (IV. 56.) Leírását Türoszi Vilmos is megerősíti: *William of Tyre*, II. 294. (VI. 22.)

⁴³ Clare Vernon: Pseudo-Arab and the Material Culture of the First Crusade in Norman Italy: The Sanctuary Mosaic at San Nicola in Bari. *Open Library of Humanities*, 4 (2018) 1. Online dokumentum: <https://olh.openlibhums.org/article/id/4493/#B113> (Letöltés ideje: 2023. február 14.) Párhuzamként idevehető a Muhammad al-Nasir almohad kalifa (1199–1213) sátrának bejáratát díszítő falikárpit utóélete, melyet az 1212. évi Las Navas de Tolosa-i csatában zsákmányolt VIII. Alfonz kasztíliai király (1158–1214). A tárgyat kettéosztották, és egy részét a burgosi apátságba, másik részét pedig a kalifa lándzsájával, zászlójával és a csatát leíró levéllel együtt ajándékként III. Incének Rómába küldték. Utóbbi Róma városában nyilvánosan fel is olvasták, míg a lobogót a Szent Péter-bazilikában függesztették ki. Joseph F. O’Callaghan: *Reconquest and Crusade in Medieval Spain*. Philadelphia, 2003. 72.

⁴⁴ *Gesta crucigerorum Rhenanorum*. In: Röhrich, R. (ed.): *Quinti belli*, 46. (VI.)

⁴⁵ *Historia Ierosolimitana*, 138–140. (III. 1–2.)

⁴⁶ *Historia Ierosolimitana*, 186. (III. 29.), 192. (III. 34.), *De Profectione Ludovici*, 25. (II.) Angolul: *Itinerary*, 174. (I. 15.) Latin: *Itinerarium I*. 257. (IV. 15.)

amelyek a keskeny hegyi ösvényeken lezuhanva a sziklákon lelték halálukat.⁴⁷ Látható, hogy ezek az állatok állandó veszélyben voltak, és pótlásukra folyamatos szükség volt annak érdekében, hogy a felszerelések szállítása biztosított legyen, és a sereg haladása se szenvedjen késedelmet.

Az 1099-es aszkalóni csatát követően a keresztések a rengeteg értékes tárgy mellett sátrakat és számos ígásállatot is zsákmányoltak, köztük dromedárokat, tevéket, nagy teherbírású szamarakat és lovakat.⁴⁸ A muszlimok 1147-ben és 1157-ben hasonlóan nagy számban zsákmányoltak élőállatot egy csata után a frankoktól.⁴⁹ Megannyi további példát találhatunk öszvérek és más teherhordó állatok megkaparintására, melyeket az esetek többségében az ellenséges sereget kísérő nyájakkal együtt hajtottak el.⁵⁰ A tevék gyakorta roskadoztak az általuk szállított értékes keleti fűszerektől és más ritka áruktól, melyek szintúgy növelték a zsákmány értékét. 1108-ban I. Balduin király ütött rajta egy Egyiptom felől érkező karavánon a Jordánnál, melynek hasznaként sikerült szert tennie tevékre: a tevék közül tizenhét darab olajjal és mézzel, tizenegy másik cukorral, négy állat pedig borssal és más értékes dolgokkal volt megrakodva.⁵¹ Az 1219-ben elfoglalt Damiettában talált értékes kincsek (arany- és ezüsttárgyak, drágakövek, díszek, díszpárnák, szőnyegek, bíborkelmék), valamint hüvelyesek elszállításában bizonyosan jó hasznát vették az ott talált négyszáz öszvérnek és számárnak.⁵²

Csatalovak

A korabeli katonák számára kétségkívül az értékes csatalovak jelentették a hadizsákmányok közül az egyik legbecselesebb és a mindennapi hadviseléshez is szükséges alkategóriát. A keresztések lóállományukat több módon is igyekeztek fenntartani, illetve gyarapítani. Európából tengeri úton, szállítóhajók segítségével érkezett e téren utánpótlás, míg a Szentföldön a vásárlások mellett a zsákmányolás teremtett lehetőséget újabb hadiménekek beszerzésére.⁵³ Korábban már idéztük Aachen Albert egy beszámolóját, aki az első

⁴⁷ *Historia Ierosolimitana*, 284. (IV. 23.)

⁴⁸ *Historia Ierosolimitana*, 466. (VI. 47.), *Anonymi Gesta Francorum*, 499. (XXXIX. 20.)

⁴⁹ *The Damascus Chronicle*, 154–155., 331. Az 1157. évi győzelem alkalmával a muszlimoknak bizonyos iratokat is sikerült megszerezniük. Bár a forrásban szereplő arab szó elsődleges értelemben iratokat jelöl, fordítása kétséges, hiszen adott esetben nőstény tevéket is jelenthet. Uo. 331., 1. jegyzet.

⁵⁰ *Historia Ierosolimitana*, 520. (VII. 25.), 584. (VII. 70.), 622. (VIII. 31.), 858. (XII. 12.), *Gesta obsidionis Damiete*. In: Röhrich, R. (ed.): *Quinti belli*, 86. (XVII.)

⁵¹ *Historia Ierosolimitana*, 752. (X. 36.)

⁵² *Gesta obsidionis Damiate*. In: Röhrich, R. (ed.): *Quinti belli*, 114. (LVII.)

⁵³ John. H. Pryor: *Transportation of Horses by Sea during the Era of the Crusades: Eighth Century to 1285. I–II*. In: John France (ed.): *Medieval Warfare 1000–1300*. Aldershot, 2006. 523–568., Ann Hyland: *The Medieval Warhorse: From Byzantium to the Crusades*. Conshohocken, 1996. 152. A hadimének utánpótlásában óriási szerep jutott a lovagrendeknek (különösen a templomosoknak), akik kiterjedt európai hálózatuknak köszönhetően a tengeren is szállítottak lovakat a Szentföldre, de ugyanakkor a

keresztes hadjárat költséges útján elszegényedett nyugati fejedelmeket és lovagokat sújtó lóhiányról értekezett.⁵⁴ Ennek ismeretében érthető meg a *Gesta Francorum* névtelen szerzőjének örvendezése, aki a tripoliszi emírtől ajándékba kapott tizenöt kiváló csatalóról és a keresztések rendelkezésére bocsátott lóvásárról ír művében,⁵⁵ valamint több ízben említi meg pozitívumként a frankok számára más alkalmakkor felkínált lóvásár lehetőségét.⁵⁶

A különböző portyák és rajtaütések kedvelt célpontjai is – a birkanyájak mellett – a ménések voltak. III. Balduin király (1143–1153: társuralkodó, 1153–1162: egyeduralkodó) 1157 februárjával pénzügyi nehézségei miatt még a Nur ad-Dín aleppói atabéggel, Damaszkusz urával kötött fegyverszünetet is hajlandó volt megszegni, hogy Palesztinában rablóhadjáratra induljon. Ennek során seregével rátámadt a Bánjász (ma Banias, Izrael) mellett gyanútlanul legeltető türkménekre, s – a korabeliek megítélése szerint – minden idők legnagyobb zsákmányát ejtette Palesztinában:

*Azt mondják, hogy az elejtett foglyok száma és az ezen a portyán szerzett zsákmány mennyisége példa nélküli volt a mi földünkön. Nagyon nagy számú lovat osztottak szét sorsvetés útján, és ezen elosztásban minden egyes személy, még a legalacsonyabb rangú is, részesült. Mégis, ezen cselekedet nem hozott fényes vagy dicsőséges hírnevet népünkre, hiszen korábban megszegték a békeszerződést.*⁵⁷

Természetesen ló és ló között is volt különbség, nem is csekély. Az európai keresztések számára rendkívüli értékkel bírtak a legnemesebb lófajtának számító, mozgékony arab telivérek, melyeknek tenyésztését az Arab-félszigeten és Egyiptomban vitték tökélyre.⁵⁸ 1104-ben a jeruzsálemi király zsákmányolt negyven arab lovat és fegyvereket egy összecsapást követően, melyekkel örvendezés közepette tért vissza Jaffába.⁵⁹ 1106/1107-ben szintén I. Balduin király vonult be Jeruzsálembe gazdag hadizsákmánnyal: hatvannyolc arab ló mellett harminchárom tevét és sátrakat is szerzett.⁶⁰

1098-ban az Antióchiát ostromló keresztések győzték le a városból kitörő muszlimok egy csapatát és tértek vissza gazdag hadizsákmánnyal saját táborukba, köztük számos nagy vagyont jelentő arab lóval:

keresztes államok területén is magas szinten foglalkoztak lótenyésztéssel. Malcolm C. Barber: *Supplying the Crusader States: The Role of the Templars*. In: France, J. (ed.): *Medieval Warfare*, 585–597.

⁵⁴ *Historia Ierosolimitana*, 332. (IV. 54.) Albert egy másik alkalommal a Ramla környékén uralkodó súlyos lóhiányról tudósít, amikor a jeruzsálemi királyt körülvevő lovasok alacsony számának okáról szól. *Historia Ierosolimitana*, 708. (IX. 49.) Eladó lovak hiányáról ld. továbbá: *De Professione Ludovici*, 132. (VII.)

⁵⁵ *Anonymi Gesta Francorum*, 438. (XXXVI. 1.)

⁵⁶ *Anonymi Gesta Francorum*, 260. (XVI. 1.), 431. (XXXIV. 4.)

⁵⁷ Emily Atwater Babcock – August C. Krey (trans.): *A History of Deeds Done Beyond the Sea*, by William, Archbishop of Tyre. II. New York, 1943. 255–256. Muszlim szemszögből az eseményről ld. még: *The Damascus Chronicle*, 327–328.

⁵⁸ Az európai, arab és mongol lovak jellembeli és használatbeli különbségeire ld. bővebben: Hyland, A.: *The Medieval Warhorse*, 106–168.

⁵⁹ *Historia Ierosolimitana*, 678. (IX. 31.)

⁶⁰ Uo. 750. (X. 34.)

A fáradtságot kárpótolta a győzelemből visszatérő szegény tömegek látványa. Egyesek fel-alá nyargaltak a sátrak között az arab lovakon, így téve nyilvánvalóvá társaiknak szegénységükből való megszabadulásukat. Mások két vagy három selyemruhába öltözve dicsőítették az Urat, a győzelem és a jutalmak adományozóját, míg megint mások három vagy négy pajzzsal beborítva örvendezve mutogatták győzelmüknek ezen tanúbizonyságait.⁶¹

Érdemes kiemelni, hogy a krónikáiró a zsákmányra úgy tekint, mint a keresztény sereg soraiban tartózkodó szegények gyors meggazdagodási lehetőségére, mely ugyan kockázatos, de ezúttal kifizetődő volt.⁶² Az ellenségtől szerzett fegyverzetek és felszerelések egy részét láthatóan szinte azonnal használni kezdték a gyakorlatban, de – talán a zsákmány bőségéből is fakadóan – ezek egyúttal szimbolikus tartalommal is bírtak, és a győzelem mértékéről tanúskodtak.⁶³ Maga a szerző, Raymond d'Aguilers is úgy beszél ezek egy részéről (gondoljunk csak a több pajzzsal hengegő egyénekre) mint győzelmi trófeákról. Természetesen a mindennapokban az ellenségtől szerzett tárgyak pragmatikus és szimbolikus hasznosítása nem különült el élesen egymástól, hanem gyakran kiegészítették egymást.

Az arabok kedvelt könnyűlovas hadviseléséhez, melynek célja az ellenség folyamatos kifárasztása és állandó zargatása volt, ezek a mozgékony telivérek tökéletesen megfeleltek. Ugyanakkor a nehézpáncélos hadviselésben élen járó frankokkal közelharc terén a muszlimok csak úgy vehették fel hosszabb távon a versenyt, ha szert tettek az európaiak által használt nagytestű, nagy marmagasságú lovakra is. Az ilyesfajta nagytestű hadiménekre, az ún. *dextrarius*okra vonatkozó igény érhető tetten annak az Abu al-Mahasin Ibn Taghribirdinek (1411–1469) a művében, aki a mameluk éra alatt virágzó katonai és tudományos körnek volt a tagja, és aki Akkó eleste után több mint százötven évvel fejezte be Egyiptom történetével foglalkozó munkáját:

[A szaracénoknak Akkó városába történő betörését követően a templomos lovagok egy toronyba húzódtak vissza.] *A szultán irántuk való haragjának egyik oka, más egyéb bűneik mellett, az volt, hogy amikor Kitbughā al-Mansuri emír felment hozzájuk (hogy megadásukat elfogadja), elfogták és megölték. Szintúgy megcsonkították lovaikat inaik*

⁶¹ Raimundi de Aguilers canonici Podiensis historia Francorum qui ceperunt Iherusalem. In: *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux*. I–V. Paris, 1844–1895. (a továbbiakban: *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*) III. 249. (VIII.) Angolul: Raymond d'Aguilers: *The Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*. Translated with Introduction and Notes by John Hugh Hill and Laurita L. Hill. Philadelphia, 1968. 43.

⁶² Hasonló megjegyzés található egy gazdag zsákmányszerzés kapcsán Aacheni Albertnél. *Historia Ierosolimitana*, 336. (IV. 56.)

⁶³ A történet folytatásából kiderül, hogy néhány kereszties zsákmány iránti vágya volt szükséges ahhoz, hogy a győzelem mértékéről másnap meggyőződhesse, ugyanis a szaracénok temetkezési helyét sem tartva tiszteletben, kiásták a nemrégiben eltemetett halottakat, és sírjaikat feldúlták. *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, 43.

elvágásával, és mindent, amit tudtak, elpusztítottak, ami növelte a szultán velük szembeni haragját [kiemelés – B. B.]. A sereg és az önkéntesek temérdek mennyiségű foglyot és zsákmányt szereztek.⁶⁴

Vajon miért bántak el ilyen kegyetlenül a templomosok saját lovaikkal? A combhajlító inak átvágásával a lovak mozgásképtelenné váltak, későbbi gyógyításuk az ostromkö-rülmények ismeretében szóba se jöhetett. Az ilyen módon megsérült lovat egyébként még felgyógyulása esetén sem lehetett a továbbiakban hadicélokra vagy komolyabb fizikai munkát kívánó feladatokra fogni, tehát a harcosok szemében értéktelenné vált. A megcsonkított állatok a combban futó nagy véna miatt valószínűleg elvéreztek, vagy mozgáshiány miatt pár napon belül kólikássá váltak, s elpusztultak. Felmerül a kérdés: hogy ha az állatok sorsa ezáltal megpecsételődött, s haláluk szinte biztossá vált, miért folyamodtak korábbi gazdáik ehhez a megoldáshoz, ahelyett, hogy lovaikat leölték volna? Talán a muszlim történetíró sem véletlenül emelt ki ilyen durva bánásmódot a keresztényekről írva, barbárként mutatva be ezzel az ellenséget. A fent említett történetben az inak átvágása legnagyobb valószínűséggel a ló mint fegyver és harcieszköz tönkretételét szolgálta, ily módon téve haszontalanná őket az ellenség számára. Az alapvetően rendkívül értékes állatok megcsonkítása és látványa a zsákmányra áhító szaracénok számára sértőbb, fájdalmasabb és nagyobb csalódást okozó lehetett, mint pusztá leölésük. Az ostromlott templomosok talán egyik utolsó fricskája volt ez az őket körülzáró szaracénokkal szemben: a várost elfoglalók a földön fekvő nagytestű frank csatalovakra pillantva joggal érezhették, hogy egy igencsak drága, de immár használhatatlan „csúcsfegyver” birtokába jutottak.⁶⁵

Az ilyesfajta lovakat nemcsak zsákmány útján,⁶⁶ de akár rablás révén is igyekeztek beszerezni, amint arról Usamah számol be egy frank táborból eltulajdonított példány kapcsán, mely az egyik legjobb tenyésztésű, legszebb és leggyorsabb lovának számított.⁶⁷ Usamah később is megemlíti ezt a frank lovat, mellyel több ízben nyert meg vágát az atabéggel szemben, akinek végül az istállójába küldette az értékes állatot.⁶⁸

A különlegesen jó képességű lovakra állandó igény mutatkozott mindkét fél részéről. Nem volt ez másként a híres mongol lovak tekintetében sem. Erre szemléletes példát

⁶⁴ Gabrieli, F. (trans., ed.): *Arab Historians of the Crusades*, 208. A frankok más alkalommal is igyekeztek minden értékes dolgot elpusztítani, midőn a vereség elkerülhetetlennek látszott. 1115–1116 táján lovaik, más állataik és foglyaik pusztultak el, amikor a védők által felégetett vár tetőszerkezete rájuk hullott, és mind elégték. *Usamah*, 102.

⁶⁵ A problémás esetről a későbbiekben egy külön tanulmányban kívánok bővebben írni. A kérdés kapcsán nyújtott segítségükért és ötleteikért mások mellett köszönettel tartozom Bartosiewicz Lászlónak (Stockholm University), Geréby Györgynek (CEU), Kószeghy Miklósnak (PPKE BTK), Kutasi Zsuzsannának (ELTE BTK) és Lukas Makarios Grunwaldnak (Ludwig-Maximilians-Universität München).

⁶⁶ *The Damascus Chronicle*, 337.

⁶⁷ *Usamah*, 73.

⁶⁸ *Usamah*, 73–74.

találunk a Névtelen türoszi templomos krónikájában. Utóbbi krónika a *Ciprusiak tettei* (*Les Gestes des Chiprois*) című munkában maradt fenn, melyet a 14. század elején egy névtelen szerző állított össze három különböző műből. Közös bennük, hogy ófrancia verses prózában íródtak, és kivétel nélkül a Jeruzsálemi és a Ciprusi Királyság történetével foglalkoznak. Az esetről az egyiptomi–mongol konfliktus kapcsán értesülünk. 1260 augusztusában Al-Muzaffar Kutuz egyiptomi szultán (1259–1260) midőn a part mentén északra vonult, hogy az Ilkánátus ellen vezesse seregeit, az Akkót övező ligetekben táborozott. Korábban Kutuz ugyan nem kötött katonai szövetséget a frankokkal, de megállapodott velük, hogy utóbbiak segítik serege élelmiszerral való ellátását, és szabad átvonulást engedélyeznek nekik.⁶⁹ A logisztikai támogatásért cserébe a frankok azt kérték, hogy a mongolok elleni zsákmányból ők is részesülhessenek, ám reményeikben csalatkozniuk kellett:

A keresztények egyezséget kötöttek, hogy a szaracénoknak minden lovat,⁷⁰ amit a tatároktól szereznének, a keresztényeknek kell eladniuk bizonyos áron, amiben egymás közt megegyeztek. De, mint kiderült, amint a szaracénok győztek, semmi ilyet nem tettek.⁷¹

Feltételezhető, hogy a mongol lovak kevésbé a nehézlovas hadviselést előnyben részesítő frank lovagok, sokkal inkább a könnyűlovas turkopólok számára jelentettek volna igazán értékes zsákmányt, illetve eladásukból is jócskán profitálhattak volna.

A lovak a középkori csatatereken gyakran elpusztultak. Annak a nehézfegyverzetű lovasnak, aki leesett a nyeregéből, vagy lovát megölték, jócskán csökkentek a túlélési esélyei, és a harcból sem tudta már olyan hatékonyan kivenni a részét. Éppen ezért fontos volt biztosítani az elhullott lovaknak akár a harc közbeni utánpótlását is, s egy lovagtól elvárták, hogy akár két-három lóval induljon csatába. A török és arab könnyűlovas íjászok támadásai miatt a harcban megsebesült lovak száma magas volt, így az a lovag, aki a király ügyéért vívott harcban veszítette el csataménjét, kárpótlásra tarthatott igényt veszteségéért.⁷² Ez a kárpótlási gyakorlat (*restoir*) a Jeruzsálemi Királyságban feltehetően már a 12. század elején kialakult, s érdekes módon épp egy muszlim beszámolóból értesülhetünk róla először említés szintjén is.⁷³

A lovak célzott támadására s egyben a harctéri kódnyelvre nyújt szemléletes beszámolót a Névtelen türoszi templomos krónikája, ami egy portyázó frank csapatot ért szaracén rajtaütésről tudósít az 1267-es év kapcsán:

⁶⁹ Steven Runciman: *A kereszties hadjáratok története*. Bp., 1999. 870.

⁷⁰ „les bestes chevalines”

⁷¹ *Gestes des Chiprois*, 165. (309. fej.) Angolul: Crawford, F. P.: *The ‘Templar of Tyre’*, 38. (309. fej.)

⁷² Ian Heath: *Armies and Enemies of the Crusades, 1096–1291*. H. n., 1978. 108–109.

⁷³ *Usamah*, 26. A jelenség egyébként korábban is feltűnik Aacheni Albert krónikájában egy nagyobb pénzüsszeg elosztása kapcsán, bár nem tudjuk, hogy ez egyszeri alkalom volt, vagy pedig kialakult gyakorlat. A szóban forgó esetben a felajánlásból származó összeg egyharmada a királynak jutott volna, s azt azon katonák fenntartására és jutalmazására szánták volna, akik korábban elvesztették ingóságikaikat és fegyvereiket. *Historia Ierosolimitana*, 574. (VII. 62.)

Amint [a frankok] visszafelé tartottak Akkóba, a szaracénok a hátuk mögé kerültek, és megtámadtak egy frank lovagot, Saint Jorge-i Balduin urat, Guines-i Henrik úr testvérét. Megölték lovát, mire Róbert úr⁷⁴ megfordult, és a szaracénok közé rontott ... [lacuna] ..., számosat, és olyan sokáig védték magukat, hogy a szaracénok képtelenek voltak őket legyőzni. Így végül néhányan a szaracénok közül azt kiáltották a többieknek, hogy az „árparaktárákat” kellene megtámadniuk, amin ők azt értették, hogy a lovakat kéne megölni. Ezt így burkoltan mondták, hogy egyetlen frank se értse meg. Így hát az összes szaracén a lovakat kezdte támadni és öldösní, s a csata gyorsan véget ért, mivel amint egy az embereink közül gyalogosan volt, az akár halott is lehetett volna. Végül a mi oldalunkon harcolókat legyőzték, és több mint négyszázat megöltek közülük, ha az escuers-eket [idősebb fegyvernököket – B. B.] nem számolod (melyek közül néhányat foglyul ejtettek).⁷⁵

Érdeemes kiemelni, hogy a szaracénok csak a csata késői szakaszában, mintegy végső megoldásként döntöttek a lovak célzott támadása mellett. A beszámoló szerint több mint tízszeres túlerőben lévő szaracénok eleinte talán abban reménykedtek, hogy az értékes állatok megölése nélkül is sikerül közelharcban felülkerekedniük a frankok kisebb portyázó csapatán, s így hadizsákmányként az ellenség lovait is magukkal vihetik.

Élelmiszer és ellátmány

A vonuló hadsereg katonái számára az egyik legalapvetőbb s mégis az egyik legnagyobb kihívást jelentő szükséglet a megfelelő élelmiszer és ivóvíz biztosítása volt. Hiába volt egy hadsereg jól felszerelve páncélos katonák, csatamének és ostromgépek sokaságával, ha nem tudták őket vagy a gépeket kezelő embereket megfelelően ellátni. Az emberek és az állatok a csatában hasznavehetetlenek voltak, vagy legalábbis harcértékük jelentősen csökkent, ha az éhezéstől vagy a vízhiánytól elgyengültek. A nélkülözés ezenfelül az Európából érkezők számára a szokatlan és zord éghajlati, környezeti hatások következtében számos olyan betegséghez vezethetett, melynek a legyengült szervezet gyakran nem tudott ellenállni. Ezért is tartozott a hadjáratok vezetőinek legfontosabb feladatai közé az élelmiszer-utánpótlás megoldása otthonról hozott málhásállatok vagy pedig az ellenségtől szerzett zsákmány útján.

Utóbbi lehetőségre számos példát találunk, hiszen ezek a cikkek mindkét oldal táborában szükségszerűen előfordultak.⁷⁶ A teljesség igénye nélkül a zsákmányolt értékek közt

⁷⁴ Robert of Cresque, a Jeruzsálemi Királyság sénéchalja (1269 k.) elődjét, Geoffrey of Sargines-t (1254–1267?) követően, egyben a portyázó sereg vezetője.

⁷⁵ *Gestes des Chiprois*, 184. (351. fej.) Angolul: Crawford, F. P.: *The 'Templar of Tyre'*, 54. (351. fej.)

⁷⁶ *Historia Ierosolimitana*, 520. (VII. 25.), 584. (VII. 70.), 752. (X. 36.), 858. (XII. 12.), Henry Richards Luard (ed.): *Matthaei Parisiensis, monachi Sancti Albani, Chronica Majora*. I–VII. London, 1872–1884. (a továbbiakban: *Chronica Majora*) II. 104–105., *The Damascus Chronicle*, 239.

leggyakrabban előforduló élelmiszerek a következők voltak: birka- és kecskenyájak, árpa, gabona, liszt, kenyerek, sajtok, olaj és fűszerek.

1096-ban a korábbi károkozások miatt a bizánci hatóságok megtiltották a helyieknek mindenfajta árusítást Nincstelen Valter serege számára, ezért az élelmiszer híján lévő keresztések a bulgáriai mezőkre kiterelt nyájak elhajtásával fedezték szükségleteiket.⁷⁷ Később a zimonyi vár kifosztásából szerzett élelmiszer, nyájak, valamint lovak szolgálták a Száva irányába továbbvonuló Remete Péter seregének ellátását. A bulgáriai erdőkhöz érve a Belgrádból zsákmányolt javakat és élelmiszereket szállító szekerek tartalma fedezte a nyolc napon keresztül lakatlan vidéken tartózkodó sereg ellátását.⁷⁸ A bizánci parasztok a korábbiakból is tanulva a második kereszties hadjárat idején (1147–1150) a hegyekben rejtőztek el állataikkal, nehogy azok az átvonulók kezére kerüljenek.⁷⁹

1219-ben az ötödik kereszties hadjárat során ostromlott Damietta körüli muszlim táborban, majd pedig magában a gazdag kereskedővárosban találtak árpát, gabonát, olajat, kétszersültet és hüvelyeseket, melyeket a sereg ellátására fordítottak.⁸⁰ 1249-ben a IX. Lajos seregei által meghódított Damiettából szereztek rengeteg árpát, gabonát és rizst, melynek sorsa komoly vitát és elégedetlenséget váltott ki. Végül Lajos azoknak a tanácsát fogadta el, akik az élelmiszer visszatartását szorgalmazták (a sereg nem kis elégedetlenségére), szemben azokkal, akik a szentföldi szokások alapján a zsákmány kétharmadának szétoztását tartották volna helyesnek.⁸¹

Az 1239-ben Damaszkusz megtámadására készülő kereszties sereg éppen Jaffánál pihent, amikor az ellátási nehézségek miatt egy különítmény rablóportyára indult. I. Péter bretagne-i herceg (1213–1221: herceg, 1221–1237: régens) ugyanis értesült arról, hogy muszlimok egy csapata nemsokára nyájak sokaságával fog áthaladni egy bizonyos helyen Damaszkuszba menet, hogy a város ellátásáról gondoskodjon. A zsákmányejtésre induló keresztények csapdát állítottak, és lesből támadtak az ellenfélre. A történet egyik érdekessége, hogy a nyájak sokasága miatt az állatokkal összekeveredett muszlimok számára a megfelelő hadrend megválasztása is kérdéses volt. Türoszi Vilmos krónikájának névtelen folytatója beszámol róla, hogy a zsákmány épp a legjobbkor jött, hiszen a Jaffánál lévő főszeregben már éhezés ütötte fel a fejét:

⁷⁷ *Historia Ierosolimitana*, 10. (I. 6.) Magyarul: ÍF 297.

⁷⁸ *Historia Ierosolimitana*, 16–18. (I. 8.) Magyarul: ÍF 300.

⁷⁹ *De Profectione Ludovici*, 107. (VI.)

⁸⁰ *Gesta obsidionis Damiate*. In: Röhrich, R. (ed.): *Quinti belli*, 86. (XVII.), 114. (LVII.), *Liber duellii christiani in obsidione Damiate exacti*. In: Röhrich, R. (ed.): *Quinti belli*, 164–165. (LVII.), Luigi Tomasso Belgrano – Cesare Imperiale di Sant’ Angelo (ed.): *Marchisio Scribae*. In: Luigi Tomasso Belgrano – Cesare Imperiale di Sant’ Angelo (ed.): *Annali Genovesi di Caffaro e de’ suoi continuatori dal MXXIX al MCCXXIV*. I–V. Genoa, 1890–1929. (Fonti per la storia d’Italia. Scrittori. Secoli XII e XIII.) II. 160.

⁸¹ Joinville: *Szent Lajos élete*, 84. (XXXI. 167–169.) A Szentföldön ezenfelül a szokás előírta, hogy a bárók és a győztes hadvezérek a zsákmány egy meghatározott részét ajándékképpen egy vallásos intézménynek ajánlják fel a hadjáratot követően. Raymond C. Smal: *Crusading Warfare, 1097–1193*. Cambridge, 2005. 103., 3. jegyzet.

Nagy volt az öröme az egyszerű katonáknak, amikor [a gróf] megannyi lábasjószággal együtt megérkezett, mivel olyan ritka volt az étel a seregben, hogy két tournois-i pennyért egy ember nem lakott jól kenyérral. A herceg barmai közül sokat adott át a sereg parancsnokainak; némelyek nagyon elégedettek, mások gúnyosak és irigyek voltak, mivel oly sok zsákmányt ejtett. [...] A szegény embereken ez segített egy időre, mivel a herceg és kísérei rengeteg húst adtak nekik, amelyből korábban igencsak kevés volt készleten.⁸²

A Salisbury harmadik grófjának fia, William Longespée⁸³ vezénylete alatt álló angol katonák a hetedik keresztes hadjárat (1248–1254) során elfogtak egy szaracén karavánt, kifosztották, és az ott talált élelmiszereket és kincseket a maguk számára tartották meg. A zsákmányra irigy franciák azonban fegyverrel elragadták azt tőlük, s annak ellenére sem adták nekik vissza, hogy Longespée az élelmiszerek a sereg egésze közti szétosztására is ígéretet tett.⁸⁴

Foglyok, rabszolgák

A hadizsákmánynak egy speciális esetét képezték a foglyul ejtők földjein dolgoztatott, rabszolgapiacokon eladott vagy váltságdíj ellenében visszaszolgáltatott foglyok, akik esetenként komoly pénzt hozhattak az őket foglyul ejtők számára. Mi több, a háború egyik legjövedelmezőbb bevételi forrása a magas rangú személyek visszaváltásából származott. A váltságdíj ügyében a szentföldi lovagrendek gyakran közvetítettek a keresztény és a muszlim fél között annak érdekében, hogy a foglyok kiváltásának feltételeit meghatározzák.⁸⁵ Mivel ennek a témának a bővebb kifejtése a dolgozat terjedelmi korlátaiból kifolyólag nem lehetséges, csupán néhány példára korlátozom jelentőségének ismertetését.⁸⁶

A harcok során ellenséges kézre került katonákra számos példát találhatunk muszlim és keresztény oldalon egyaránt. Damietta 1219. évi elfoglalása során a városban nagyjából

⁸² Shirley, J.: *Crusader Syria*, 42–44. (XXIII.)

⁸³ William Longespée (1212–1250), Salisbury azonos nevű harmadik grófjának fia a hetedik keresztes hadjárat folyamán Al-Manszúránál esett el.

⁸⁴ *Chronica Majora*, V. 132–133.

⁸⁵ John France: *Western Warfare in the Age of the Crusades, 1000–1300*. London, 2001. 229., 233.

⁸⁶ A témáról ld. bővebben: Yvonne Friedman: *Encounter Between Enemies: Captivity and Ransom in the Latin Kingdom of Jerusalem*. Leiden, 2002., Betty Binysh: *Massacre or Mutual Benefit: The Military Orders' Relations with Their Muslim Neighbours in the Latin East (1100–1300)*. In: Jochen Schenk – Mike Carr (ed.): *The Military Orders. VI/1. Culture and Conflict in the Mediterranean World*. London–New York, 2017. 30–43., Shlomo Lotan: *Descriptions of Fighting, Captivity, and Ransom in the Writings of Robert of Nantes, Patriarch of Jerusalem, in the Mid-Thirteenth Century*. In: Helen J. Nicholson – Jochen Burgdorf (ed.): *The Templars, the Hospitallers and the Crusades: Essays in Homage to Alan J. Forey*. London–New York, 2020. (The Military Religious Orders) 73–81. Legújabbban pedig magyarul: Hunyadi Zsolt: *Templomos és johannita lovagok a hitetlenek fogságában*. In: Bárány Attila – Pósan László (szerk.): *Száműzetés, fogság, szabadulás a középkori és koraiújkor Eurózában*. Debrecen, 2021. (Memoria Hungariae 13.) 19–30.

háromezer fő került a keresztések kezére: egy részüket megkeresztelték, az előkelőbb emberek közül körülbelül háromszázat túszként tartottak meg saját foglyaik kiváltása céljából, másokat pedig igen nagy összegért sikerült eladni.⁸⁷

Míg a muszlimok a keresztény férfiakat a legtöbbször kivégezték vagy a harcok során megölték, addig a fiatal gyermekeket és a nőket elhurcolták, hogy jó pénzért a keleti bazárokból vagy kereskedőknek adhassák el őket. Ebből következően a gyermekek gyakran együtt maradtak anyjukkal, és hasonló sors várt rájuk: vagy együtt adták el, vagy együtt végezték ki őket, függetlenül attól, muszlim vagy keresztény kézre került foglyokról beszélünk.⁸⁸

1096 októberében a keresztéseket kísérő fegyvertelen emberek jutottak rabszolgasorsra, miután a sereg Civetot-nál vereséget szenvedett a szeldszukoktól:

Az ujjongó törökök [...] zarándokok szerencsétlen gyülekezetét mészárolták le [...]. Egyedül csak a fiatal lányokat és apácákat vitték el, akiknek arca és alkata a szemnek kellemesnek tűnt, valamint a szakálltalan és vonzó fiatal férfiakat.⁸⁹

Öt évvel később a Mersivánál és Hérakleianál legyőzött keresztések és az őket kísérők – köztük nemes születésű hölgyek – hasonlóképpen végezték.⁹⁰

Ritkább esetben a foglyul ejtettek későbbi sorsáról is rendelkezünk információval. A *Gesta Francorum* szerzője beszámol arról, hogy a keresztény foglyok közül egyesek az őket elfogó katonák házában szolgáltak, többségük pedig a nyugatiak fejében a szaracénok félig mitikus otthonaként megjelenő Horászánba, illetve Aleppó, Damaszkusz, Antióchia rabszolgapiacaira jutott.⁹¹ A damaszkuszi szemszögből író Al-Qualānisī egy levelet idéz, mely szerint 1136-ban a türkmének egy száz falura kiterjedő portyázó hadjáratuk során hétezer frank foglyot ejtettek, akik tömegével érkeztek a nagyvárosokba s töltötték meg Szíria rabszolgapiacait. Később többségüket „Aleppóba, Diyār Bakrba [felső-mezopotámiai tartomány – B. B.] és a Jazirába [Mezopotámia – B. B.] vitték.”⁹² Az elhurcolt rabszolgák nélkülözhetetlen utánpótlást jelentettek a folyamatos emberhiánnyal küzdő kereszties államok és a lovagrendek számára is, akik a földjeik megmunkálásához szükséges élőrőt a zsákmányból biztosították. 1261-ben a frank követek Bajbarsz egyiptomi mameluk szultán (1260–1277) előtt azzal védekeztek a fegyverszüneti megállapodások be nem tartása miatt, hogy a templomosok nem voltak hajlandók átadni a muszlim foglyokat, mert inkább munkásokként kívánták őket megtartani földjeiken.⁹³ Még a Névtelen türoszi templomos szerint is a két nagyobb lovagrend vezetői fontosabbnak ítélték a szakképzett

⁸⁷ Oliveri Scholastici: *Historia Damiatina*, 236.

⁸⁸ *Historia Ierosolimitana*, 546. (VII. 40.)

⁸⁹ *Historia Ierosolimitana*, 42. (I. 21.)

⁹⁰ *Historia Ierosolimitana*, 612. (VIII. 19–20.) Hasonlóra ld. továbbá: Uo. 622. (VIII. 31.)

⁹¹ *Anonymi Gesta Francorum*, 121–122. (II. 7.)

⁹² *The Damascus Chronicle*, 239–240.

⁹³ Ursula Lyons – Malcolm Cameron Lyons – Jonathan Riley-Smith (trans.): *Ayyubids, Mamlukes and Crusaders: Sections from Tārīkh al-Duwal wa'l-Mulūk of Ibn al-Furāt*. I–II. Cambridge, 1971. II. 55.

muszlim foglyok megtartását, mint hogy általuk a fogságban sínylődő keresztény felebarátaik megszabadítását kieszközöljék.⁹⁴

A legyőzöttekre sokszor nem csupán a rabszolgák nyomorúságos élete, de megszegyenyítés is várt, midőn a győzelmi bevonulások alkalmával úgy vonultatták őket végig a városban, hogy közben gúnyt űztek belőlük, és nevetség tárgyává tették őket.⁹⁵ A muszlimok kezére került gyermekek közül a fiúkra körülmelés várt, míg a lányok legtöbbször fogvatartóik vagy új gazdáik ágyasai, feleségei lettek, s iszlám hitre térítették őket.⁹⁶ A piacon értékesített rabszolgák ára azok elérhetőségétől függött, aminek következtében az árfolyam változó volt. Tudjuk, hogy Antióchia 1268-as eleste után a túlkínálat miatt egy keresztény fiú ára már csak tizenkét, egy lányé pedig öt drachma volt, ami a korábbi árakhoz képest jelentős visszaesést jelentett. Ennél is drasztikusabb csökkenés következett be Akkó elfoglalása után. 1291-ben a damaszkuszi rabszolgapiacra egy lány értéke mindösszesen egy drachma volt.⁹⁷

A váltságdíjból szerezhető haszon jelentősége mutatja, hogy akár katonai szövetségek is felbomolhattak, ha a zsákmány elosztása nem mindkét fél megaláztatására történt. 1246-ban a mongol hódítás elől menekülni kényszerülő, majd ezután zsákmányból és rablóhadjáratokból élő horezmiek, valamint az egyiptomi szultán között került sor kenyértörésre a foglyok kapcsán. A konfliktus oka az volt, hogy utóbbiak egy korábbi megállapodás ellenére a szultánnak járó előkelő keresztény foglyok busás váltságdíjából is részesedést követeltek.⁹⁸

1265-ben az Arsufot védő ispotályosok és templomosok közül vittek száznyolcvan főt rabláncra Egyiptomba.⁹⁹ A Szentföld elvesztése utáni évtizedekből több egykori templomról rendelkezünk információval, akik Akkó (1291) vagy a templomos erőd, Ruad (1302) eleste után kerültek fogságba, de kilenc vagy tíz év múlva szabadon bocsátották őket.¹⁰⁰ Mások Kairó börtöneiben senyvedve tartottak ki keresztény hitük mellett, s álltak ellen fogvatartóik minden kísérletének, hogy muszlim hitre térítsék őket. Egykori cellatársuk, a korábban szintén Kairóban raboskodó genovai Matteo Zaccaria állítása szerint rabsága idején a szultán értesült negyven templomostól, akiket tíz évvel korábban Tortosánál (1291) ejtettek foglyul, de mindaddig közönséges börtönökben őriztek. Zaccaria szerint inkább „akartak meghalni Krisztus igaz hitében és valamennyi napjukat fogságban leélni [...], semmint hogy valami lelki üdvük ellen valót cselekedjenek, s inkább fejezzék le őket, mintsem hogy megtagadják Jézus Krisztust.” Hivatalt, fegyvert, feleséget és vagyont

⁹⁴ *Gestes des Chiprois*, 167. (318. fej.) Angolul: Crawford, F. P.: *The 'Templar of Tyre'*, 40. (318. fej.)

⁹⁵ *The Damascus Chronicle*, 137., 334., 337.

⁹⁶ *Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem*, 288. (XVIII.) A szóban forgó helyen a szerző egy bibliai passzust parafrázál: Jóel 3:3 (4:3), *Historia Ierosolimitana*, 344. (V. 5.)

⁹⁷ Henry Richards Luard (ed.): *Bartholomaei de Cotton, Monachi Norwicensis, Historia Anglicana (AD 449–1298). Necnon Ejusdem Liber de Archiepiscopis et Episcopis Angliae*. London, 1859. 216–217.

⁹⁸ *Chronica Majora*, IV. 537–538.

⁹⁹ Oswald Holder-Egger (ed.): *Chronica minor auctore Minorita Erphordiensis*. In: MGH SS XXIV. 204.

¹⁰⁰ Runciman, S.: *A kereszties hadjáratok története*, 948.

elutasítva inkább az éhhalált választották.¹⁰¹ Más ottani fogvatartottak kendőkre varrt levelek útján üzentek Európába, s kértek segítséget szabadulásuk reményében.¹⁰² Egyesek idegen földön renegátként éltek tovább: egy nicosiai lovag tanúvallomása szerint a szaracén területen, „Babilonban” elfogott Metre-i Balián úr találkozott két hitehagyott egykori templomossal, akik felvették a muszlim vallást, s teljességgel a szaracénok emberei lettek.¹⁰³

Összefoglalás

Mint láthattuk, az élőállatoknak, az élelmiszereknek, a foglyoknak és a hadifelszereléseknek különbözőképpen alakulhatott a sorsa az egyes portyákat, ostromokat és ütközeteket követően, későbbi életük alakulása nem volt szükségszerűen eldöntve. Az esetek döntő többségében természetesen gyakorlati megfontolások érvényesültek, s így az ellenségtől zsákmányolt javak általában a szentföldi keresztény, illetve a muszlim haderő helyszíni felszereléséhez (fegyverzet, lovak, ostromgépek), a győztesek anyagi gyarapodásához (kincsek, váltságdíj) valamint a sereg és a lakosság ételmezéséhez (nyájak, ételkészletek) nagyban hozzájárulhattak. Ugyanakkor éppen ezek mindennapos használati jellegükből vagy élettartamukból fakadóan kevésbé bizonyultak olyan tartósnak és időtállóknak, mint a különböző luxustárgyak és egyházi kellékek, így ezek sorsát nehezebb is megragadni ennyi idő távlatából. Más esetekben a pragmatikus szempontokat felülírhatta az elrettentés, a példastatuálás vagy a szimbolikus felhasználásokban, teátrális megoldásokban rejlő lehetőségek kihasználásának szándéka. A foglyok nyilvános megszégyenítése vagy akár kivégzése, a győzelmi parádékon az ellenségtől szerzett trófeák felvonultatása, az egyébként értékes zsákmány elpusztítása mind-mind ebbe a kategóriába tartozott, s éltek is vele mindkét oldalon.

Fontos hangsúlyozni, hogy a korabeli hadizsákmányra ne csak egy megfoghatatlan, elvont fogalomként gondoljunk, hanem annak egyes tételeit kategóriák szerint rendezve rámutassunk ezeknek többoldalú és különböző célokra történő felhasználási lehetőségeire. Ez nem csupán azok későbbi felhasználási módjaiba nyújt betekintést, hanem arra is választ tud adni, hogy bizonyos tárgytypusok, fegyverzetek, haszonállatok, kiemelkedő személyek, további művelt területek és lakosságuk miért jelentettek vonzó célpontokat, s

¹⁰¹ Anne Gilmour-Bryson: *The Trial of the Templars in Cyprus: A Complete English Edition*. Leiden–Boston–Köln, 1998. (The Medieval Mediterranean. Peoples, Economies and Cultures, 400–1453. 17.) 68. A Zaccaria által elmondott esetről másodkézből értesülünk a templomosok pere kapcsán. A ciprusi Nicosiában, a bíróság előtt megjelenő genovai Percival de Mari idézte fel a történetet úgy, ahogyan azt Zaccaria egykor elmesélte neki.

¹⁰² Dalmazio di Rocaberti nem volt érintett a tárgyalásokban, mivel nem sokkal korábban szabadult kairói fogságából. Kiszabadítására egy hajó küldését IV. Kelemen pápa engedélyezte. Heinrich Finke (Hrsg.): *Acta Aragonensia: Quellen zur deutschen, italienischen, französischen, spanischen Kirchen- und Kulturgeschichte aus der diplomatischen Korrespondenz Jaymes II. (1291–1327)*. I–III. Leipzig–Berlin, 1908–1922. III. 916. (Nr. 587.), 752–754. (Nr. 468.)

¹⁰³ Gilmour-Bryson, A.: *The Trial of the Templars in Cyprus*, 433–434.

a különböző zsákmányfajták milyen mértékben és formában erősítették vagy gyengítették az érintett feleket.

A hadizsákmány mint jelenség vizsgálata a történeti kutatás számára több szempontból értékes. Átala nem csupán a logisztika, a sereginanszírozás, esetleg a háborúból való meggazdagodás korabeli lehetőségeibe nyerhetünk betekintést, hanem a két kultúra közti éles választóvonal és a vallási ellentétek következtében a győztes felek kezébe kerülő értéktárgyaknak fokozott szimbolikus jelentőségére és ezáltal módosult jelentéstartalommal történő hasznosulásukra is kiváló és újszerű vizsgálati terepet biztosít.

További jelentős szempont, hogy a hadizsákmány egyszerre jelent nyereséget és veszteséget is, attól függően, hogy az azt megszerző vagy az ily módon megkárosított fél szemszögéből közelítünk a témához. A drága pénzen beszerzett vagy előállított katonai felszerelések (nehézpáncélzat, csatolovak, igásállatok, szállító járművek, tábori felszerelések) elvesztése komoly anyagi terhet rótt azokra, akik ezt követően ezek pótlására kényszerültek. Még jelentősebb és hosszú távon is érezhető kárt okozott azon élő munkaerő elvesztése, melyet a fogolyszerző portyák és hadjáratok során elhurcolt emberek és állatok tömege idézett elő. Nem véletlen, hogy a szentföldi harcok esetében is a gazdasági hátrországnak ilyen irányból történő meggyengítése jelentette az ellenféllel szembeni hadviselés egyik legjellegzetesebb eszközét.

A kereszties seregek és a létrejövő kereszties államok logisztikai ellátását tekintve érdemes összevetni a zsákmány szerepét más tényezőkkel is. Az első kereszties hadjárat során még igencsak jelentős bizánci támogatás segítette az európai seregeket, melyet kiegészített a tengeren érkező utánpótlás¹⁰⁴ és a vonulás során szerzett zsákmány. Ezt bizonyítja, hogy még a Kerboga seregének Antióchiánál történt legyőzését (1098) követően szerzett óriási zsákmányt is csak átmeneti megoldásnak tekintették a keresztiesek vezetői a katonák ellátása szempontjából: a jeruzsálemi út folytatásához szükségesnek érezték, hogy követük útján a bizánci császár támogatását kérik.¹⁰⁵ Tény, hogy a bizánci császár és az itáliai városállamok flottái mellett a későbbiekben a lovagrendek különösen nagy szerepet játszottak a logisztikai nehézségek leküzdésében, illetve a fegyverforgatók, a lovak és a hadianyagok utánpótlásában és Szentföldre történő szállításában.¹⁰⁶ A Jeruzsálemi Királyság uralkodói hamar felismerték a lovagrendek jelentőségét, illetve a logisztikai, gazdasági és katonai

¹⁰⁴ John France: *Victory in the East: A Military History of the First Crusade*. New York–Cambridge, 1994. 209–220.

¹⁰⁵ O'Dell, W. D.: *Feeding Victory*, 69.

¹⁰⁶ Barber, M. C.: *Supplying the Crusader States, 585–597*. A keresztiesek logisztikai utánpótlását a már kezükön lévő kisebb-nagyobb várak is segítették, ahol nagy mennyiségben tudtak tárolni élelmiszert és hadianyagot. Ezen erősségek ellátásáról, főleg a parttól távolabb eső területeken, elsősorban a környék lakossága gondoskodott, amely veszély esetén (az úton lévő kereskedőkkel és zarándokokkal egyetemben) menedékre lelhetett. Ennek megfelelően a katonák és a környező lakosság nagyban egymásra volt utalva. Amennyiben a lakosság elmenekült, vagy a földeken nem lehetett biztonsággal elvégezni a munkát, a várak ellátását részben a zsákmányból kellett fedezni. Kristian Molin: *The Non-Military Functions of Crusader Fortifications, 1187 – circa 1380*. *Journal of Medieval History*, 23 (1997) 381–382., 385–386., Smail, R. C.: *Crusading Warfare*, 204–15.

feladatok betöltésében játszott szerepét. Ennek megfelelően kiváltságokkal jutalmazták őket, amelyek a harcokban szerzett zsákmányt is érintették.¹⁰⁷

Nyilvánvaló, hogy a zsákmány jelentősége változhatott az adott történelmi helyzetben, és a sereg harcértékének fenntartását eltérő mértékben befolyásolhatta. Ha a katonák mint egyének harci értékének megőrzését, életben maradását, illetve meggazdagodási lehetőségeit tartjuk szem előtt, akkor megállapítható, hogy a harci cselekmények elhúzódsával, illetve a part menti területektől való eltávolodással arányosan nőtt a zsákmány jelentősége. Utóbbi szempontból különösen figyelemreméltó a különféle katonai vezetők irányába tapasztalható elvárás, hogy azok lehetőséget teremtsenek a zsákmányszerzésre, s a zsákmányból részeltessék a hadakozókat. A jelenségnek a korabeli forrásokban rendre visszatérő jellege, részletezése, az elosztás körüli problémák ecsetelése bizonyítja annak jelentőségét. A zsákmányolás a Szentföldön huzamosabb ideig tartózkodó katona szempontjából a mindennapok és egyben a stratégia része lehetett, míg a nagyobb vállalkozások esetében inkább kiegészítő (ugyanakkor nélkülözhetetlen) elemmé válhatott.

¹⁰⁷ Smail, R. C.: *Crusading Warfare*, 103.

THE USE AND REUSE OF SPOILS OF WAR DURING THE CRUSADES (1096–1291)

In popular culture, the period of medieval crusades to the Holy Land is often portrayed as a symbolic phase of a larger struggle between European Christianity and Islam – a viewpoint which exists even nowadays. As a result, historical interest in these military undertakings has gained new momentum in recent years.

The events between 1096 and 1291 abounded in intrigues, battles, sieges, raids, and various logistical challenges. The challenges of the time encouraged participants to make new technical innovations, thus providing rich research material for historians of the Crusades. Within the research, however, the phenomenon of looting and the spoils of war have so far received less attention. This is somewhat surprising since while studying contemporary sources of the era, it seems clear that the importance of raiding and looting was enormous and played a primary role in motivating soldiers, financing armies in the field, and, more often, in the rapid moneymaking strategies of powers that were struggling financially. At the same time, this period provides rich source materials written by Western Christian, Arab, and Byzantine authors which allow us to address the following questions:

- 1) How was it possible to maintain the enthusiasm of a medieval army fighting far from their domestic homelands?
- 2) How could these operations be financed (even partially) from the war itself?
- 3) What happened to the various movable and immovable valuables, relics and religious artifacts, treasures, war materials, camp equipment, animals, and prisoners which fell into the hands of the victors? Who took possession of the plunder after the battles? Did these materials receive a new purpose compared to their previous functions?

The central theme of my paper is the use and reuse of spoils of war during the Crusades. To answer the above questions, I have collected references to looting and spoils in contemporary sources, as well as some examples of artifacts and treasures that may have survived in collections, so that we can trace the subsequent path of these looted items. It is important to note that studying spoils of war as a phenomenon and the afterlife of these items offers several benefits for historical research. This offer insight not only into the logistics of campaigning, financing of the army, and the possibilities of becoming wealthy from war. Furthermore, it also provides an excellent and novel field of investigation for the increased symbolic significance of the valuables that fell into the hands of the winning parties due to the sharp religious differences between Christians and Muslims, and thus for the utilization of these materials with a modified meaning.

Keywords: crusades, military orders, Holy Land, spoils of war, horses, siege weapons, prisoners of war, logistic

A szepesi tízlándzsás szék kialakulása*

A SZEPESI TÍZLÁNDZSÁS nemesség a középkori magyar társadalom azon részleges nemesi jogokkal felruházott csoportjai közé tartozott, melyek kiváltságainak érvényesülése feltételekhez, a korabeli források kifejezésével élve *conditio*khoz volt kötve.¹ A tízlándzsások jogállását IV. Béla 1243. évi privilégiuma szabályozta, amely a széles körű igazságszolgáltatási kiváltságokon túl elrendelte, hogy négy-négy nemes egy felszerelt katonát tartozik a király seregébe küldeni, s biztosította a leányági örökösödés lehetőségét abban az esetben, ha a leánygyermek vagy az özvegy új hitvese vállalta a birtokhoz kötött katonai szolgálatot.² A tízlándzsás nemesek a későbbi korokban területi autonómiával is rendelkeztek, s a tízlándzsás szék, avagy kora újkori nevén a *Kisvármegye* egészen 1802-ig megőrizte önállóságát, amikor azonban területét beolvasztották Szepes vármegyébe.³

A tízlándzsás nemesség történetéről alkotott képet napjainkig Fekete Nagy Antal kutatásai határozzák meg, aki csaknem kilencven évvel ezelőtt megjelent Szepesség-monográfiájában megkülönböztetett figyelmet szentelt a közösség társadalmi viszonyainak. Konceptiójának egyes elemeit – például a tízlándzsások jogállására vonatkozó nézeteit – a magyar középkorkutatás már megvitatta, s ha kellett, felülbíráta.⁴ Jelen tanulmány a Szepesség monográfusának a tízlándzsások területi autonómiájáról megfogalmazott

* Köszönettel tartozom Draskóczy Istvánnak, aki külső lektorként értékes meglátásaival járult hozzá a tanulmány megszületéséhez.

¹ Az Árpád-kori magyar nemesség tagolódására átfogóan ld. Zsoldos Attila: *Az Árpádok és alattvalóik. (Magyarország története 1301-ig.)* Debrecen, 1997. (Történelmi Kézikönyvtár. Magyar történelem 1.) 150–154.

² 1243: CDES II. 88–89. (RA 745. sz.) A tízlándzsás nemesek katonai terheinek szabályozása összhangban állt IV. Béla haderőfejlesztési programjával, s további intézkedések mintájává vált. Bővebben: Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok.* Bp., 1993. (História Könyvtár. Monográfiák 1.) 22–26.

³ Hradszky József: *A szepesi „tízlándzsások széke” vagy a „Kisvármegye” története.* Lőcse, 1895. (A Szepesmegyei Történelmi Társulat Millenniumi Kiadványai III.) 215–220.

⁴ Fekete Nagy Antal: *A Szepesség területi és társadalmi kialakulása.* Bp., 1934. 253–301. Az Árpád-kor társadalmi fejlődéséről folytatott vitákból a tízlándzsásokra vonatkozó főbb gondolatokat ld. Mályusz Elemér: *Turóc megye kialakulása.* Bp., 2014.³ 150–154., Váczy Péter: A királyi szerviensek és a patrimonális királyság. *Századok*, 61–62 (1927–1928) 361–379., Mályusz Elemér: A magyar köznemesség kialakulása. *Századok*, 76 (1942) 277–301., Bónis György: *Hűbériség és rendiség a középkori magyar jogban.* Kolozsvár, 1947. 365–373., Szűcs J.: *Az utolsó Árpádok*, 23., Zsoldos Attila: A nemesség határán. *Turul*, 72 (1999) 118–122. A vitás kérdések szintézisét ld. Galambosi Péter: A szepesi tízlándzsás nemesség története a 13–14. században. *Századok*, 156 (2022) 285–293.

gondolatait veszi revízió alá, majd a magyar településtörténeti és történeti földrajzi kutatás hagyományait és módszereit követve felvázolja a tízlándzsás falvak és a szék kialakulását.

Fekete Nagy szerint, bár a későbbi forrásokból csupán egyetlen tízlándzsás székéről vannak információink, a tatárjárás előtt még kettőnek kellett léteznie. Úgy gondolta, hogy a Hernád-medence keleti felében is volt egy közigazgatási körzet, s állítása igazolására több olyan oklevélre hivatkozott, melyek a Szepesvártól délkeletre fekvő Szék nevű településre vonatkoznak. Elmélete szerint ez a szék azért bomlott fel, mert a tízlándzsások elődei, az általa kavár származásúnak vélt gömörörök a tatárjárás során oly nagy veszteséget szenvedtek, hogy később már nem tudták belakni. A kavár származtatást Anonymus gesztájára alapozta, s hangsúlyozta, hogy a székrendszer mint közigazgatási forma a keleti eredetű katonai segédnépek jellegzetessége volt a középkori Magyar Királyságban.⁵ Elmélete azonban több ponton is cáfolható.

A gömri örök és a tízlándzsás nemesség közötti közvetlen kontinuitás abban a formában, ahogy Fekete Nagy elképzelte, nem igazolható. A határörök jelentős része az 1241–1242. évi tatárjárás során bizonyosan odaveszett, mivel az Európára támadó mongol hadak jobbszárnya a dél-lengyel területek feldúlása után éppen a Szepességen keresztül, a Poprád és a Hernád völgyén keresztül tört be az országba.⁶ Amint arról alább szó lesz, a következő évtizedekben forrásokkal adatolhatóan német, vallon, valamint szláv jövevények is bekerültek a tízlándzsások közé akár királyi adomány, akár birtokvásárlás révén. Mindennek következtében egy nyelvi-etnikai szempontból heterogén közösség jött létre, melynek csoporttudata a közösen gyakorolt kiváltságokon és közösen viselt terheken alapult. Gömörben székely határörök egykori jelenléte mutatható ki, ugyanakkor köztudott, hogy csak a 13. század folyamán Erdélybe telepített székelyek társadalma szerveződött székalapú közigazgatási rendszerbe, s azokra is csak a későbbi időkben vannak adataink.⁷

Le kell szögezni, hogy a székrendszer az ország bármely területén egy adott közösség igazságszolgáltatási autonómiájából kifejlődött területiális szervezet volt.⁸ Mivel azonban a tízlándzsás nemesek a tatárjárást követően kaptak ilyen jellegű kiváltságokat,

⁵ Fekete Nagy A.: *A Szepesség*, 258–259. A hivatkozott forrásokat ld. Fejér CD V/3. 273., ÁÚO XII. 622. (RA 4202. sz.), ÁÚO XII. 633. (RA 4245. sz.), ÁÚO XII. 644.

⁶ A tatárjárás szepesi pusztításairól IV. Béla 1249. évi adománylevele is említést tesz: CDES II. 230. (RA 910. sz.) A mongol támadások nemzetközi összefüggéseire ld. Peter Jackson: *The Mongols and The West, 1221–1410*. London–New York, 2014.² 58–86. A lengyel területeket ért pusztításra: Adam Lubocki: *A lengyelországi mongol támadás és annak morvaországi epilógusa*. In: B. Szabó János – Uhrin Dorottya (szerk.): *Mongol invázió Európa ellen (1236–1242)*. Bp., 2022. 268–284.

⁷ A gömri székely örtelepekre ld. Györffy György: *A székelyek eredete és településük története*. In: *Uó: A magyarság keleti elemei*. Bp., 2014.² 16., 48. Az ország különböző területein élő székely közösségekre: *Székelyek a középkori Magyar Királyságban*. In: Benkó Elek – Oborni Teréz (szerk.): *Székelyföld története I. A kezdetektől 1526-ig*. Székelyudvarhely, 2016. 129–146. (A fejezet Benkó Elek munkája.) A székelyföldi székekre: *Uo. 171–173.* (A fejezet Kordé Zoltán munkája.)

⁸ Bővebben: Bónis György: *Magyar jog – Székely jog*. Kolozsvár, 1942. (Kolozsvári Tudományos Könyvtár 1.) 48–51., Györffy György: *A magyarországi kun társadalom a XIII–XIV. században*. In: *Uó: A magyarság keleti elemei*, 352–359.

a tízlándzsás szék is csupán ezt követően alakulhatott ki. A gömörörök a Szepesség vármegyei kereteinek kialakítását megelőzően a gömori várispánság kötelékében vigyázták a határvidéket.⁹ Fontos felhívni a figyelmet arra is, hogy a szepesi nemesek 1243. évi kiváltságlevele nem említ semmilyen területi alapú autonóm szervet, s még csak nem is utal annak létre. Mindez annak fényében válik különösen jelentőssé, hogy a szepesi szászok 1271. évi kiváltságlevele a bíraskodási kiváltságok részletezésekor Lőcsét a szász provincia fővárosának (*civitas provincie capitalis*) nevezi, hangsúlyozva ezzel a közösség különállásának területi jellegét.¹⁰

Megjegyzendő továbbá, hogy pusztán egy település elnevezéséből hasonló közigazgatási szerv létrehozását indokolatlan, ugyanis *-szék* utótagú helynevek nemcsak azokon a területeken fordulnak elő, ahol valaha székalapú közigazgatás működött, hanem szerte az egész Kárpát-medencében. A nyelvészeti kutatás szerint az ilyen helynevek jelentős része a magyar *szik* kifejezésre vezethető vissza, s az adott település környezetének természeti adottságaira, elsősorban annak vizenyős jellegére utal. Hogy a Fekete Nagy által hivatkozott Szék helynév is ebbe a kategóriába tartozik, abból válik egyértelművé, hogy szláv *Szlatvin* elnevezésének jelentése ‘ingovány, posvány’. A szláv elnevezés már a késő középkorban adatolható, az tehát bizonyosan párhuzamos a magyar helynévadással.¹¹

Az 1243. évi kiváltságlevelével elrendelte, hogy a tízlándzsás nemesek maguk választhassák bírójukat, egyúttal tiltotta a szepesi ispánnak, hogy az úgynevezett nagyobb büntettek kivételével ítélkezzen felettük és jobbágyaik felett, avagy *descensusra* kényszerítse őket.¹² A tízlándzsás törvényszék a 14. század elejétől adatolhatóan rendre Csütörtökhelyen gyűlt össze. Az egyetlen kivétel egy 1464. évi alkalom, amikor a törvényszék oklevelét Késmárkon keltezték.¹³ Csütörtökhely annak ellenére őrizte meg a tízlándzsások közösségében betöltött központi funkcióit, hogy még az Árpád-kor végén teljesen elnémetesedett. A település eredeti neve egyháza titulusa nyomán Szentlászló volt, majd 1292-ben első alkalommal említik Csütörtökhelyként, utalva a hetivásár napjára, ami a 13. század második felében beköltöző szász vendégeknek köszönhetően lendült fel. A helyi németeket (*Teotonici de villa Sancti Ladislai*) egy 1278. évi határjárás említi először, majd a települést a szepesi szászok kiváltságainak 1317. évi megerősítésekor már a németjogú falvak között sorolják fel.¹⁴

⁹ Minderre bővebben: Zsoldos Attila: Szepes megye kialakulása. *Történelmi Szemle*, 43 (2001) 29. Az örök helyzetére bővebben: Uő: *A szent király szabadjai. Fejezetek a várjobbágytság történetéből*. Bp., 1999. (Társadalom- és művelődéstörténeti tanulmányok 26.) 61.

¹⁰ 1271: Lubomír Juck (ed.): *Výsady miest a mestičiek na Slovensku I. (1238–1350)*. Bratislava, 1984. (a továbbiakban VMMS I.) 55–56. (RA 2116. sz.)

¹¹ FNESz II. 540., 587. A település környezetének természeti adottságaira ld. a falu 1284. évi határjárását: DF 272 247. A szláv helynévi adatot: 1525: DL 32 190. Vö. Fekete Nagy A.: *A Szepesség*, 143–144.

¹² 1243: CDES II. 88–89. (RA 745. sz.)

¹³ 1464: DL 45 077.

¹⁴ 1263: Joannes Bárdosy – Michael Schmauk – Samuel Weber (ed.): *Supplementum analectorum terrae Scopusiensis. I–III. Leutchoviae–Szepesváraljae–Lőcse, 1802–1908*. (a továbbiakban: SS) I. 96–97. (RA

Sajnálatos módon a középkor évszázadaiból nem maradt fenn olyan írott forrás, amely említene a tízlándsás nemesek székét vagy azt, hogy mely települések tartoztak annak joghatósága alá. A legrégebb ilyen jellegű dokumentum egy 1587. május 6-án kelt adójegyzék, amely szerint a tízlándsás nemesek székét a 16. század végén tizenöt település, név szerint Ábrahámfalva, Bethlenfalva, Csontfalva, *Czengov*, Filefalva, Gánfalva (*Gánócz*), Édesfalva (*Hadusfalva*), Ószelec (*Hozelec*), Hisfalva (*Kissócz*), Komárfalva és Primfalva (*Komarócz Horkával*), Lökfalva, Mahálfalva, Miklósfalva, Pikfalva és Szentandrás alkotta.¹⁵ A felsorolt települések közül *Czengov* ekkor fordul elő írott forrásban első alkalommal,¹⁶ mivel azonban a többi helység története írott források mentén visszavezethető az Árpád-korig, a tízlándsás falvak korai településtörténete a 13–14. századi oklevelek adataira építve felvázolható.¹⁷

1280-ban Lodomér esztergomi érsek a Szepességben tartózkodott, s a Létánfalván színe elé járuló széki nemeseknek (*nobiles de Zeek*) engedélyezte, hogy saját öröklött birtokukon (*in propria ipsorum hereditate*) egyházat építsenek, mivel a Szent László-egyház majdnem egy mérföldnyire volt, s a távolság miatt nem tudtak részt venni az istentiszteleteken.¹⁸ A szövegben említett Szék nem értelmezhető területi közigazgatási szervként: ezt bizonyítja, hogy a forrás örökölt birtokként utal rá. A jelzett település a 13. században *Salz* néven is felbukkan, s mivel 1280. évi határjárása említ egy *aqua Zek* nevű vízfolyást, vélhető, hogy az elnevezések a szikesedés során feldúsuló sóra utalhatnak, így etimológiájuk megfeleltethető a fentebb említett helynévtípusával.¹⁹ A késő középkorban a német helynévből származtatható *Hozelec* elnevezés állandósult, amelyet az 1899. évi helynévrendezéskor *Ószelece* változtattak. A helynév az 1240-es évektől kezdődően a Szepesi-medence Csütörtökhelytől nyugatra fekvő, egészen a Poprád vonaláig terjedő déli sávját jelölte. IV. Béla ezen a területen hasította ki azokat a birtokokat, melyeket katonai szolgálathoz kötve a tízlándsásoknak adományozott.

A birtok első alkalommal 1248-ban bukkan fel, amikor Prim német *hospes* megvásárolta Henrik Salzon fekvő (*in Sulz*) földjét, s vállalta az azzal járó katonai terheket. Prim fiai, Corvin és Rod 1280-ban a nemesek közösségével együtt járultak Lodomér érsek színe elé. Primfalvát 1312-ben említik először önálló településként, amikor primfalvi Súr átíratta és megerősítette a birtokszerző Prim oklevelét. Bizonyára a birtokosok származásának tudható be, hogy Primfalva a szászok 1317. évi kiváltságlevelében a szászjogú falvak

1265. sz.), 1278: HO VI. 230–232. (RA 2897. sz.), 1292: Csáky I/1. 21–22., 1317: VMMS I. 89–90. (AOKt. IV. 637. sz.)

¹⁵ Taxatio Nobilium Sedis Decem Lanceatorum Comitatus Scepusiensis die 6. Maii 1587. In: Hradszky J.: *A szepesi „tíz-lándsások széke”, 184–188.*

¹⁶ Feltételezik, hogy a Szepessümege és Tamásfalva között fekvő Csingóval lehet azonos: Miroslav Števík: *K počiatkom multietnicity stredovekého Spiša.* In: Miroslav Števík (ed.): *Zeszyty sądecko-spiškie – Sandecko-spišské Zošity 4.* Nowy Sącz, 2009. 41.

¹⁷ A tízlándsás falvak településtörténetét vö. Fekete Nagy A.: *A Szepesség, 66–79.*

¹⁸ 1280: DL 1029. Értelmezésére ld. Fekete Nagy A.: *A Szepesség, 76., 90. jegyzet.*

¹⁹ 1280: DL 70 452.

lajstromában szerepel. A birtokszerző ős unokája, Rod fia Miklós 1317. és 1329. évi oklevelekben ugyancsak primfalvi nemesként bukkan fel.²⁰

Primfalva nyugati és északnyugati szomszédságában feküdt Miklós-, His- és Komárfalva, valamint Szentandrás. Már földrajzi fekvésükből egyértelművé válik, hogy ezen települések is az egykor egységes birtoktömbből szakadtak le, hiszen a törzsbirtok és az abból kiváló Primfalva között helyezkednek el.

Komárfalva első említése 1270-ből ismeretes, ekkor azonban még csak mint Szék területén fekvő birtok (*terram [...] Comar falua vocatam in Sceek*) jelenik meg. 1294-ben már önálló településként bukkan fel, amikor Miklós fia Benedek, a tízlándzsások ispánja megvásárolta a falu csaknem felerészét.²¹

Miklósfalva önálló településként első alkalommal egy 1305. évi oklevélben tűnik fel.²² A birtokszerző ős vélhetően azonos azzal a Miklóssal, akinek meg nem nevezett fiai 1280-ban társaikkal együtt Lodomé érsek színe elé járultak. Ebben az esetben ugyancsak azzal számolhatunk, hogy Miklós birtokát a 13. század középső harmadában nyerhette el.

Hisfalva első említése egy 1324. évi ítéletlevélből ismert. Ekkor a helyi nemesek nem fizettek elegendő pénzt a nádornak katonaállítás címén (*ratione exercituacionis*), amiért a tízlándzsás törvényszék úgy ítélte, hogy azok, akiknek mindebből kára származott, meghatározott értékig zálogba vehetik a vétkesek javait.²³ A helynév, amint az a környező tízlándzsás telepek esetében bizonyítható, vélhetően személynévre vezethető vissza, s első birtokosa emlékét tarthatta fenn.

Szentandrás önálló településként 1310-ben bukkan fel először.²⁴ A helynév a tízlándzsás falvak között egyedülálló módon nem első birtokosára, hanem egyházának titulására utal. Mivel központi helyet foglal el a később önállóvá vált települések között, temploma azonosítható azzal az egyházzal, amelynek alapítására a széki nemesek 1280-ban engedélyt kértek és kaptak Lodomé érsektől.

1256-ban IV. Béla király Szék területén három ekealjnyi földet adományozott File fia Filének a tízlándzsások katonáskodási kötelességének fejében. Hiteles oklevélben Filefalva 1308-ban tűnik fel először önálló településként, amikor a helyi tízlándzsás nemesek határvitába keveredtek az észak felől szomszédos falu, Poprád szász lakosaival, amely ügy végül a határok újbóli kijelölésével zárult. 1314. és 1323. évi oklevelekben ugyanakkor a birtokszerző ős fia, Krisztián még mindig széki megnevezéssel fordul elő (*Cristianus filius Fyle/Phyle de Sceek/Sceek*), ami a település viszonylag lassú önállósodására utalhat. Egy 1324. évi oklevél szerint a poprádiakkal folytatott határviták továbbra sem csitulak, ekkor

²⁰ 1248: CDES II. 202. (RA 873. sz.), 1312: Vincent Sedlák (ed.): *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae*. I–II. Bratislavae, 1980–1987. (a továbbiakban: RDES) I. 422. (AOkt. III. 267. sz.), 1317: VMMS I. 89–90. (AOkt. IV. 637. sz.), 1329: AOkm. II. 423–424. (AOkt. XIII. 432. sz.)

²¹ 1270: DL 26 733., 1294: HO VIII. 342–343.

²² 1305: Csáky I/1. 33–34. (AOkt. I. 764. sz.)

²³ 1324: DL 40 443. (AOkt. VIII. 49. sz.)

²⁴ 1310: SS II. 33–35. (AOkt. II. 921., 923. sz.)

fogott bírák közreműködésével megint új határjeleket állítottak, melyeket a két település vezetői együtt jelentettek be a szepesi káptalan színe előtt.²⁵

Szék és Filefalva között alakult ki Gánfalva, s illetén földrajzi fekvéséből következik, hogy egykor ugyancsak az egységes birtoktömb része volt. Egy 1317. évi oklevél szerint a faluval dél felől szomszédos Sztojánfalváról való Helbrand meg nem nevezett időpontban egy eke-aljnnyi földet vásárolt Gántól és fiaitól. Minderre valamikor a 13. század végén kerülhetett sor, amikor a birtokszerző ős még életben volt. A település névadó birtokosa személynevéből ítéhetően vallon származású lehetett, mivel a magyar vagy szláv névadás esetében várható *villa Iohanni* vagy *villa Ian* elnevezés helyett az ófrancia névalakot fenntartó *villa Gean* és annak magyarított *Geanfolua* alakja bukkan fel a forrásokban. Önálló településként először 1308-ban tűnik fel, amikor Goblin lőcsei polgár a falu jelentős részét, 24 telekből pontosan 18-at 70 márka ezüstért megvásárolt, vállalva egyúttal az azzal járó katonai szolgálatot. 1317-ben 80 márka ezüstért adta tovább gánfalvi birtokait, ennek következtében a falu nem került a német jog hatása alá, hanem megőrizte eredeti tizlándzsás jellegét.²⁶

Bethlenfalva az egykor egységes birtoktömb déli szegletében, már a Hernád partvidékén jött létre. Bethlen földjeit (*terrae Bethlem*) egy 1260. évi oklevél említi először, így a névadó a birtokot minden bizonnyal még az 1240–1250-es években nyerhette el. 1280-ban a tizlándzsás nemesek közösségével már fiai, Rufus és András járultak Lodomér érsek színe elé. Bethlenfalva önálló településként első alkalommal 1311-ben bukkan fel.²⁷

Ugyancsak a Hernád bal oldali partvidékén, a Csütörtökhelyre tartó úttól nyugatra keletkezett Édesfalva. Eredeti névadója vélhetően az a Dés lehetett, akinek fiai 1280-ban a tizlándzsás nemesek sorában az érsek színe elé járultak. Birtokát minden bizonnyal a század közepén nyerhette el adományként. A 15. századi menedékszirti karthauzi krónika szerint Konrád perjel 1307-ben megvásárolta Tiba nemes Édesfalva melletti 40 holdnyi birtokát, rajta egy nemesi udvarházzal. Egykorú, a 14. század elején keletkezett forrás minderről nem tesz említést, továbbá Édesfalva kezdetleges települési jellegéről árulkodik, hogy egy 1317. évi oklevél Dés fiainak csupán birtokhatárait (*ad metas filiorum Edus*) említi. 1329-ben Druget Vilmos szepesi ispán familiárisának, Péter szepesi és lublóí várnagynak kérte adományba Édestornya birtokot és a hozzá tartozó erdőt, amely a határjárás szerint déli irányban a Hernádon túl, egészen a Gölncig húzódott. A helynév *-tornya* utótagja arra utalhat, hogy a birtokon toronnyal bővített, erődített nemesi udvarház állt: ez nem kizárt, hogy azonos lehet azzal a kúriával, melynek adásvételéről a rendi krónika is beszámol.²⁸

²⁵ 1256: CDES II. 362. (RA 1078. sz.), 1308: SS III. 2–3. (AOKlt. II. 376. sz.), 1314: SS II. 44. (AOKlt. II. 858. sz.), 1323: DL 70 460. (AOKlt. VII. 687. sz.), 1324: DF 253 789. (AOKlt. VIII. 196. sz.)

²⁶ 1317 [13. sz. végére]: DF 262 673. (AOKlt. IV. 626. sz.), 1308: RDES I. 261–262. (AOKlt. II. 399. sz.), 1317: DF 220 778. (AOKlt. IV. 520. sz.) A helynév etimológiájára: FNESz I. 496.

²⁷ 1260: CDES II. 452–453. (RA 1239. sz.), 1311: RDES I. 366. (AOKlt. III. 32. sz.)

²⁸ Chron. Carthaus. Lapidis Refugii [15. sz., 1307-re]: N. Vida Beáta: A menedékszirti karthauzi krónika. In: Tóber Márta – Maléth Ágnes (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 8. A VIII. Medievisztikai PhD-konferencia (2013. június 17–19.) előadásai*. Szeged, 2015. 120., 1317: VMMS I. 86–87. (AOKlt. IV. 461. sz.), 1329: SS II. 74–77. (AOKlt. XIII. 4., 78., 246. sz.)

A tízlándzsás falvak egy kisebb csoportja a Lőcsei-hegység nyugati előterében alakult ki. Közvetlenül Csütörtökhely északnyugati szomszédságában keletkezett Mahálfalva. A helynév a tízlándzsás telepek esetében megszokott módon a birtokszerző ős emlékét tartotta fenn. Mahál fiainak földjét 1260-ban említik először, ami alapján feltételezhető, hogy a családfő a birtokot a tízlándzsás adományok fénykorában, az 1240–1250-es években kaphatta IV. Béla királytól. A maháli nemesek földjeit 1272-ben, Mahálfalvát településként 1289-ben említik először.²⁹

Mahálfalvával egyidőben, annak északi szomszédságában keletkezett Csantafalva. A csantai nemesek földjei ugyancsak az előbb említett 1272. évi oklevélben jelennek meg első alkalommal, ami alapján bizonyosra vehető, hogy a névadó szintén az 1240–1250-es évek folyamán nyerte el a birtokot. 1306-ban a már említett Goblin lőcsei polgár felvásárolta a fél falut, 24-ből összesen 12 telket. Önálló településként egy tartalmi átírásban ismert 1303. évi oklevél említi először, s egy 1318-ban kelt eredeti diploma a birtokszerző Csanta fiait, Lászlót és Balázst ugyancsak csantafalvinak (*de villa Chant*) nevezi. Lászlót 1324-ben megölte egy másik csantafalvi nemes, Falk fia Falk, akit a tízlándzsás törvényszék arra kötelezett, hogy csantafalvi birtokainak felét adja át kárpótlásként az áldozat fiainak, Egyednek és Hencsnek. A település elnevezése a kora újkorban népetimológia útján *Csontfalvára* módosult.³⁰

Egy 1286. évi diploma említi egy adásvétel kapcsán először Pikfalvát, határjárása pedig Ábrahámfalvát.³¹ A helynevek a többi tízlándzsás telephez hasonlóan személynévi eredetűek, névadóik minden bizonnyal az 1240–1250-es évek folyamán nyerhettek birtokadományt.

A legészakibb tízlándzsás települést, Lökfalvát 1306-ban még csak földbirtokként (*terra Leuk*) említik, 1308-ban azonban már önálló faluként bukkan fel *Lökháza* (*villa [...] domus Leuk vocata*) alakban. Ekkor emelték János apostol tiszteletére szentelt templomát Pál szepesi prépost engedélyével, amely azonban érdekes módon a verbói Szent Szervác-egyház *filiájaként* jött létre.³² Mivel a tízlándzsások központi egyháza a csütörtökhelyi Szent László-templom volt, az egyházjogi különállás arra utalhat, hogy a település eredendően nem tízlándzsás falu volt.

A felsorolt falvaktól némileg elkülönülve, Csütörtökhely délkeleti szomszédságában keletkezett Micséletfalva. A település alapját képező birtokot IV. Béla király 1255-ben adományozta a tízlándzsások kiváltságaival és kötelességeivel a névadó Micseletnek és fivérének, Gyurkónak. Az ófrancia személynév egyértelműen utal viselőjének etnikai hovatartozására, amit az is bizonyít, hogy a névadó egy 1274. évi oklevélben gall

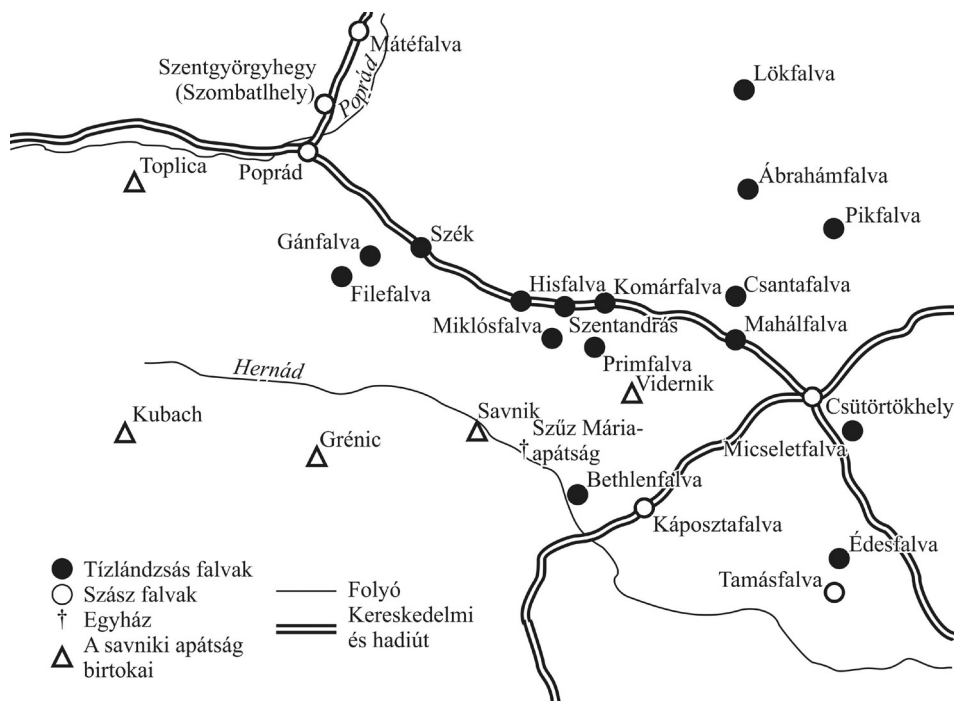
²⁹ 1260: CDES II. 452–453. (RA 1239. sz.), 1272: Iványi Béla: A Korponay-család levéltára. *Levéltári Közlemények*, 2 (1924) 128. (RA 2501. sz.), 1289: Csáky I/1. 18–20.

³⁰ 1272: Iványi B.: A Korponay-család levéltára, 128. (RA 2501. sz.), 1303: SS II. 93–94. (AOkt. I. 422. sz.), 1306: RDES I. 207. (AOkt. II. 108. sz.), 1318: DL 39 643. (AOkt. V. 259. sz.), 1324: DL 39 648. (AOkt. VIII. 444. sz.) A helynév fejlődésére ld. FNESz I. 340–341.

³¹ 1286: SS I. 258–259.

³² 1306: Fejér CD VIII/1. 206–207. (AOkt. II. 35. sz.), 1308: RDES I. 252. (AOkt. II. 335. sz.)

ragadványnévvel (*Myculith Gallicus*) bukkan fel. Micsletfalva önálló településként 1314-ben jelenik meg először, amikor az 1255. évi adománylevelben szereplő Gyurkó hasonló nevű fia immár micsletfalviként (*de Micheletfolua*) kerül említésre.³³ A település neve a kora újkorban *Mecsedélfalvára* módosult, s noha az 1587. évi adójegyzékben nem szerepel a tizlándzsás szék települései között, a 18. századi források már feltüntetik a falvak sorában.³⁴

A 14. század elejére kialakult tizlándzsás falvak

A részletes településtörténeti elemzés alapján a tizlándzsás falvak korai fejlődése a következőképpen vázolható fel. A tatárjárást követő évtizedekben IV. Béla király birtokokat adományozott a Szepesi-medence ritkásan lakott középső területén. Az átlagosan három ekealjnyi birtokokon a földesúr udvarháza és a jobbágyok kunyhói kaptak helyet, művelésük lehetővé tette egy-egy nagycsalád eltartását, s megteremtette az anyagi fedezetét annak, hogy négy család egy korszerű felszereléssel ellátott katonát küldjön a királyi haderőbe, amint azt az 1243. évi kiváltságlevelével előírta. A 13. század végére azonban, ahogy a családok gyarapodtak, s nőtt a vidék népessége, az egykor egységes birtoktömb széttöredezett, önálló falvak váltak ki belőle. A kisenemesi birtokok arculata a 14. század

³³ 1255: CDES II. 342. (RA 1060. sz.), 1274: RA 2518. sz., 1314: DL 26 089. (AOKt. III. 851. sz.)

³⁴ Nomina Nobilium Onus Insurrectionis Generalis Supportantium, die 19-ma et 20-ma Junii Anno 1727. In: Hradszky J.: *A szepesi „tizlándzsások széke”*, 200–203.

elejére öltött tényleges települési jelleget. Erre utal például, hogy az 1320-as években kelt oklevelek több ízben említik Ábrahámfalván az alsó utcát (*platea inferior*), amelynek megkülönböztető jelzője kezdetleges utcahálózatra enged következtetni.³⁵

A későbbi korokban tízlándzsás jogállás szerint élő falvak tehát a 14. század elejére alakultak ki, a forrásokban ugyanakkor nincs nyoma annak, hogy már ekkor önálló közigazgatási egységbe tömörültek volna. Azok az adatok, melyek a szászok esetleges térnyeréséről tanúskodnak a tízlándzsás falvakban, éppen ellene szólnak e lehetőségnek. Az 1243. évi kiváltságlevél későbbi megerősítései ugyancsak hallgatnak a tízlándzsás szék létéről.³⁶

A szepesi helytörténeti irodalomban Hradszky József nyomán egy 1394. évi dátum terjedt el a tízlándzsás szék első említéseként. Hradszky Bebek Detre nádornak egy valójában 1397-ben kelt ítéletlevelére hivatkozott, amely azonban nem autonóm közigazgatási szervet említ, csupán Csütörtökhelyre vonatkozóan jegyzi meg, hogy ehelyütt ülésezik a tízlándzsások törvényszéke (*Zenthlazlo possessio [...] locus sedis iudicarie nobilium comitatus Scepusiensis decem lanceatorum*).³⁷ A nádor ítéletlevele évtizedes pereskedések végére tett pontot, melyek a Lőcsei-hegység déli előterében fekvő Réti falu birtokjoga miatt törtek ki. Helbrand fia Márton őseit még III. András király ruházta fel 1300-ban a tízlándzsások kiváltságaival, tekintettel rokonuk, Ipoly mester szepesi olvasókanonok érdemeire. 1388-ban azonban, amikor Márton perbe keveredett, Miklós királyi *procurator* megtámadta az országbíró előtt bemutatott oklevelet, mondván III. András nem volt az ország igazi uralkodója (*verus rex Hungarie*), így adománylevele sem tekinthető érvényesnek. Az elhúzódo, több szálon is futó pereskedés 1397-ben végül úgy ért véget Detre nádor színe előtt, hogy a tízlándzsás nemesek kiálltak Márton mellett, s letették az esküt arra vonatkozóan, hogy ősei mindig teljesítették a tízlándzsások katonai kötelességeit.³⁸

A település további sorsa ugyanakkor érdekes következtetések levonására kínál lehetőséget. 1412-ben az addigra már elhunyt Márton fia, János eladta Réti faluban öröklött birtokát a szepesi káptalannak, s Zsigmond király még az év végén utasította is a jászói konventet, hogy iktassa be a káptalant a birtokba.³⁹ Évekkel később azonban, 1417. május 17-én kelt oklevelében az uralkodó a káptalan kérésére kivette a birtokot a tízlándzsás nemesek joghatósága és azon feltételes állapot alól, amelyben a néhai Márton tulajdonában volt (*a dictorum decem lanceatorum iurisdictione et ab omni condicionaria servitute quibus ipsa per dictum quondam Martinum [...] subiecta et annexa fuisset*), s abba a szabadságba helyezte vissza, amellyel az ország igazi nemesei és a káptalan egyéb birtokai is rendelkeznek (*iurisdictioni et libertati quibus dicti nostri regni Hungarie verorum nobilium ac eiusdem capituli cetere possessiones gaudent et pociuntur reincorporare et reannectere dignaremur*).⁴⁰

³⁵ 1323: DL 13 472. (AOKlt. VII. 8. sz.), 1326: DL 26 739. (AOKlt. X. 493. sz.)

³⁶ A kiváltságlevél későbbi átirásaira ld. a szövegkiadások kommentárjait: CDES II. 88., RDES I. 364. sz.

³⁷ Hradszky J.: *A szepesi „tíz-lándzsások széke”*, 9. Vö. ZsO I. 5068. sz.

³⁸ 1300: DF 219 431. (RA 4313. sz.) A per történetére bővebben ld. Zsoldos A.: *A nemesség határán*, 118–122., Uő: *Nemes, szepesi nemes, aranyadó. Történelmi Szemle*, 51 (2009) 423–424., 426–427.

³⁹ 1412: DF 272 309. (ZsO III. 2471 sz.), DF 273 781. (ZsO III. 3054. sz.)

⁴⁰ 1417: DF 221 168., 272 324. (ZsO VI. 1917. sz.)

Fontos kiemelni, hogy Zsigmond király az oklevélben a tizlándzsások ispánjának, alispánjának és *officialisainak* tiltja meg, hogy az érintett birtok kapcsán a tizlándzsás nemesek szokása és joghatósága szerint (*more et iudicio dictorum decemlanceatorum nobilium*) eljárjanak. Noha a szöveg nem említi konkrétan a tizlándzsás székét vagy bármilyen területi szervet, álláspontom szerint a rendelkezésben már tetten érhető a közösség önrendelkezésének területisége. Amennyiben ugyanis feltesszük, hogy Réti a korábbiakban a tizlándzsás szék területének részét képezte, érthetővé válik, hogy miért kellett kiszakítani régi jogállásából még évekkel azután is, hogy egyházi kézre került, s hogy az uralkodó miért a kollektív közösséget képviselő tizlándzsás vezérkarhoz intézte tiltó felszólítását.⁴¹ Mindezek alapján úgy vélem, a tizlándzsás nemesek területi autonómiája a 14–15. század fordulójára már intézményesülhetett.

Megjegyzendő ugyanakkor, s óvatosságra int, hogy tizlándzsás nemesek a Szepesség egyéb területein is éltek, s olyan településeken is birtokoltak, melyek sosem tartoztak a későbbi szék kötelékébe. Egy 1262. évi oklevél szerint a Hernád-medence keleti felében fekvő Aranyas birtokosai eredetileg a tizlándzsások jogai szerint éltek. IV. László király 1278-ban tamásfalvi szlávokat ruházott fel a tizlándzsás nemesek kiváltságaival. 1280-ban Erzsébet anyakirályné körtvélyesi birtokosokat erősített meg tizlándzsás jogállásukban.⁴² A Hernád mentén keletkezett Kázmérfalva névadója 1274-ben nyerte adományként birtokát a tizlándzsás nemesek jogaival és köteleiségeivel, s érdemes megjegyezni, hogy a kázmérfalvi nemesek még a 15. század közepén is a tizlándzsás szék előtt pereskedtek a szomszédos, csépánfalvi nemesekkel szemben.⁴³ Nem kevésbé jelentős, hogy 1397-ben a Márton mellett esküt tevő tizlándzsás nemesek között olyan személy is volt, aki a vármege keleti felében fekvő Petrócról származott.⁴⁴ Mindez arra utal, hogy a tizlándzsás szék a késő középkorra kettős természetűvé vált: egyrészt eredeti funkciójának megfelelően törvényszékként működött, amely a Szepesség minden tizlándzsás jogállású lakosa felett joghatóságot gyakorolt, másrészt territorialis szervvé vált, amely ugyanakkor csupán azt a Szepesi-medencében fekvő néhány falvat foglalta magába, melyek eredendően is tizlándzsás jogállású birtokból fejlődtek településsé.

Összegzés gyanánt elmondható, hogy a tizlándzsás falvak korai településtörténetének elemzése egyértelműen cáfolja Fekete Nagy Antal azon koncepcióját, amely szerint a tizlándzsás nemesek és vélt elődeik, a gömörörök már a tatárjárás megelőzően is székrendszerbe szerveződtek volna. A tizlándzsások jogállását IV. Béla 1243. évi kiváltságlevelével szabályozta, s a következő évtizedekben adományozott birtokokon a 13–14. század fordulójára alakultak ki és önállósultak azok a települések, melyek a későbbi időkben – vélhetően a 14. század végére – autonóm területi egységbe tömörültek.

⁴¹ Vö. Zsoldos A.: Nemes, szepesi nemes, aranyadó, 428.

⁴² 1262: ÁÚO VIII. 27. (RA 1297. sz.), 1278: HO VI. 230–232. (RA 2897. sz.), 1280: HO VI. 272–273. (RD 127. sz.)

⁴³ 1274: DF 272 599. (RA 2599. sz.), 1449–1467: DF 272 599. – A keltezetlen oklevél hozzávetőleges datálását az alapján lehet meghatározni, hogy az azt kiadó pikfalvi Imre fia Márton 1449 (DL 75 093.) és 1467 (DF 263 827.) között volt a szepesi tizlándzsás nemesek ispánja.

⁴⁴ 1397: DF 220 251. (ZsO I. 5068. sz.)

THE FORMATION OF THE SEAT OF THE SPIŠ LANCERS

The status of the Spiš lancers (*tízlándzsások*) was regulated by a charter of King Béla IV in 1243, in which the ruler granted them wide-ranging privileges tied to military service. This group of the conditional nobility in the later ages also had territorial autonomy, of which the first mention dates from the late sixteenth century, but, according to historians, its origins go back to the Árpád era. The study examines the circumstances of the formation of the seat from the perspective of settlement history and historical geography. The research is based on the analysis of the source material of the Árpád and early Angevin eras. It shows in detail how the individual villages developed on the estates that were donated in the middle of the thirteenth century, then became independent by the beginning of the fourteenth century. Finally, the study dates back the institutionalization of territorial autonomy to the end of the fourteenth century, based on the historical context.

Keywords: Spiš, Spiš lancers, settlement history, historical geography, regional social history

*Lodomér esztergomi érsek birtokszervezői tevékenysége**

Bevezető

A KÖZÉPKORI EURÓPAI államok a királyság és a keresztény egyház szoros szövetségében működtek. Nem volt ez másképp a Magyar Királyságban sem, hiszen már Szent István *Intelmeiben* is „a harmadik hely a főpapoké. Ha az ő jóindulatukat megnyered, senki ellenségtől nem kell félned”¹ – írta a szerző. Ennek az érdekközösségnek megfelelően az uralkodók hatalmas birtokadományokkal támogatták az egyházakat, a művelt főpapság pedig fontos szerephez jutott a politikai életben, sőt a gazdasági életnek is fontos tényezőivé válhattak.² A 13. század zivataros időszakában azonban az egyháznak új kihívásokkal kellett szembenéznie. Már a tatárjárás előtt arról értesülünk, hogy a különböző szolgálónépek elszöktek a királyi, illetve egyházi birtokokról, és II. Andrásnak rendeletet kellett kiadnia a várnépek összegyűjtésére.³ Ezt a folyamatot gyorsította fel a tatárjárás pusztítása, valamint az azt követő belső népmozgások, amelyek az egyházi és királyi birtokokon könnyedén munkaerőhiányhoz vezethettek. E folyamatok mellé társult a 13. század második felében a nagybirtokosok azon törekvése, hogy birtokaikat földrajzilag is koncentrálják, ami a korábbi idők szórt birtokstruktúrájához képest a nagy kiterjedésű, zárt uradalmak kialakulásának irányába hatott.

Az esztergomi érsekség esetében, bár akad példa gazdálkodásának vizsgálatára a késő középkorban,⁴ az Árpád-kori forrásanyag jellegéből adódóan erre a korszakra vonatkozóan

* Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Thoroczkay Gábor habilitált egyetemi docensnek a kutatás során nyújtott segítségéért, valamint Tóth Krisztinának, aki külső szakmai lektorként járult hozzá a tanulmány megszületéséhez.

¹ ÁKÍF 132. (Bollók János fordítása.)

² F. Romhányi Beatrix: A beregi egyezmény és a magyarországi sókereskedelem az Árpád korban. In: Kővér György et al. (szerk.): *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv 2016. Válság – Kereskedelem*. Bp., 2016. 265–302.

³ Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Bp., 2002. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) 239.

⁴ Fügedi Erik: Az esztergomi érsekség gazdálkodása a XV. század végén. In: Uő: *Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról*. Bp., 1981. 114–237., Kuffart Hajnalka: *Modenában őrzött esztergomi számadáskönyvek és az esztergomi érsekség udvartartása*. PhD-disszertáció. (PPKE) Piliscsaba, 2018.

elsősorban a birtokszerzéseket rekonstruálták. František Oslanský tanulmányában az esztergomi érsekség középkori birtokainak alakulását mutatta be a mai Szlovákia területén, az egyes változásokat korszakonként, azon belül pedig megyénként vizsgálva.⁵ Mind korszakunk, mind a tanulmány módszertana szempontjából jelentősebb azonban Kis Péter tanulmánya, aki az esztergomi érsekek uradalomszervezését vizsgálta a 13. század második felében.⁶ Írása első részében a korszak esztergomi érsekeinek birtokszerzéseit tekinti át Bánca nembeli István⁷ érsekségétől Lodomér érsekségének végéig, a birtokgyarapodást alapvetően öt kategóriába sorolva (vásárlás, csere, adomány, kárpótlás és egyéb úton szerzett birtokok).⁸ Ezt követően a szerző az így létrejött birtoktömböket ismerteti, illetve a lehetséges uradalmi központokat sorolja fel, majd az érsekek, különösen Lodomér érsek familiárisait veszi sorra. Dolgozatomat elsősorban Kis Péter tanulmánya inspirálta, az írása kapcsán felmerülő kérdések pedig arra készítettek, hogy magam is körüljárjam az esztergomi érsekek, különösen Lodomér gazdaságszervezését. A 13. század második felére vonatkozó ismereteinket azért is érdemes lehet áttekinteni, mert azok átfogó ismerete elengedhetetlen az érsekség 14. század eleji gazdasági viszonyainak későbbi értelmezéséhez. Írásomban pontokba szedve igyekszem felvázolni a Lodomér érsek gazdasági tevékenységével kapcsolatos ismereteinket és a felmerülő kérdéseket, minden esetben kitérve a szükséges előzményekre.

A birtokvásárlások kérdése

Kis Péter tanulmányában összeszámolta az egyes érsekekhez kapcsolható birtokszerzéseket. Eszerint Lodomér érsek nevéhez 23 (26) birtokügylet kapcsolható, miközben Bánca nembeli Istvánéhoz, Benedekéhez és Türje nembeli Fülöpéhez összesen 27 (6+6+15). Feltűnő azonban, hogy Lodomér személyéhez nem tudunk birtokvásárlást kapcsolni. Kis Péter ennek hiányát pénzügyi okokra vezeti vissza, utóbbi lehetséges magyarázatai között megemlítve a Lodomér által folytatott aktívabb politika, illetve a politikai csatározások többletköltségeit, valamint azt, hogy a jövedelmek nagy részét esetleg nem sikerült behajtani. Ezekre akadnak is bizonyítékok, hiszen nem egy adattal rendelkezünk a tized meg nem fizetéséről, illetve jelentősen megnövekedett az egyházi birtokokat ért hatalmaskodások száma is. Kis Péter azonban kiemeli, hogy Lodomér

⁵ František Oslanský: Pozemkové vlastníctvo Ostrihomského arcibiskupstva na Slovensku v stredoveku. *Historický časopis*, 38 (1990) 364–389.

⁶ Kis Péter: Az esztergomi érsekek uradalomszervezése a XIII. század második felében. In: Piti Ferenc (szerk.): „Magyaroknak eleiről”. *Ünnepi tanulmányok a hatvan esztendősk Makk Ferenc tiszteletére*. Szeged, 2000. 225–248.

⁷ Bánca nembeli István birtokszerzéseit röviden ismerteti még: Kiss Gergely: *Dél-Magyarországtól Itáliáig. Bánca nembeli István (1205 k.–1270) váci püspök, esztergomi érsek, az első magyarországi bíboros életpályája*. Pécs, 2015. 25–26.

⁸ A birtokszerzéseket összefoglaló táblázatot ld. Kis P.: Az esztergomi érsekek, 232.

érseksége alatt a vásárlások teljes elmaradására ez nem lehet teljesértékű magyarázat.⁹ Véleményem szerint a helyzet megítélésében sokat segít, ha áttekintjük a korábbi érsekek birtokvásárlásait.

Vásárolt birtok	Birtokszerzés/említés időpontja	Vásárlásra fordított összeg
Gúg (Nyitra megye) ^a	1245	10 márka
Vásárd (Nyitra megye) ^b	1248	2,5 márka
Hatvan (Nógrád megye) ^c	1250	10 márka
Csát (Tolna megye) ^d	1251	15 márka
Úrkút (Esztergom megye) ^e	1251	13 márka
Lucin (Nógrád megye) ^f	1251	2,5 márka
Tereske (Nógrád megye) ^g	1255	7,5 márka
Szódó (Bars megye) ^h	1257	20 márka
Muzsla (Esztergom megye) ⁱ	1257	46 márka
Hakara (Nógrád megye) ^j	1257	2 márka + 1 fertó
Császtó (Bars megye) ^k	1260	9 márka
Udvardi vám + Örs és Vért (Komárom megye) ^l	1264–1265	70+30 márka
Szalatna, Verbenye, Zellő (Nógrád megye) ^m	1265	35 márka
Udvard (Komárom megye) ⁿ	1268	100 márka
Barócs (Nyitra megye) ^o	1269	40 márka
Püspöki és Pogony közötti sziget (Gömör megye) ^p	1270	5 márka

^a MES I. 360.

^b Uo. I. 375.

^c Uo. I. 384.

^d CDES II. 384.

^e MES I. 385.

^f Uo. I. 390.

^g Uo. I. 429–430.

^h Uo. I. 444.

ⁱ Uo. I. 444–445.

^j Uo. I. 423.

^k Uo. I. 456–457.

^l Uo. I. 519.

^m Uo. I. 523–524.

ⁿ Uo. I. 518.

^o Uo. I. 515.

^p Uo. I. 572–573.

⁹ Uo. 228.

A fenti táblázatot összefoglalva tehát 1241 és 1279 között 16 birtokvásárlás alkalmával 417,75 márkát költöttek az esztergomi érsekek.¹⁰ Ez az összeg a III. Béla-kori jövedelem-összeírás és a 13. század végi *servitium commune* listák alapján csupán töredékét teszi ki az esztergomi érsek bevételeinek. Ha ezeket az összegeket akár birtokvásárlás, akár évenkénti költés szerint átlagoljuk, akkor a kapott eredmény szerint az esztergomi érsekek a fenti időszakban 16 birtokvásárlás alkalmával átlagosan valamivel több mint 26 márkát költöttek egy birtokra, évente átlagosan kevesebb mint 11 márkát. Egyik adat sem azt tükrözi, hogy az esztergomi érsekek éves bevételeik tükrében komoly összeget szándékoztak volna fordítani birtokszerzésre.

Az átlagértékek jól érzékeltetik a birtokvásárlásokra fordított alacsony összegeket, használatuktól azonban tartózkodnék, hiszen jelentősen torzítják a kapott képet. A 16 birtokügyletből ugyanis kettő teszi ki az említett időszak érseki költségeinek majdnem a felét, 200 márkát, amelyet Türje nembeli Fülöp költött az 1260-as években Udvard, az udvardi vám és a közelében fekvő birtokok, azaz Örs és Vért megszerzésére. A tatárjárást követően IV. Béla Udvard elnéptelenedett udvarnoki részét Resul német vitéznek adta. Resulnak vérdíj fejében tovább kellett adnia a birtokot, amelyet a király magához váltott 100 márkáért, majd ezen az áron eladta az esztergomi érseknek, akinek birtokai között feküdt.¹¹ Türje nembeli Fülöpnek azonban terhére volt, hogy falujában más szedi a vámot, így IV. Bélától engedélyt szerzett, hogy az udvardi vámot megvegye a német Sebret *comestól*, aki azt 70 márkáért adta el az érseknek, további 30 márkáért pedig Örsöt és a korábban Bánya várhoz tartozó Vért birtokot.¹²

A vásárlás mint birtokszerzési mód fontosságát valamelyest gyengíti, hogy Szalatna, Verbenye és Zellő birtokokat először Bánca nembeli István szerezte meg a zellői nemesektől, de foglalással, majd későbbi utódja, Türje nembeli Fülöp vásárolta meg azokat 35 márkáért, minden bizonnyal így simítva el az egykori jogtalan ügyletet.¹³ A Kis Péter által a birtokvásárlásokhoz sorolt Pogony és Püspöki közötti sziget esete is fenntartással kezelendő, ugyanis egy perdöntő párbajt megelőzően, mintegy kiegyezésképpen vásárolta meg azt az esztergomi érsek 5 márkáért.¹⁴

Az érseki birtokvásárlások között így csak néhány nagyobb tétel maradt. A Tolna megyei Csát egy részét Bánca nembeli István 15 márkáért vette meg, de az az érsek ottani birtokai között feküdt. 1251-ben a kalocsai érsektől 13 márkáért vette meg Bánca nembeli István az Esztergom megyei Úrkút birtokot. 1257-ben a Bars megyei Szódót 20 márkáért,¹⁵

¹⁰ A forrásokban szereplő egy fertót negyed márkának számolva.

¹¹ ÁMTF III. 461–462.

¹² MES I. 531. A királyi megerősítésre: Uo. I. 550. (RA 1584. sz.) Az udvardi vámról ld. Weisz Boglárka: *A királyketteje és az ispán harmada. Vámok és vámszedés Magyarországon a középkor első felében*. Bp., 2013. (Magyar Történelmi Emlékek. Adattárak) 407.

¹³ MES I. 523–524.

¹⁴ Uo. I. 572–573.

¹⁵ Uo. I. 444.

az Esztergom megyei Muzslát pedig 46 márkáért vette meg Benedek érsek.¹⁶ 1269-ben a Nyitra megyei Barócsot 40 márkáért szerezte meg Türje nembeli Fülöp.¹⁷

A birtokvásárlásra költött összegek alapján a Kis Péter által felvetett kérdést – miért is nem vásárolt Lodomér érsek birtokokat? – úgy módosítanám, hogy mennyiben volt vajon elsődleges birtokszerzési forma a vásárlás az érsekek számára. A fenti adatok alapján úgy tűnik, hogy az érsekek tudatosan csak kisebb összegeket költöttek, a birtokszerzések egy részében peres eseteket simítottak el pénzzel, így az is kérdéses, hogy ezen ügyleteket az érsekek egykor mennyire tekintették birtokszerzésnek. Ugyanakkor az udvardi eset megmutatja, hogy az érsekség számára nem okozott problémát néhány éven belül nagyobb összeget fordítani a kívánt birtok (és a vám) megszerzésére.

Gazdasági nehézségek

1279. június 13-án III. Miklós pápa Lodomér váradi püspököt nevezte ki az esztergomi érsekség élére. A pápa levele szerint a „tanácsban előrelátó, tettben serény” Lodomér „nemcsak híven, hanem hasznot is hajtva kormányozta” a váradi püspökséget, így alkalmasnak látszott arra, hogy az esztergomi egyház gondjait, „amelyek a fejtelenség idejében keletkeztek, megorvosolja”.¹⁸ Felmerül a kérdés, hogy pontosan milyen problémákat is kellett orvosolnia az érseknek.

A bevezetőben már említettem, hogy az esztergomi érsekeknek a tatárjárást követően szembe kellett nézniük a belső népmozgások jelentette problémával. Szűcs Jenő szerint a tatárjárás pauperizáló hatása meggyorsította a – javait, szolgálait, marháit vesztett – szabad kisbirtokosok áramlását az egyházi és világi nagyurak védnöksége alá. IV. Béla és az őt követő uralkodók sem gátolták a folyamatot; az esztergomi érsekségnek adományozott kiváltságokkal támogatták, hogy az ország szabad kisbirtokosai hadakozó nemesek módjára vethessék alá magukat szolgálatra az érseknek.¹⁹ Ugyanakkor a tatárjárás két másik következménye, azaz a népességmobilitás és a birtokmobilitás rombolta a gazdaság archaikus kereteit. A terményjáradékok jelentős növekedése az egyházi birtokokon, a túlterhelés elégedetlenséget váltott ki a nép körében, ami az egyházi birtokokon a *conditionariusok* szökésében mutatkozott meg. 1255-ben IV. Béla három Nógrád megyei nemest bízott meg azzal, hogy az esztergomi egyház elszökött *conditionariusait* megkeressék.²⁰ Végül a folyamat oda vezetett, hogy a helyben maradók is kedvezményekben részesültek, megszták mind a termény-, mind a munkajáradék mennyiségét, ezek helyébe nem

¹⁶ Uo. I. 444–445.

¹⁷ Uo. I. 515.

¹⁸ MES II. 112., Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Bp., 1889. II. 352.

¹⁹ Szűcs J.: *Az utolsó Árpádok*, 36., *Az esztergomi érsek kiváltságai*: 1256. december 16.: MES I. 436–438., 1262. október 28.: Uo. I. 473–475., 1283. augusztus 28.: Uo. II. 165–167.

²⁰ Uo. I. 423., Solymosi László: *A jobbágyköltözésről szóló határozat helye a költözés gyakorlatában. Agrártörténeti Szemle*, 14 (1972) 15.

egy esetben meghatározott pénzjáradék lépett. Ezt a folyamatot segítette a *hospesek* és a szabad kondíciójú emberek befogadása az egyházi birtokokra, így időnként az egyház *conditionariusai* is engedményt kaphattak.²¹

Véleményem szerint ebben a folyamatban támogatta a királyi hatalom az esztergomi egyházat, amikor az említett 1256., 1262. és a Lodomér által szerzett 1283. évi, az esztergomi érsekség jogait megerősítő kiváltságlevelekben az érsek és a káptalan minden kondíciójú népe mentességet kapott bármilyen néven nevezett királyi pénz- vagy élelemadó alól. IV. Béla tehát saját bevételeinek elengedésével próbálta meg segíteni az esztergomi egyházat abban, hogy a tatárjárást követő társadalmi átrendeződés kedvezőtlen hatásainak ellenére az érsekség saját jövedelmeinek jelentős csökkentése nélkül meg tudja tartani az egyházi birtokokon a *conditionariusait*.²² Ennek ellenére a *conditionariusok* szökésének problémája nem oldódott meg, 1272-ben V. István az esztergomi egyház *conditionariusainak* örökre megtiltotta az elköltözést, valamint hatalmat adott az esztergomi egyház udvarbírájának a szökevények elfogására és megbüntetésére.²³

Az érsekség gazdasági problémáit fokozta az archaikus államszerkezet megbomlása, amely a jövedelmek struktúráját is átrendezte a 13. század folyamán. Szűcs Jenő számításai szerint 1300 táján a két érsekség és tíz püspökség összesített és közös pénzalapra (régii márkára) hozott jövedelmei 1300 táján 25 százalékkal alacsonyabb összeget tettek ki, mint 1185 körül, azaz 23 200 márká helyett csak 17 475 márkát. Véleménye szerint 1185-ben a főpapság jövedelmének 46 százaléka még az államjövedelmekből eredt, azonban egy évszázad alatt az egyházak királyi jövedelmekből való részesedése az ötödére esett vissza, elsősorban a királyi kézben lévő vámok eladományozása révén.²⁴ Joggal feltételezhetjük, hogy ha III. Béla jövedelemjegyzékében az esztergomi érsekség bírta az egyházak közül a legnagyobb jövedelmet, akkor egy évszázaddal később az esztergomi érsekség esett el a

²¹ Bolla Ilona: *A jogilag egységes jobbágyosztály kialakulása Magyarországon*. Bp., 1983. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 100.) 256–260.

²² Kristó Gyula szerint az esztergomi érsekség 1262. évi kiváltságában a nagyúri széttagolódást, a nagybirtokosi állam az államban eszme megvalósulását lehet látni (Kristó Gyula: *A feudális széttagolódás Magyarországon*. Bp., 1979. 175.). Véleményem szerint azonban az 1262. évi kiváltságra racionálisabb választ ad a fenti eszmefuttatás.

²³ MES I. 603–604., Solymosi L.: A jobbágyköltözésről szóló határozat, 15.

²⁴ Szűcs J.: *Az utolsó Árpádok*, 220. III. Béla jövedelemjegyzékének felhasználása során álláspontom szerint óvatosságra int, hogy a jegyzék nem tisztázza, az egyházak teljes jövedelméről van-e szó, vagy csak arról, milyen összegben részesülnek a királyi jövedelmekből. Véleményem szerint az utóbbi helyzet áll fenn, ezt sejteti a szöveg felépítése is: „Az esztergominak a királyi udvarból, a pénzből haterzer márkája van, és egy pénzverője, [...] A kalocsai a bácia székhelyet bírja és kétezer-ötszáz márkája van.” – ÍF 282–283. (Ford. Weisz Boglárka.) Mérvadó kiadása: Barta Gábor – ifj. Barta János: III. Béla király jövedelmei. (Megjegyzések középkori uralkodóink bevételeiről.) *Századok*, 127 (1993) 443–444. Amennyiben a kalocsai érsekség teljes jövedelmének tekintjük a 2500 márkát, akkor a fenti idézet alapján a jegyzék szövegéből úgy tűnik, mintha az esztergomi érsekségnek csak a királyi udvarból és a pénzből lenne jövedelme, és joggal várhatnánk el a szövegtől, hogy az érsekség további jövedelmeit is feltüntesse. Mivel azonban erre nem kerül sor, a jegyzékben feltüntetett 23 200 márkát álláspontom szerint nem az egyházak teljes jövedelmének, csak a királyi jövedelmekből való részesedésüknek kell tekinteni.

legtöbb jövedelemtől. Mindezt csak fokozhatta, hogy az 1270-es években Türje nembeli Fülöp halálát követően csak választott érsekek álltak az érsekség élén, és a ránk maradt adatok szerint közülük is csak Benedek foglalkozott birtokügyekkel.

Ilyen előzmények után bízta meg III. Miklós pápa 1278. szeptember 22-én kelt megbízólevelében az országba küldött legátusát, Fülöp fermói püspököt, hogy a megüresedett esztergomi érseki széket megillető jövedelmeket szedje be és helyezze biztonságba a majdani érsek számára.²⁵ A legátus magyarországi tartózkodása alatt keletkezett dokumentumok alapján sok problémát okozott a tized kérdése.²⁶ Az esztergomi káptalannak Esztergom városa már két éve nem fizetett tizedet, el is marasztalták őket 200 márka ezüstben és 15 átalag borban, igaz, ebből a káptalan 140 márkát és 7 átalag bort elengedett. Erzsébet anyakirályné is ígéretet tett, hogy a IV. László koronázásakor az esztergomi egyháznak okozott károkat megtéríti 400 márka ezüst fizetésével.²⁷ Lodomér később, a legátus távozása után engedékeny volt a királlyal szemben, aki 1285-ben az egykor okozott károk fejében nekiadta a Komárom megyei Szakállast, és az esztergomi káptalan beleegyezésével lemondott erről a 400 márkáról.²⁸

A jövedelmek behajtása mellett az érsekségnek meg kellett küzdenie az egyre gyakoribb hatalmaskodások okozta problémával is.²⁹ Az 1280-as években Hontpázmány nembeli Ábrahám fia Tamás az esztergomi érsekség birtokait dúlta, jövedelmeit és tizedeit elfoglalta. A 3000 márkára becsült kár kifizetésére azonban nem került sor; Csák nembeli Máté nádor közbenjárására Lodomér megelégedett 300 márka ezüst kárpótlással.³⁰ Egy 1287. évi oklevél szerint szintén ezekért a károkozásokért kapta meg az érsek Ábrahám fia Tamástól és Ábrahámtól Gyorok birtokot.³¹ A hatalmaskodások III. András uralkodása alatt is folytatódtak, így került érseki kézre a Nógrád megyei Nevelen, kárpótlásul az érseki kézen lévő Vadkert elpusztításáért.³² 1292-ben a Nyitra megyei Úrkút került érseki tulajdonba Péc nembeli Apor pozsonyi ispán károkozásai miatt. A sort 1293-ban a Pásztoiak folytatták, akik az érsek 11 birtokán hatalmaskodtak,³³ ezért III. András elkobozta tőlük

²⁵ Theiner I. 333., ÁÚO IV. 147. Fülöp fermói püspök legációjára ld. Kovács Viktória: *Alter ego domini pape Nicolai III. Fülöp fermói püspök, szentszéki legátus magyarországi tevékenysége (1279–1281)*. In: Kiss Gergely (szerk.): *Varietas delectat. A pápai–magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században*. Pécs, 2019. (DeLegatOnline Könyvek 1.) 117–166.

²⁶ Uo. I. táblázat 3., 16., 17., 19., 20., 21., 22., 23., 32. sz. regeszták. Kiadásuk időrendi sorrendben: Fejér CD V/2. 566–568., ÁÚO XII. 311., 307., HO VI. 261., ÁÚO XII. 310–312., Fejér CD V/3. 33–34., 514–517., 41–42., VIII/4. 587–589.

²⁷ Pauler Gy.: *A magyar nemzet története*, II. 374. – Az 1272. évi események áttekintésére ld. Kádár Tamás: *Az 1272. évi székesfehérvári „palotaforradalom”*. *Aetas*, 35 (2020) 2. 49–65.

²⁸ MES II. 206., Pauler Gy.: *A magyar nemzet története*, II. 382.

²⁹ A hatalmaskodásokra ld. még Tringli István kéziratomban benyújtása után megjelent monográfiáját: Tringli István: *Hatalmaskodások a középkori Magyarországon*. Bp., 2022. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések)

³⁰ MES II. 382.

³¹ Uo. II. 223.

³² Uo. II. 285.

³³ Kis P.: *Az esztergomi érsekek*, 237.

Hont megyei Kemence birtokukat, és Lodomérnak adta.³⁴ 1295-ben a Hontpázmány nembeli Kázmér-fiak az érsek 15 birtokán hatalmaskodtak: kárpótlásul Márton alországbíró arra ítélte Kázmér fiait, hogy az Esztergom megyei Bény és Kéménd birtokukat adják át az érseknek,³⁵ utóbb azonban Kázmér egyik fia, Ugrin csak Kéméndről mondott le az érsekség javára.³⁶

Birtokcserék

A fentiekben már tisztáztuk, hogy az esztergomi érsekek csak ritkán fordítottak nagyobb összeget birtokvásárlásra, valamint részleteztük azokat a körülményeket, amelyek közepette Lodomér az esztergomi érsekség élére került. A 13. század második felében az esztergomi érsekek közül elsősorban Lodomér esetében voltak gyakoriak a birtokcserék, rajta kívül Bánca nembeli István és az őt követő Benedek érsekek cseréltek birtokot egyszer-egyszer. A 13. század végi birtokállapotokat Kis Péter már vizsgálta földrajzi-topográfiai szempontból,³⁷ ugyanakkor pont az ő elemzése mutatott rá, hogy a birtokcserék nem mindig értelmezhetőek egy-egy uradalom összefüggésének tekintetében.³⁸ Éppen ezért, hogy közelebb kerüljünk Lodomér birtokszervezésének megismeréséhez, érdemes az érseksége alatt lebonyolított 11 csereügyletet részletesen is megvizsgálni és azok mozgatórugóit figyelembe venni.

1280-ban Lodomér elcserélte Komárom megyei Hetény birtokát Szécs nembeli Mikó fia Mikóval Födemesért.³⁹ Az érsek hetényi földjéről annyit tudunk, hogy az másokéi között feküdt. Szintén 1280-ban került sor egy másik cserére: az érsek a Nógrád megyei Levancstelkit cserélte el Hatvani János fia Andrással annak hatvani földjeiért.⁴⁰ Hatvanban az esztergomi káptalan is birtokos volt,⁴¹ így joggal élhetünk a felvetéssel, hogy az 1280. évi cserék mozgatórugója az volt, hogy az érsek megelőzze a kevert földbirtoklást. 1283-ban az Esztergom megyei Farnadot szerezte meg cserével az érsek Bánca nembeli Péter fiaitól, Tamástól és Orbász pozsegei préposttól.⁴² Farnad értékét mutatja, hogy az érsek cserébe adta a Bars megyei Lócsát és Porosztolnokot, valamint további 70 márkát fizetett, ugyanakkor a cserébe adott birtokok illeszkedtek a Bánca nembeliek saskői uradalmához. A Farnadért fizetett 70 márka arra is választ ad számunkra, hogy Lodomér – legalábbis a birtokvásárlások tekintetében – mennyire küzdött pénzhiánnyal. A birtok megszerzésére

³⁴ MES II. 342–344.

³⁵ Uo. II. 366–367.

³⁶ Uo. II. 410–411.

³⁷ Kis P.: Az esztergomi érsekek, 234–237.

³⁸ Uo. 233. – Az 1287-ben elcserélt Gyorok az érsek Komárom és Nyitra megyei uradalmához is illeszkedett.

³⁹ MES II. 124.

⁴⁰ Uo. II. 126–127.

⁴¹ Uo. II. 30–31.

⁴² Uo. II. 171–173.

fordított összeg ugyanis az érseki birtokvásárlások között Udvard birtok és az udvardi vám megszerzését követően a harmadik legnagyobb összeg volt, így a birtokvásárlások elmaradására Lodomér érseksége alatt más választ kell keresnünk.

A fentiek közül kilóg a következő, 1284. évi sajátos birtokcsere. 1284 előtt Csák nembeli Máté az esztergomi érsekségre hagyta a Komárom megyei Bélát annak malmaival és halászóhelyeivel együtt, ezeket azonban Pál fia János bán elfoglalta, így 100 márka kárt okozva az érseknek. Kárpótlásul Pál fiai, János bán, Pál és Miklós öröklött birtoka, a Nyitra megyei Födemes az érsek kezére került. Végül Lodomér érsek visszaadta a Nyitra megyei Födémest Pál fia János bánnak és testvéreinek, amíg azok lemondtak minden jogukról a Komárom megyei Bélában.⁴³ Itt tehát a sajátos birtokcsere célja az volt, hogy biztosítsa az érsek birtoklását a Komárom megyei Bélában.

Jobban illeszkedik a fenti képbe az 1287. évi birtokcsere: ekkor Lodomér érsek a Hontpázmány nembeli Ábrahám fia Tamástól és Ábrahámtól megszerzett Nyitra megyei Gyorokot adta cserébe a Komárom megyei Bogdányért, valamint további 200 márkáért Léki Paznan fiainak.⁴⁴ A 200 márka fizetéséből joggal gondolhatjuk, hogy Gyorok értékes volt, ugyanakkor a Léki Paznan-fiak által adott Bogdány falu az érsek és a káptalan hasonló nevű birtoka mellett feküdt, így ismét a kevert birtoklás felszámolása lehetett a birtokcsere mozgatója. Ehhez képest egy belső csere emlékét őrizte meg egy 1289. évi oklevél, amikor Lodomér az esztergomi Örmény külvárost adta cserébe a káptalan által birtokolt Újvárosért, amelyre az érseknek az oklevél szerint szárazmalom, kert és egyéb épületek létesítése miatt volt szüksége.⁴⁵

A következő birtokcsere már III. András uralmának idejére esik. 1294-ben Lodomér a mai Margit-sziget északi részén fekvő erődítményét cserélte el a tengerdi nemesekkel azok Esztergom megyei Búcs birtokáért.⁴⁶ Kis Péter politikai motivációt feltételez a csere háttérében, hiszen a Lodomér egyik szövetségesének tekintett Tengerdi Tivadar fehérvári prépost is a „tengerdi nemesek” közé tartozott. Ugyanakkor, ha figyelembe vesszük Búcsra vonatkozó ismereteinket, a kevert birtoklások felszámolása ismét beleillik a képbe, ugyanis Búcs másik felét korábban az esztergomi érsek birtokolta, aki azt 1208-ban átadta az esztergomi káptalannak.⁴⁷ A birtokcsere háttérében vélt két indok azonban nem zárja ki egymást, a politikai és a gazdaságszervezési motiváció jól megférnek egymás mellett.

Lodomér ismert birtokcseréi közül a legnagyobb volumenű talán az 1295. évi hármas birtokcsere volt. Ekkor Benedek veszprémi püspök káptalanja beleegyezésével lemondott a Háros, Födemes, Csót és Kocsola falvakban öt megillető tizedekről a csóti prépost javára, cserébe Lodomér a veszprémi püspöknek adta a Tolna megyei Csátot, valamint 17 Somogy megyei birtokát. Ezekért az esztergomi érsek megkapta a Nyitra megyei Nyárhídat. Ez

⁴³ Uo. II. 182–184.

⁴⁴ Uo. II. 223.

⁴⁵ Uo. II. 248–249.

⁴⁶ Uo. II. 353.

⁴⁷ Uo. I. 186.

utóbbihoz tartozott Gyorok, Bosmán, Lovász és Tormásköz is.⁴⁸ Kis Péter ezt a cserét úgy értékelte, hogy „nem a birtoktól remélhető jövedelem volt a legfontosabb, hanem a birtoklás jelentette uralom”,⁴⁹ és ezt támasztja alá az is, hogy a birtokcserét rögzítő oklevél szerint Nyárhíd nagy kiterjedésű, de csaknem lakatlan volt. Ugyanakkor Weisz Boglárka kutatásai révén ismert, hogy az Árpád-korban Nyárhídnál hídvámot szedtek, amelyet a csóti prépost a birtokkal együtt az esztergomi érseknek juttatott.⁵⁰ A birtokcsere értékelésénél az sem elhanyagolható, hogy a Lodomér által a veszprémi püspöknek adott birtokok, bár számosak és hasznosak, a köztük lévő távolság és a hatalmaskodók miatt kevés hasznot hoztak.⁵¹ A nyárhídi uradalmat bővítette Lodomér egy 1297. évi cseréjével is, ekkor Hontpázmány nembeli Mocsa fia Ernye *comestól* szerezte meg annak nyárhídi birtokrészét a Nyitra megyei Surányért cserébe.⁵²

Az érsek utolsó birtokcseréi is az 1297. évhez kapcsolódnak. Ekkor cserélte el Lodomér a Pozsony megyei Prácsát a Nyitra megyei Tardoskeddért,⁵³ amely feltehetően vásárhely is volt.⁵⁴ 1297 végén Rátót nembeli Domokostól szerezte meg a Bars megyei Szakácsi és Udal birtokát, cserébe pedig a Gömör megyei Püspökít és Velkenyét adta,⁵⁵ amely birtokok jól illeszkedtek az érsek Bars megyei uradalmába.

Adományok, bányák, vámok

Az érsekség birtokait adományok is gyarapították. 1281-ben Szemere nembeli Bos *comes* fia, Bertalan adta az érsekségnek Komárom megyei gutai földjét két halastóval.⁵⁶ Fentebb már említettük a Komárom megyei Bélát, amelyet Csák nembeli Máté nádor adományozott az érsekségnek 1284 előtt.⁵⁷ 1282 nyarát követően a IV. László uralkodásában megfigyelhető kormányzati fordulat⁵⁸ eredményei a birtokadományokban is tükröződnek. 1283-ban a Pozsony megyei Ónyt kapta adományba az érsek, amelyet a hűtlen Konrádtól kobzott el IV. László.⁵⁹ 1284-ben a Komárom megyei pati várjobbágyokat az esztergomi érsek nemes jobbágyai közé helyezte, azzal az indoklással, hogy azok nem képesek megvédeni önmagukat.⁶⁰ 1285-ben a korábban már említett Szakállast adományozta az uralkodó az

⁴⁸ Uo. II. 368–369., 370–371.

⁴⁹ Kis P.: Az esztergomi érsekek, 229.

⁵⁰ Weisz B.: *A királyketteje*, 278–281.

⁵¹ MES II. 370–371.

⁵² Egészen pontosan a Nyárhíd és Keszi között fekvő birtokát. – ÁÚO XII. 614–615.

⁵³ MES II. 402. (RA 4113. sz.)

⁵⁴ Weisz B.: *A királyketteje*, 395.

⁵⁵ MES II. 413–415.

⁵⁶ Uo. II. 151.

⁵⁷ Uo. II. 182–184.

⁵⁸ Szűcs J.: *Az utolsó Árpádok*, 431.

⁵⁹ MES II. 167–169.

⁶⁰ Uo. II. 177–178.

esztergomi érsekségnek, a koronázásakor Túrje nembeli Fülöp érseknek okozott 400 márka kár miatt.⁶¹ 1284-ben a királyné adományozott az érsekségnek 10 ekényi lakatlan földet a Komárom megyei Billegen.⁶² IV. László és Lodomér eltávolodását követően a királyi adományok is megszaktak.

A birtokcserénél már felvázolt birtokszervezési politikát követte III. András egyik adománya is. 1291 előtt az egymással szomszédos két Nándor falu egyike az esztergomi érsek, a másik a királyi birtoka volt, az esztergomi érseki népek a királyi udvarnokokkal éltek egy birtokközösségben. A két népelem között nem volt ritka az ellenségeskedés, amelynek forrása a közösködésből fakadt. Lodomér ezért a két Nándor egészét kérte adományba, de nem tartott igényt az ott élő királyi *conditionariusok*ra.⁶³ A királyi adomány kieszközlésével tehát Lodomér biztosította a kevert birtoklás felszámolását, és megszüntette az ebből fakadó konfliktusokat. 1291-ben az érsek a koronázás körüli fáradozásaiért megkapta Fenenna királynétól a Komárom megyei Mocsa földjét.⁶⁴

Az adományok között a legfontosabbnak talán Rozsnyóbánya megszerzését tekinthetjük. Az érsek 1291 végén kapta adományba Rozsnyóbányát, többek között azért a 20 000 márka értékű kárért, amelyet az osztrák Tellesbrunni Bernold okozott az érsekségnek. Az érsekség a rozsnyói ezüsbánya urburáját is megkapta, ami egybevág az 1262. és az 1283. évi kiváltságok azon pontjával, amely szerint az uralkodó az érsekség birtokain és határain belül a bányákban talált arany, ezüst és más bányakincs után járó teljes urburát az érsekségnek adta. Az érsekség már működő bányájával kapta meg a Gömör megyében fekvő Rozsnyóbányát.⁶⁵ Az érsekség területén ezenkívül egy másik bánya ismert, a Pásztói István fiainak hatalmaskodása kapcsán említett Börzsöny, ahol ezüsbánya volt, és amely már 1293 előtt az esztergomi érsek birtokában volt.⁶⁶

Az érseki jövedelmek szempontjából érdemes figyelembe vennünk az esztergomi érsek vámokból származó jövedelmeit is. A vámok tizedének birtoklása az Árpád-korban a püspökök, érsek joga volt, és csak egyes esetekben jutott a tizedszedés valamely kolostor vagy káptalan kezébe.⁶⁷ A vámokból befolyó jövedelmek nagyságát jól mutatja, hogy amikor az esztergomi polgárok megtagadták a vám kifizetését IV. Béla halálát követően egészen 1299-ig, akkor a vámbirtokos esztergomi káptalant 1000 márka kár érte. Az udvardi vámot 70 márkáért vásárolta meg az érsekség, ennek alapján jövedelmét – Szűcs Jenő módszertanát⁶⁸ követve – 7 márkára tehetjük. Az első ránézésre alacsony összeget Weisz

⁶¹ Uo. II. 206.

⁶² Uo. II. 186–187.

⁶³ Fejér CD VI/1. 113–115., Solymosi L.: A jobbágyköltözésről szóló határozat, 10–11.

⁶⁴ MES II. 308.

⁶⁵ ÁÚO X. 27–30., Weisz Boglárka: Bánya és birtok. Egyházi és világi magánbirtokok ércbányái az Árpád- és Anjou-korban. In: Zsoldos Attila (szerk.): *Birtok és birtoklás a középkori Magyarországon. Konferencia Székesfehérváron 2018. október 4.* Székesfehérvár, 2020. (Közlemények Székesfehérvár történetéből) 125.

⁶⁶ MES II. 342–343.

⁶⁷ Weisz B.: *A királyketteje*, 28.

⁶⁸ Szűcs J.: *Az utolsó Árpádok*, 240.

Boglárka helyezte kontextusba. Az esztergomi polgárok által az esztergomi káptalannak okozott kár éves átlagban 34,5 márka volt, az ehhez képest periférikus jellegű udvardi vám évi jövedelme mindjárt jelentősebbnek tűnik, így érthetővé válik Türje nembeli Fülöp egykori vásárlási szándéka is.⁶⁹

Lodomér esztergomi érsekségét megelőzően már bizonyosan érseki kézben volt a csallói rév, a pozsonyi révvám, valamint az Esztergom megyei Szép falunál működtetett átkelőhely.⁷⁰ Még Imre király uralkodása alatt jutott érseki kézre Szepes megye vámjainak tizede, amelyet azonban IV. László elvett az esztergomi érsektől, és csak János kalocsai érsek közbenjárására, 1289. június 23-án adta vissza az esztergomi érsekségnek.⁷¹ Az érseki tulajdonban lévő Pozsony megyei Szerdahely és Bars megyei Verebély vásártartó helyek voltak.⁷² A Nógrád megyei Vadkerten egy 1255. évi határjárás egy régi hidat említett; valószínűsíthető, hogy ez is az esztergomi érseké volt.⁷³ Mindezek alapján úgy tűnik, hogy az esztergomi érsekék igyekeztek gyarapítani a nem földbirtokokból származó jövedelmeiket is, ha nem is azzal egyező mértékben. Ebbe a képbe illik bele a Lodomér által birtokcserékkel megszerzett Nyitra megyei nyárhídi vám és a szintén Nyitra megyei tardoskeddi vásár megszerzése is.⁷⁴

Összegzés

A 13. század második felére vonatkozó érseki birtokvásárlások, valamint Lodomér birtokszervezésének áttekintését követően az érsek stratégiáját a következőképpen összegezhettük: a váradi püspökségből az esztergomi érseki székebe kerülő Lodomér nem tétlenkedett; a birtokcserékből és III. András 1291. évi adományából kirajzolódó kép alapján az érsek a konfliktusokkal járó helyzetek megelőzésére törekedett, azaz ahol lehetősége volt rá, felszámolta a kevert birtoklást, és így biztosította, hogy az adott birtok – amennyiben lehetséges volt – jogi-igazgatási egységet is képezzen. Véleményem szerint ez nem jelentett változást az előző érsek által folytatott birtokszerzési stratégiához képest, hiszen 1251-ben a Tolna megyei Csáton is azért vásárolta meg Bánca nembeli István Csépán fia Gogol földjét, mert az az érsek birtokai között feküdt.

A birtokvásárlások hiányát Lodomér érseksége alatt véleményem szerint nem magyarázhatjuk pénzhiánnyal, hiszen a 13. század második felében – igaz, egy birtokcsere keretén belül – a harmadik legnagyobb birtokért fizetett összeg Lodomér nevéhez köthető. Mindez felhívja a figyelmet a Kis Péter által végzett kategorizálás (vásárlás, csere, adomány, kárpótlás, egyéb) módszertani veszélyeire is, hiszen számtalan birtokügylet több

⁶⁹ Uo. 33.

⁷⁰ Uo. 105., 316., 369.

⁷¹ MES I. 156., II. 251., Weisz B.: *A királyketteje*, 370.

⁷² Uo. 375., 431.

⁷³ Uo. 415.

⁷⁴ MES II. 370–371., 402.

kategória ismérveit is magán viseli, így azok egyetlen kategóriába „erőltetése” torzíthatja a forrásokból kirajzolódó képet.⁷⁵ A birtokvásárlások elmaradását így a következőképpen magyarázhatjuk: a 13. század második felében az esztergomi érsekek birtokvásárlása során az eladók leggyakrabban köznemesek voltak, az eladott birtokok mérete pedig csak néhány ekényi volt.⁷⁶ Így joggal feltételezhetjük, hogy ezek a birtokok másokéi között feküdtek, nem biztosították volna önmagukban azt a jogi-igazgatási egységet, amelynek kialakítására Lodomér a birtokcserék esetében is törekedett, így a konfliktusokat kerülendő nem is vásárolt ilyen birtokokat, ráadásul az esztergomi érsekek kiváltsági miatt az elszegényedő köznemesi réteg immár önként, királyi engedély nélkül is az érsek szolgálatába állhatott. Ezt a nézetet igazolhatja az is, hogy bár a Hontpázmány nembeliek hatalmaskodásának pontos oka nem ismert, az Esztergom megyei Kétyen és a Hont megyei Bernecén, valamint Kemencén az érsek és a Hontpázmány nembeliek birtokoltak, ami végül konfliktushoz is vezetett.

Ugyanakkor a bányák, vámok és vásárhelyek birtoklásával, úgy tűnik, hogy az esztergomi érsekek tudatosan törekedtek nem domaniális bevételeik növelésére, Lodomér ebben a tekintetben is elődjei stratégiáját folytatta. Szerepe mindazonáltal kiemelkedő, mivel az esztergomi érsekség szórt birtokaiból érseksége alatt a birtokcserék révén egy területileg jóval összefüggőbb, zártabb birtokállományt szervezett. Röviden összefoglalva: Lodomér tudatos, konfliktuskerülő, jövedelemvédő és -növelő gazdaságpolitikát folytatott.

⁷⁵ Ugyanakkor vitathatatlan, hogy segíti azok könnyebb átlátását.

⁷⁶ A birtokok eladóinak elemzésére ld. Kis P.: Az esztergomi érsekek, 227.

**THE LAND MANAGING ACTIVITIES
OF ARCHBISHOP LODOMER OF ESZTERGOM**

The structure of the landholdings belonging to the Archdiocese of Esztergom went through significant changes in the second half of the 13th century. The growth of the archbishops' landholdings was already studied by Peter Kis, however, the questions raised by his work inspired me to study the land management of Lodomer. As a result of the study, we can state the following regarding Lodomer's land managing strategy: Lodomer aimed to avoid conflicts, thus, where it was possible, he ended mixed landholdings and ensured that the concerned lands made a judicial and administrative unit. The lack of land purchases can be explained by the following: in the second half of the 13th century, most of the sellers were nobles with small lands. These lands often mixed with other nobles' holdings; therefore, they did not provide the judicial and administrative unit Lodomer was looking for. Furthermore, due to the privileges of the archbishops, the impoverished nobles could go into the archbishops' service voluntarily, without the king's permit. In many ways, Lodomer followed his predecessors' strategy. He was significant because he made the dispersed landholdings of the archdiocese more connected through property exchanges.

Keywords: Archdiocese of Esztergom, Lodomer, Archbishop of Esztergom, landholding

*Bécsi dénárok a pápai tizedjegyzékekben**

A KLASSZIKUS BÉCSI DÉNÁR (*der „klassische“ Wiener Pfennig*) az osztrák hercegek által a 13–14. század folyamán kibocsátott ezüstpénzek gyűjtőfogalma. A Német-római Birodalomban a 12–13. század során végbemenő decentralizálódás eredményeként kibocsátott térségi dénárok (*Regionalpfennige*) egyike volt,¹ amely végül szélesebb körben, a hercegséggel szomszédos országokban is jól ismert fizetőeszközzé vált.² A 13. század második felétől használatuk a Magyar Királyság területének egy részén is teret nyert. A fennmaradt oklevelek szép számmal örökítették meg bécsi dénárban lefolytatott üzleteket, maguk az érmék pedig gyakori elemei a korszak régészeti leletanyagának. A bécsi dénárokból álló éremkincsek sűrű lelethorizontja jelöli ki sejtethető forgalmi területüket.³ De vajon mennyiben árnyalják az általuk kialakított képet a pápai tizedszedők számadásai? Ezt a kérdést járrom körbe a következő tanulmányban.

Pápai tizedszedések a Magyar Királyságban

A pápaság a középkor folyamán rendszeresen küldött ki adószedőket szerte Európa keresztény államaiba, akik az ország egyházainak jövedelméből számított járulékot összegyűjtötték a Szentszék számára. A kitűzött cél eredetileg a Szentföld visszaszerzése, illetve az ebben részt vevő lovagrendek támogatása volt, később azonban már a Szentszék egyéb költségeinek fedezésére is vetettek ki kötelező adókat. Első alkalommal III. Ince pápa rendelte el az egyházi bevételek negyvened részének beszedését keresztes hadjáratra 1199-ben. Kivételt ez alól csak a szerzetes lovagrendek, illetve később a koldulórendek

* Köszönettel tartozom Kálnoki-Gyöngyössy Mártonnak, aki külső szakmai lektorként értékes javaslataival járult hozzá a tanulmány megszületéséhez.

¹ A regionális dénárokhöz ld. bővebben: Bernd Kluge: *Numismatik des Mittelalters. Handbuch und Thesaurus Nummorum Medii Aevi*. Wien, 2007. 98–99.

² Bernhard Koch: *Der Wiener Pfennig. Ein Kapitel aus der Periode der regionalen Pfennigmünze. Sonderausgabe des 97. Bandes der Numismatischen Zeitschrift*. Wien, 1983.

³ A bécsi dénárok hazai szerepéről ld. Gedai István: *Fremde Münzen im Karpatenbecken aus den 11–13. Jahrhunderten. Acta Archaeologica*, 21 (1969) 131–135., Hóman Bálint: *Magyar pénztörténet 1000–1325*. Bp., 1916. 353–386., Kovács Ferenc: *Magyar pénzforgalom az Anjouk korában. I. Az 1301–1350. évi pénzforgalom általános jellemzése. Numizmatikai Közlöny*, 25 (1926) 90–109.

képeztek.⁴ Ezt számos újabb adókvetés követte. A kiküldött adószedők részletes számadással tartoztak a pápai kamarának, melyek egy része a *Collectoriae* elnevezést viselő kötetsorozatban máig megtalálható a Vatikáni Apostoli Levéltárban. Mivel az elszámolások gyakran tételesen feltüntették az érintett egyházi intézményeket és az általuk befizetett összeget is, részletes képet őriztek meg a korszak egyháztörténetéről, topográfiájáról és pénzügyviszonyairól.⁵

Az első hazai pápai adószedés, amelynek megtörténtéről írásos nyomok maradtak fenn, 1216-ban folyt. III. Ince pápa a negyedik lateráni zsinat keretében, 1215-ben az egyházi jövedelmek huszadának három éven keresztüli beszolgáltatását rendelte el.⁶ III. Honorius 1217. február 28-án már a pénz kezeléséről és a Szentföldre való eljuttatásáról rendelkezett,⁷ a behajtás tehát legalább részben sikeres volt. Legközelebb IV. Orbán pápa 1261. szeptemberi és 1262. májusi leveléből értesülünk ismét Magyarországon beszolgáltatott adóról.⁸ Ez feltehetően az 1245-ben, a lyoni zsinat keretében újból meghirdetett hároméves huszadszedés megkésett eredménye lehetett.⁹ Ezt követően alig telt el úgy évtized, hogy ne jártak volna pápai *collectorok* a Magyar Királyság területén. 1263. október 3-án IV. Orbán pápa öt évre rendelte el a magyarországi egyházi jövedelmek századának beszedését.¹⁰ A második lyoni zsinaton újra kivetették az egyházi adót, az eddigieknél nagyobb mértékben és hosszabb időre vonatkozóan. A pápa 1274. június 24-től számítva hat éven keresztül a jövedelmek tizedére tartott igényt.¹¹ Ennek magyarországi, lengyelországi és szlavóniai beszedésével Gerardus de Mutina pápai *scriptort* bízta meg. A kért javak behajtása lassan haladt, így hat év és öt hónap elteltével Gerardus úgy távozott az országból, hogy hátralékokat hagyott maga után. Ezek behajtása még 1304-ben is folyt.¹²

A 14. század első évtizedeiben a pápai udvar által kirótt terhek még ennél is tovább nőttek. Ekkor már nem a Szentföld felszabadítása volt az indok, hanem a pápai udvar és adminisztráció egyéb költségeinek fedezése. Ebből a célból XXII. János pápa 1316-ban új adónemet vezetett be, az *annatét*, amely a megürült javadalmak (*vacans beneficium*) első

⁴ Fejérpataky László: Pápai adószedők Magyarországon a XIII. és XIV. században. *Századok*, 21 (1887) 493–496.

⁵ Az 1291–1292 között Angliában és Walesben szedett adót összeíró *Taxatio Ecclesiastica* anyagát például külön projektben dolgozták fel, amely online adatbázisban is elérhető. Online dokumentum: <https://www.dhi.ac.uk/taxatio/> (Letöltés ideje: 2021. október 5.)

⁶ Fejérpataky L.: Pápai adószedők, 497., Lukcsics József et al. (ed.): *Cameralia Documenta Pontificia de Regis Sacrae Coronae Hungariae (1297–1536)*. I. Bp.–Roma, 2014. XLV.

⁷ Theiner I. 6.

⁸ Lukcsics J. et al. (ed.): *Cameralia Documenta*, XLV–XLVI., Fejér CD VII/5. 337. (200. sz.)

⁹ Fejérpataky L.: Pápai adószedők, 498.

¹⁰ Theiner I. 246.

¹¹ LexMA IV. 1673., Lukcsics J. et al. (ed.): *Cameralia Documenta*, XLVI.

¹² Fejérpataky L.: Pápai adószedők, 499–502., Maléth Ágnes: Az elfeledett pápai adószedő: Bonaiutus de Casetino. In: Szanka Brigitta – Szolnoki Zoltán – Juhász Péter (szerk.): *Középkortörténeti tanulmányok 9. A IX. Medieviztikai PhD-konferencia (2015. június 17–19.) előadásai*. Szeged, 2017. 141–155.

évi bevételének beszolgáltatását jelentette.¹³ Magyarországra ez ügyben Rufinus Alberti de Cibinio tolnai főesperest¹⁴ rendelte ki, aki egyúttal feladatul kapta, hogy gyűjtse össze Gentilis bíboros és kísérete terjedelmes hátralékait is. Rufinus és az adminisztrációját vezető apparátus 1317 és 1320 között tevékenykedett a Magyar Királyságban. Teljes sikernek az ő küldetésük sem mondható, hiszen, mint az a fennmaradt számadásokból kiderül, a *collector* és emberei felérték a beszedett összeg nagy részét.¹⁵

Kis idő elteltével, 1332 és 1337 közötti újból pápai tizedszedők, név szerint Jacobus Berengarii és Raymundus de Bonofato járták az országot, hogy hat évre terjedően beszedjék az egyházi jövedelmek tizedét. Utóbbi *collector* helyét rövidesen bekövetkezett halála után Jacobus de Lengres vette át. Az adószedés késve és nehezen vette kezdetét,¹⁶ időközben – mint említettem – elhunyt az egyik *collector*, az elszámolás is hosszú évekig húzódott, mégis ez a legjobban dokumentált tizedszedés a királyság területéről.¹⁷ A megmaradt hátralékokat a következő években Galhardus de Carceribus¹⁸ és Petrus Gervasii, majd Arnoldus de Caucina igyekezett összegyűjteni.¹⁹ Arnoldus emellé feladatul kapta még az 1350 és 1354 között megürült egyházi javadalmak egy évi jövedelmének beszedését is.²⁰ 1359-ben ismét visszatért az országba a pápának szánt adókat beszedni, ezúttal Johannes de Capraspinával együtt.²¹ 1363 nyarán V. Orbán pápa újabb tizedszedést rendelt el, ez alkalommal a pápai hatalmat veszélyeztető Viscontiak ellen. Tíz évbe telt, mire Lajos király jóváhagyását sikerült elnyerni, így a kirendelt Petrus Stephani csak 1373-ban tudta munkáját megkezdeni. Végül kétévnyi magyar és lengyel földön folytatott munka után 1375 őszén tért vissza Avignonba elszámolni.²²

Sajnos nem mindegyik hazai tizedszedés elszámolása maradt fenn. A legkorábbi ismert dokumentum Gerardus de Mutina 1281 és 1286 között kelt rövid listája.²³ Ez azonban nem tételes adójegyzék, csak a teljes tizedszedés végösszesítésének hazánkra, Lengyelországra és Szlavóniára eső része, ezért csak az egyes államokban, köztük Magyarországon beszedett

¹³ Theiner I. 446., LexMA I. 662., Lukcsics J. et al. (ed.): *Cameralia Documenta*, XXXVI.

¹⁴ Érszegi Géza: Rufinus Alberti de Civinio. In: KMTL 583.

¹⁵ Fejérpataky L.: Pápai adószedők, 503–508.

¹⁶ A két adószedő már 1331-ben a királyságban volt, ám itt I. Károly tilalmába ütköztek. Végül utóbbi a befolyt adó harmadáért cserébe járult hozzá a tizedszedéshez. Ráczy György: Az Anjouk és a Szentszék (1301–1387). In: Zombori István (szerk.): *Magyarország és a Szentszék kapcsolatának ezer éve*. Bp., 1996. 65–67.

¹⁷ Fejérpataky L.: Pápai adószedők, 508–513., 589–593., Tringli István: Pápai tizedjegyzék. In: Kőszeghy Péter (főszerk.): *Magyar Művelődéstörténeti Lexikon*. IX. Bp., 2009. 46., Érszegi Géza: Pápai tizedjegyzék. In: KMTL 530–531.

¹⁸ Lukcsics J. et al. (ed.): *Cameralia Documenta*, 17., 4. jegyzet.

¹⁹ Fejérpataky L.: Pápai adószedők, 513–517., 593–596., Érszegi G.: Pápai tizedjegyzék, 530–531.

²⁰ Fejérpataky L.: Pápai adószedők, 596–597., Érszegi G.: Pápai tizedjegyzék, 530–531.

²¹ Fejérpataky L.: Pápai adószedők, 599–600., Érszegi G.: Pápai tizedjegyzék, 530–531.

²² Fedeles Tamás: „Petrus Stephani collector apostolicus”. In: Tusor Péter – Szovák Kornél – Fedeles Tamás (szerk.): *Magyarország és a római Szentszék II. Vatikáni magyar kutatások a 21. században*. Bp.–Róma, 2017. (Collectanea Vaticana Hungariae I/15.) 31–87., Fejérpataky L.: Pápai adószedők, 600–607.

²³ Archivum Apostolicum Vaticanum (a továbbiakban: AAV) Camera Apostolica, Collectoriae 213. 7–10. lap.

teljes összeget tartalmazza, és nem tünteti fel az azt kifizető egyházakat. Rufinus Alberti de Cibirio megőrzött számadása az 1317 és 1320 közötti időszakról már jóval részletesebb. Az összes jegyzék közül ez a legátláthatóbb.²⁴ Az 1332 és 1337 közt folyó tizedszedésből Jacobus Berengari számadása maradt fenn, melybe belemásolták elhunyt adószedőtársa, Raymundus de Bonofato feljegyzéseit is.²⁵ Emellett megőrződött Raymundus de Bonofato eredeti számadáskönyve is.²⁶ A hátralékok behajtását végző Galhardus de Carceribus és Petrus Gervasii egymástól függetlenül vezetett lajstromai egymás mellé másolva egy kötetben találhatóak meg.²⁷ Arnoldus de Caucina több mint húszéves adószedői munkájának jegyzékeiből ezzel szemben sajnos csak részek maradtak fenn: egyrészt az 1350 és 1354 között megürült javadalmakból befolyó összegek elszámolása,²⁸ másrészt a *collector* rövid beszámolója az 1359 és 1363 között beszédett tizedekről Johannes de Capraspina részére.²⁹ Utóbbi mindössze egy rövid összegzés. A vizsgált forrásanyagot Petrus Stephani részletes jegyzéke zárja, amelyet szintén megőrzött a Vatikáni Apostoli Levéltár.³⁰

Bécsi dénárok említési formái és értékük

Az osztrák hercegek veretei három verdében is készültek (Bécs, Bécsújhely, Enns). Ennek ellenére a köznyelvben már a saját korukban is a főverde alapján bécsi dénárnak (*denarius Wiennensis*) nevezték őket összefoglalóan. A pápai adószedők számadásaiban is következetesen ezen a néven szerepelnek, változó alakban.³¹ A képet némileg torzítja, hogy nem mindenhol jegyezték fel a befizetéskor használt pénztípust. Gyakran csak a kifizetett összeget adták meg márkában, garasban vagy forintban, amit helyenként annyival egészítettek ki, hogy többféle pénzben történt a kifizetés.³² Azokat az eseteket tekintve, ahol feljegyezték, hogy az adót bécsi dénárokból fizették be, több ízben találunk jelzőket, illetve pénzában³³ számított értékeket is megadva.

²⁴ AAV Camera Apostolica, *Collectoriae* 183. 14–29. lap.

²⁵ AAV Camera Apostolica, *Collectoriae* 183. 39–123. lap.

²⁶ AAV Camera Apostolica, *Collectoriae* 184.

²⁷ AAV Camera Apostolica, *Collectoriae* 180. Galhardus de Carceribus számadása 625–627. lap, Petrus Gervasii számadása 635–637. lap.

²⁸ AAV Camera Apostolica, *Collectoriae* 181. 84–85., 117–126. lap.

²⁹ AAV Camera Apostolica, *Collectoriae* 145–150. lap.

³⁰ AAV Camera Apostolica, *Collectoriae* 182. 42–100. lap.

³¹ *Wiennensis, Viennensis, Vyennensis*, illetve három alkalommal *Vianenses*.

³² „Item III. pensas in diversis monetis et IIII. antiquos banales [...]” – *Monumenta Vaticana Historiam regni Hungariae illustrantia. Vatikáni Magyar Okirattár.* I/1–I/6. Bp., 1887–1891. (a továbbiakban: *MonVatHun*) I/1. 134., „[...] solvit in monetis debilibus et diversis valorem VI. grossorum [...]” – *MonVatHun* I/1. 194., „[...] in diversis monetis valorem XX. florenorum auri.” – *MonVatHun* I/1. 429.

³³ A penza az Árpád- és Anjou-kori Magyarországon használatos számítási egység, amely 40 dénárt jelentett. Engel Pál: A 14. századi magyar pénztörténet néhány kérdése. *Századok*, 124 (1990) 69., Hóman B.: *Magyar pénztörténet*, 24.

Azt itt érdemes előrebocsátani, hogy Magyarországon másként számolták a bécsi dénárokat, mint az Osztrák Hercegségben. Ott az alapvető számítási egység a számítási font vagy dénárfont (*talentum* vagy *libra*) volt, amely 240 dénárt tett ki. Egy font 8 schillingre (*solidus*) oszlott, amely 30 dénárt jelentett. Ezen kívül ritkán használatban volt egy 12 dénáros, úgynevezett rövid schilling (*solidus brevis*) is.³⁴ A Magyar Királyság területén ugyanezeket az érmeket már a helyi szokás szerinti egységek alapján mérték, azaz számítási márkában, amely 40 dénáros penzákra oszlott.³⁵ A különféle eltérő értékű dénárok árfolyamát az határozta meg, hogy egy-egy márkára mennyi penzát számoltak belőle.³⁶

A bécsi dénárok esetében a legelterjedtebb a 10 penzás, azaz 400 dénáros bécsi márka volt.³⁷ Több ízben találkozni ezzel a tizedlajstromokban is. Rufinus Alberti de Cibirio az 1317–1320 közötti jegyzékében következetesen ebben számolt az osztrák ezüstök kapcsán. A pápai *collector* egy ilyen márkát 3 és fél arany forinttal vett egyenértékűnek.³⁸ Szintén egyenlő volt 56 cseh garassal, illetve egy budai közönséges ezüstmárkával, azaz 196,4302 gramm ezüsstel.³⁹ Ha ezt vesszük alapul, akkor 7,14 dénár tett ki egy cseh garast,⁴⁰ és 114,29 egy aranyforintot.⁴¹ Ez pedig egyezik az Engel Pál által az 1310-es évekre kimutatott 1:16 arányú forint–cseh garas árfolyammal.⁴²

A 10 penzás számítási márka a későbbi tizedjegyzékekben is fennmaradt, de eltérő árfolyam figyelhető meg. Az 1338–1342 közötti jegyzék budai *pondus* alapján mért bécsi dénárt említ, amelyből 6 darab ért egy garast.⁴³ A 15 garasos forintárfolyam⁴⁴ alapján egy aranyforint 90 ilyen dénárral volt tehát egyenértékű,⁴⁵ ez pedig megegyezik azzal az

³⁴ Koch, B.: *Der Wiener Pfennig*, 37., Hóman B.: *Magyar pénztörténet*, 368–369.

³⁵ Hóman B.: *Magyar pénztörténet*, 369–370. Kivételt képezett ez alól Pozsony és Sopron, ahol 6 penzás (azaz 240 dénáros) számítási fontot alkalmaztak. 1339, Pozsony: „[...] pro centum talentis latorum denariorum viennesium singulia sex pensis computatis [...]” – AOklt. XXIII. 571. sz., 1353, Pozsony: „[...] septingentas libras latorum denariorum viennesium, libram quamlibet seu talentum cum sex pensis computando [...]” – AOklt. XXXVII. 157. sz. A soproni fontszámításhoz ld. Huszár Lajos: *Pénzforgalom és pénzürtékviszonyok Sopronban. Századok*, 105 (1971) 1154.

³⁶ Engel P.: A 14. századi magyar pénztörténet, 69.

³⁷ Hóman B.: *Magyar pénztörténet*, 370–371.

³⁸ MonVatHun I/1. 15., 17–20., 25–27., 38.

³⁹ Engel P.: A 14. századi magyar pénztörténet, 34–35., Györffy György: A pápai tizedlajstromok demográfiai értékelésének kérdéséhez. In: H. Balázs Éva – Fügedi Erik – Maksay Ferenc (szerk.): *Társadalom- és művészettörténeti tanulmányok. Mályusz Elemér emlékkönyv*. Bp., 1984. 147.

⁴⁰ $400/56=7,14$.

⁴¹ $400/3,5=114,286$.

⁴² Engel P.: A 14. századi magyar pénztörténet, 49.

⁴³ „I. marcam ad numerum Budensem, sex Viennenses pro grosso quolibet computando [...]” – MonVatHun I/1. 411.

⁴⁴ Engel P.: A 14. századi magyar pénztörténet, 49.

⁴⁵ $6 \cdot 15=90$.

értékaránnyal, amelyet Arnoldus de Caucina alkalmazott 1350–1354 között a 10 penzás bécsi dénárak kapcsán.⁴⁶

Az általánosan elterjedt, 10 penzás számítási mód mellett a 14. században a területi dénármárkák szerint is mérhették a bécsi dénárokat. Baranyában ez a 6 penzás (240 db) dénármárka volt.⁴⁷ A pápai tizedjegyzékekben két esetben alkalmazták ezt a módszert: 1333-ban a szentmáriafalvi pap (pécsi egyházmegye) fizetett így,⁴⁸ 1338-ban pedig a bakonybéli apát (veszprémi egyházmegye).⁴⁹

Az 1330-as évektől jelentek meg a megkülönböztető jelzőkkel ellátott bécsi dénárak. Jacobus Berengarii 1332–1337 közötti jegyzéke említett széles bécsi dénárokat (*denarius Wiennesis latus*), melyeket szintén 10 penzás, tehát 400 dénáros márkával számolt.⁵⁰ Az 1338–1342 közötti számadás egyik összegző részéből az is kiderül, hogy szintén 6 darabot számoltak belőle egy garasra.⁵¹ A széles bécsi dénármárka tehát értékben megegyezett a sima – jelző nélküli – bécsi dénármárkával. A kettő feltételezhetően egyaránt az osztrák hercegek ezüstpénzeit jelenthette.

A széles bécsi dénárokkal egy időben tűnt fel a pápai tizedszedők beszámolóiban az úgynevezett kis bécsi dénár (*denarius Wiennesis parvus*). Értékét tekintve többféle változata is szerepel a 1332–1337 és 1338–1342 közötti számadásokban. A gyakoribb közülük szintén 10 penzás, tehát 400 dénáros volt.⁵² Emellett említettek még 12 penzás (480 dénáros)⁵³ és 23 penzás (920 dénáros)⁵⁴ kis bécsi dénármárkákat. 1334-ben a pécsi egyházmegye egyik kifizetésénél garasonként 10 kis bécsit számoltak,⁵⁵ bár ez ingadozhatott: például

⁴⁶ „Solvit marcham cum dimidia et fertone et XX. Wiennenses; marche faciunt X. pensas et pensa valet XL. Wiennenses; faciunt VIII. florenos, computando florenum per LXXXX. denarios.” – MonVatHun I/1. 446., „[...] solvit II. marchas cum dimidia, computando X. pensas pro qualibet marcha, et pensa facit XL. denarios Wiennenses, que faciunt XI. florenos et X. denarios.” – MonVatHun I/1. 450.

⁴⁷ A korabeli okleveles emléktananyagban is találkozni a gyakorlattal: 1352, nádor: „[...] quamlibet marcum cum sex pensis latorum wiennensium ad rationem de Baranya computando [...]” – AOkt. XXXVI. 538. sz. Szintén 6 penzás bécsi dénármárkát említenek a következő oklevelek: 1344, Pécs: AOkt. XXVIII. 540. sz., 1345, Pécs: AOkt. XXIX. 32. sz., 1346, Szekszárd: AOkt. XXX. 463. sz., 1354, Szekszárd: AOkt. XXXVIII. 11., 270. sz. Vö. Hóman B.: *Magyar pénztörténet*, 384., Engel P.: *A 14. századi magyar pénztörténet*, 71.

⁴⁸ MonVatHun I/1. 262.

⁴⁹ MonVatHun I/1. 411.

⁵⁰ „Item CXVII. marchas Viennensium latorum, cum decem pensis computando marcham” – MonVatHun I/1. 402. További említései: MonVatHun I/1. 404., 426., 427.

⁵¹ MonVatHun I/1. 428.

⁵² „[...] XIII. marchas et XIII. pensas parvorum Viennensium, quamlibet marcham per X. pensas computando.” – MonVatHun I/1. 403., „[...] tresdecim marchas et tres pensas parvulorum Viennensium, computando decem pensas pro marcha et XL. denarios pro pensa, fuerunt vendite pro XVII. florenis auri.” – MonVatHun I/1. 420.

⁵³ „[...] in crastino festivitatis Sancte Crucis Bude in domo Nicolai de Zothmar civis eiusdem solvi XI. marchas in parvis Wiennensibus, XII. pensas pro marca computando [...]” – MonVatHun I/1. 291–292.

⁵⁴ „Item quinquaginta V. marchas cum parvis Wiennensibus, pro qualibet marcha XXIII. pensas computando.” – MonVatHun I/1. 402.

⁵⁵ „[...] IIII. marchas de parvis Wiennensibus, X. pro grosso computando [...]” – MonVatHun I/1. 302.

a fehérvári altizedszedő ez idő tájt 11 kis bécsi dénárt vett egy garassal egyenértékűnek.⁵⁶ Érdeemes feljegyezni, hogy saját korukban a jelzőket rugalmasan alkalmazták. Ez mutatkozik meg látványosan a pécsi egyházmegye 1333. évi adóbefizetéseiben. Az összegzésnél a tág „közepes vagy kicsi bécsi dénár” megnevezést alkalmazták, és a báni dénárak fele értékével számolták.⁵⁷ Ezzel szemben Mihály somogyi apát befizetési tételénél egyenértékűnek vették a kis bécsi és az 5 penzás báni dénárokat.⁵⁸ A tizedlajstromok adatait még összetettebbé teszi, hogy az 1/10 garas értékű kis bécsi dénár mellett feljegyeztek még kisebb értékűeket is. 1335-ben a tolnai főesperesség papjai úgynevezett nagyon kis bécsi dénárokban (*denarius Wiennensis valde parvus*) fizettek, amelyek Székesfehérváron voltak forgalomban, és amelyből 14-et számoltak egy garasra.⁵⁹ 1341-ben olyan 10 penzás kicsike bécsi dénárokról (*pensas parvulorum Viennesium*) írtak, melyekből 13 márka és 3 penza ért 17 forintot.⁶⁰ Egy aranyforintot tehát 312,94 dénár tett ki.⁶¹ Az Engel Pál által 1341-re meghatározott 15,5 garasos forintárfolyamot⁶² alapul véve egy garast 20 (pontosabban 20,19) kis bécsi dénár tett ki.⁶³

A közepes és kis bécsi dénárokat a pápai tizedjegyzékeken kívül I. Károly 1342. évi kamarabérleti szerződésai is említik mint a forgalomból kiiktatandó pénzfajtát.⁶⁴ Ennek a forráshelynek köszönhetően már a 20. század elején a numizmatikai kutatás figyelmének központjába került a kérdés, hogy mik lehettek ezek a pénzek. Theodor Mayer Magyarországon készült bécsidénár-utánvereteknek értelmezte őket.⁶⁵ Arnold Luschin ezzel szemben az osztrák hercegi verdékben készült, a bécsi dénár értékének felét, illetve negyedét érő aprópénzeket (*Hälbling* és *Vierling*) vélte felfedezni a kifejezések mögött,

⁵⁶ „[...] solventis pro subcollectore, tres fertones et XX. parvos Vianenses [sic!], recipiendo XI. Vianenses pro grosso.” – MonVatHun I/1. 201.

⁵⁷ „[...] X. parvi denarii, medii seu parvi Viennenses vocati, et duplicati, banales dicti, faciunt I. grossum.” – MonVatHun I/1. 316.

⁵⁸ „[...] solvit XV. marcas, marcam quamlibet cum V. pensis computando, scilicet in parvis denariis Wiennensibus et banales Gurhes dictos [sic!].” – MonVatHun I/1. 271.

⁵⁹ „[...] solverunt Wiennenses valde parvuos, qui currunt in Alba Regali, quorum dicebantur XIII. valere unum grossum.” – MonVatHun I/1. 312.

⁶⁰ „[...] tresdecim marchas et tres pensas parvulorum Viennensium, computando decem pensas pro marcha et XL. denarios pro pensa, fuerunt vendite pro XVII. florenis auri.” – MonVatHun I/1. 420.

⁶¹ 17 fl. = 13(400d.) + 3(40d.) = 5320 d., tehát 1 fl. = 312,9 d.

⁶² Engel P.: A 14. századi magyar pénztörténet, 49.

⁶³ 312/15,5.

⁶⁴ „Ceterum statuimus, ut nullus omnino hominum cum aliquibus antiquis monetis aut auro vel argento, in specie et specialiter cum parvis et eciam mediocribus Wyenensibus, quorum omnimodam extirpationem volumus et commictimus, preterquam cum ipsis monetis camerarum nostrarum mercandi habeat facultatem, alioquin emptores et venditores suas res et bona perdent et dehonestabuntur in personis.” – Franciscus Döry – Georgius Bónis – Vera Bácskai (ed.): *Decreta Regni Hungariae. Gesetze und Verordnungen Ungarns 1301–1457*. Bp., 1976. (Publicationes Archivi Nationalis Hungarici II.) (a továbbiakban: DRH) 109.

⁶⁵ Theodor Mayer: *Der auswärtige Handel des Herzogtums Österreich im Mittelalter*. Innsbruck, 1909. (Forschungen zur inneren Geschichte Österreichs VI.) 16–18.

és a tárgyi emlékeknyagból a magyarországi leletekre jellemző kis, kerek bécsi dénárokat feleltette meg ezeknek.⁶⁶

Széles körben végül Hóman Bálint elmélete terjedt el, amely ötvözi Mayer és Luschin elképzelését. A kis bécsi dénárokkal ugyanis a Luschin által is említett kis, kerek vereteket azonosította, azonban nem mint osztrák vereteket, hanem mint a Mayer művében feltűnő magyarországi utánvereteket. Hóman elmélete szerint IV. Lászlótól I. Károlyig folyt a kibocsátásuk. Később, az 1330-as években, amikor I. Károly a bécsi dénárokkal egyező értékű dénárok és félértékű obolusok kibocsátásába kezdett, a szóhasználat megváltozott. Az új királyi dénárok lettek a széles bécsi dénárok, az új obolusok lettek a kicsiny, illetve igen kis bécsi dénárok, a náluk nagyobb egykori kis bécsik pedig a közepes bécsi dénárok.⁶⁷ Feltevését az alábbi érvekre építette: 1. Csak Magyarországon említenek a források kis és közepes bécsi dénárokat. 2. A kicsi és kerek formájú bécsi dénárok jellegzetesen a magyarországi leletanyagban fordulnak elő. 3. Luschin féldénárelméletével szemben az érmék súlya nem felel meg az eredeti osztrák veretek felének. 4. A kis kerek érmék vésete sima – értsd: kevésbé plasztikus –, mint a magyar vereteké, és nem domború, mint a klasszikus bécsi dénároké. 5. I. Károly a bécsi dénárokat a saját kamarája pénzeként említi az 1342-es kamarabérleti szerződésben.

A következő évtizedek értekezéseinek keretét Hóman Bálint fenti megfigyelései határozták meg;⁶⁸ ennek a határain belül fejlesztette tovább Bernhard Koch is az 1980-as, 1990-es években a kis bécsi dénárokról alkotott képet.⁶⁹ 1994-es katalógusának részeként adott közre egy kibővített, fényképes listát az általa ide sorolt érmetípusokról a Kunsthistorisches Museum gyűjteménye alapján.⁷⁰ Így eredményül kapott egy, a 12. század utolsó évtizedeitől a 14. század közepéig terjedő keltezésű bécsi dénárokhöz illő utánveretsort, melyeket véleménye szerint valamikor IV. Béla uralkodása alatt kezdhettek kibocsátani.⁷¹

⁶⁶ Arnold Luschin von Ebengreuth: *Die Wiener Pfennige. Fundverzeichnisse und kritische Studien*. Wien, 1877. tab. V., Arnold Luschin von Ebengreuth: *Wiener Münzwesen im Mittelalter*. Wien–Leipzig, 1913. 34., 36., 47–61.

⁶⁷ Hóman B.: *Magyar pénztörténet*, 372–380.

⁶⁸ Ez tükröződik többek között az alábbi munkákban: Jeszenszky Géza: Bécsi dénárok. *Az Érem*, 4 (1926) 1. 8–10., Schulek Alfréd: Vegyesházi királyaink pénzei és korrendjük I. Károly Róbert. *Numizmatikai Közöny*, 25 (1926) 138–196., Huszár Lajos: Bajor pénzek forgalma a középkori Magyarországon. *Soproni Szemle*, 26 (1972) 2. 145–159., Huszár Lajos: Anjou-kori pénzverés Székesfehérvárott. In: Kralovanszki Alán (szerk.): *Székesfehérvár évszázadai 2. Középkor*. Székesfehérvár, 1972. (István Király Múzeum közleményei. A sorozat 14.) 113–119., V. Székely György: 14. századi pénzverés Székesfehérváron. *Az Érem*, 49 (1993) 2. 10–14., Ujszászi Róbert: Gondolatok az Anjou-kori szegedi pénzverésről – egy munkahipotézis felállításának dilemmái és tanulságai. In: Nagy Ádám – Ujszászi Róbert (szerk.): *A VIII. Numizmatika és Társtudományok Konferencia, Szeged 2009. október 7–9.* Szeged, 2011. 76–94.

⁶⁹ Koch, B.: *Der Wiener Pfennig*, 54–56., Bernhard Koch: *Corpus Nummorum Austriacorum I. Mittelalter*. Wien, 1994. 104–109., tab. 24–26., Bernhard Koch: A bécsi fillérek magyar utánvereteinek kérdéséhez. *Éremtani Lapok*, 32 (1995) 8–12.

⁷⁰ Koch, B.: *Corpus Nummorum Austriacorum*, I. 104–109., tab. 24–26.

⁷¹ Koch, B.: *Corpus Nummorum Austriacorum*, I. 104. Elmélete erősen hatott a szlovák és cseh kutatásra. Vö. Ján Hunka: *Mince arpádovcov z rokov 1000–1301. Ich podiel na vývoji hospodárstva stredového Slovenska*.

Az 1330-as évek bécsies ötvözetű vereteit, amelyeket Hóman a széles, illetve igen kis bécsi dénárokkal vélt megfeleltethetőnek, Schulek Alfréd kísérelte meg azonosítani I. Károly királyi veretei között. Schulek eredményeit később tovább finomította Engel Pál és Tóth Csaba.⁷²

Én három ponton látok problémát az elméletben:

1. A kis bécsi dénárokként azonosított érmék

Mint láttuk, Arnold Luschin óta elfogadta a numizmatikai kutatás, hogy az úgynevezett kis bécsi dénárok a magyarországi leletanyagból ismert kis, kerek formájú bécsi dénárookra hasonlító érmék voltak. Az azonban érdemel némi vizsgálódást, hogy ezek valóban a magyar királyok utánveretei vagy a hazai pénzforgalomban a helyi veretek méretére körülnyírt eredeti bécsi dénárok voltak. Maga az elmélet korántsem új,⁷³ bár kevésbé elterjedt, jómagam mégis emellett érvelnék.⁷⁴

Ha jobban megnézzük a Bernhard Koch által utánveretként azonosított veretek képeit, több példányon is árulkodóak a körülnyírás nyomai, elsősorban az, hogy az éremkép folytatódna az éremlapka széle után.⁷⁵ Az aligha történhetett, hogy olyan verőtöveket véstek ki, melyek a tervezett érméknél több milliméterrel szélesebbek, és a minta, esetünkben pont a körirat egy – a kisebb érmék esetében jelentős – része következetesen lemaradt az elkészült termékről. Ez idő- és nyersanyagpazarlás lett volna. Megfigyelhető, hogy a vágást igyekeztek koncentrikusan, az előlapi középső mintához illeszkedve kivitelezni,

Nitra, 2013., Ján Hunka – Marek Budaj: Vyobrazenia na uhorských napodobeninách viedenských fenigov z 13. storočia. *Numizmatika*, 22 (2008) 24–28., Jiří Sejbal: Příspěvek k datování uherských napodobenin viedenských feniků. *Numismatické listy*, 57 (2002) 2. 39–41.

⁷² Tóth Csaba: *Bardus, grossus, florenus*. Bp., 2020. 36–39., Tóth Csaba: Banales és Wiennenses. *Numizmatikai Közlemények*, 100–101 (2001–2002) 132–133., Gyöngyössi Márton: *Magyar pénztörténet 1000–1540*. Bp., 2012. 238–239., 275., Engel P.: A 14. századi magyar pénztörténet, 61., 77., 85., Schulek Alfréd: *Vegyesházi királyaink pénzei*, 174., 190., Hóman Bálint: *A Magyar Királyság pénzügyei és gazdaságpolitikája Károly Róbert korában*. Bp., 1921. Újrakiadás: Bp., 2003. 93., Hóman B.: *Magyar pénztörténet*, 382.

⁷³ A székesfehérvári éremlelet kapcsán már Arnold Luschin (Luschin, A.: *Wiener Münzwesen*, 36.) és Heinrich Buchenau (Heinrich Buchenau: *Ein ungarischer Fund von Wiener Pfennigen – Fund von Stuhlweißenburg. Jahrbuch für Alterumskunde*, 5 [1911] 179–187.) is megemlítették lehetőségként, de részletesen nem tértek ki rá. Újabban Herfried E. Wagner vetette fel a kérdést (Herfried E. Wagner: „Ungarische Wiener” oder „Wienerische Ungarn”? *Money Trend*, 47 [2015] 7–8. 174–184.).

⁷⁴ A Pósta Béla és Réthy László által közölt unikális darabok és az érmihályfalvi lelet hibrid dénárjai önmagukban külön értekezést érdemelnek, így ezekre itt nem térek ki. Pósta Béla: Hazai érmészetünk s a bécsi dénárok. *Archaeologiai Értesítő*, 5 (1885) 109–113., Réthy László: *Corpus Nummorum Hungariae – Magyar Egyetemes Okmánytár I. Árpád-ház*. Bp., 1899. XVIII. sorozat.

⁷⁵ Szembeötlő példa erre a rábakeresztúri lelet példányait mutató 24. tábla HK₁, HK₃ és HK₁₃ dénárja, de jól megfigyelhető ugyanez a 27. táblán látható székesfehérvári lelet szinte minden darabján is. A körülnyírt érmék iskolapéldája az érmihályfalvi lelet tábláján az 5. hátlapi kép, ahol a + DVX OThACHER körirat betűinek csak az alsó fele olvasható, a felső már hiányzik az érméről.

ennek ellenére jobb megtartású példányok esetében akad arra példa, hogy észrevehetőek a vágások vonalai.⁷⁶

Egy másik érv a körünyírás mellett a szintén kicsi, kerek formájú, a rábakeresztúri és székesfehérvári leletekben is található stájer és passzai dénárók léte.⁷⁷ Ezekről Schulek Alfréd, Huszár Lajos és Bernhard Koch is úgy vélekedett, hogy mivel a bajor dénárók az osztrák veretek közé keveredtek, Magyarországon bécsi dénárként kezelték és szintén utánverték őket.⁷⁸ Ez az általuk rekonstruált központi kibocsátás esetében erősen valószínűtlen lett volna. Nagyobb az esélye annak, hogy a méretben és kinézetben hasonló osztrák érmékkel együtt kissé megkönnyítették azokat a magyar pénzforgalom számára.

Az érméken kívül az okleveles forrásanyagban is találni árulkodó nyomokat. Egy 1281-es birtokadásvételtől szóló oklevél kifejezetten körünyíratlan bécsi dénárokról tesz említést.⁷⁹ A másik ilyen forrás I. Károly 1338. évi kamarabérleti szerződése, amely a magyar királyi dénárokat az osztrák hercegi veretek színsúlyához igazította. Ebben a király a *bene ponderato*, azaz jó súlyú, széles bécsi dénárokat állította mércének.⁸⁰ A forgalomban tehát jelen voltak nem jó, vélhetően az eredetnél alacsonyabb súlyú bécsi dénárók is, feltehetően a körünyírt osztrák veretek.

A kis és nagyon kis bécsi dénárók Anjou-kori királyi pénzekkel való azonosítási lehetőségei kapcsán már Tóth Csaba is elismerte, hogy a pápai tizedjegyzékek ezen feljegyzései nem azonosíthatóak az I. Károly kamarabérleti szerződéseiben említett pénzek egyikével sem.⁸¹ Az 1342. évi kamarabérleti szerződés sem úgy említi a kitiltott kis és közepes bécsi dénárokat mint a királyi verde termékeit, hanem csak mint régi ezüst fizetőeszközt.⁸² Elterjedési területük mindemellett tökéletesen illeszkedik az eredeti bécsi dénárók forgalmi területéhez. A körünyírt bécsi dénárként történő értelmezésük pedig feloldaná azt a következtetlenséget az eddigi felfogásban, miszerint a harmadrészig égetett, azaz bécsies finomságú pénzeknek csak egy részét nevezték *Wiennensesnek*, más részük a korábbi pénzek mintájára *banales* maradt.⁸³

⁷⁶ Jablonkai Dávid – Kovács Enikő – Líbor Csilla: Nyomvonal alatt – Az M6 autópálya Paks-Cseresznyés lelőhelyének éremleletei. *Numizmatikai Közlöny*, 118–119 (2019–2020) 65. 1. kép.

⁷⁷ Koch, B.: *Corpus Nummorum Austriacorum*, I. HK22–24, STW36–37.

⁷⁸ Schulek A.: Vegyesházi királyaink pénzei, 180., 7. jegyzet, Huszár L.: Bajor pénzek forgalma, 149., Koch, B.: *Corpus Nummorum Austriacorum*, I. 105. i. pont.

⁷⁹ „[...] que in denariis Viennensibus non rasis fuerunt persolute [...]” – ÁÚO IX. 314–316. (224. sz.)

⁸⁰ „[...] ita quod in maiori denario tantum erit de argento, quantum in lato Vienense bene ponderato... et in ipso minori denario tantum erit de argento, quantum in medio Vienense bene ponderato [...]” – MES III. 307., DRH 96–97.

⁸¹ Tóth Cs.: Banales és Wiennenses, 132.

⁸² „Ceterum statuimus, ut nullus omnino hominum cum aliquibus antiquis monetis aut auro vel argento, in specie et specialiter cum parvis et eciam mediocribus Wyenensibus, quorum omnimodam extirpationem volumus et commictimus, preterquam cum ipsis monetis camerarum nostrarum mercandi habeat facultatem, alioquin emptores et venditores suas res et bona perdent et dehonestabuntur in personis.” – DRH 109.

⁸³ Tóth Cs.: Banales és Wiennenses, 132., Tóth Cs.: *Bardus, grossus, florenus*, 36–37.

2. Az 1342. évi kamarabérleti szerződések

Az elmélet egyik fő pillérét képezik I. Károly 1342. évi kamarabérleti szerződése, melyekben a betiltani kívánt kis és közepes bécsi dénár mellett a széles bécsi dénárokról is szó esik, de mint Károly saját kamarájának pénzéről. Erre alapozta Hóman Bálint a gondolatot, miszerint Károly saját széles bécsi dénár kibocsátásába kezdett, melyeknek féltértéke lehetett az igen kis bécsi.⁸⁴ A forrásrészlet a következő:

[...] *tres ex eisdem denariis [ti. amit majd vernek] pro quatuor latis Wyenensibus vel aliis camere nostre monetis quinti anni iam abolitis aut etiam in aliis precedentibus annis fabricatis, combustionem Wyenensium habentibus cambientur [...].*⁸⁵

Az *aliis* ('más, többi') szó alapján Hóman Bálint értelmezése tökéletesen helyes lehetne, a szerződés szövegének egészét tekintve azonban logikai érvek szólnak ellene. Egyrészt Károly 1338-ban még az eredeti osztrák vereteket értette az előírt pénzek mintájául állított *lato Vienense* alatt.⁸⁶ A magyar kamarákban készült veretekre való értelmezése tehát csak ezt követően terjedhetett el. Károly 1338 után vert pénzei valóban egyenértékűek voltak a bécsi dénárokkal.⁸⁷ Ezekről azonban az 1342. évi szerződések másik pontja rendelkezett, amely elrendelte a 3-4 évvel korábban vagy azután kibocsátott pénzek forgalomban tartását.⁸⁸ A királyi kamarából kikerült bécsi dénár tehát nem lehetett ez. Bécsies finomság alapján maradnak az 1334 és 1338 között kibocsátott, 2/3 tisztaságú ezüstből vert királyi dénárak. Ez azonban ellentmondana az 1338. évi kamarabérleti szerződés szóhasználatának, és ezekről az 1342. évi szerződések közvetlenül a bécsi dénár említése után, külön rendelkeztek mint öt éve bevont, „*fabricatis combustionem Wyenensium*” dénárokról.⁸⁹ Jóllehet ugyanazt a váltási arányt írták elő, mint az előtte említett széles bécsi dénároknak, de külön való felsorolásuk és a közöttük szereplő *vel* (vagy) kifejezés azt sugallja, hogy nem egyeznek. Ha ezeket is kihúzzuk az azonosítási lehetőségek közül, egyedül az 1329 és 1334 között kibocsátott 2/3 finomságú dénárak maradnak lehetséges jelöltként. Ezeket azonban a saját korukban új báninak, dénárnak vagy kis dénárnak nevezték.⁹⁰ Így tehát véleményem szerint az 1342. évi kamarabérleti szerződések csak az eredeti, körülménytelen osztrák hercegi dénárokról rendelkezhetek.

⁸⁴ Hóman B.: *Magyar pénztörténet*, 382.

⁸⁵ DRH 107–108.

⁸⁶ DRH 96–97. Ugyanezzel az értelmezéssel találkozni az Anjou-kori pénzveréssel legfrissebben foglalkozó Tóth Csabánál is. Tóth Cs.: *Bardus, grossus, florenus*, 40.

⁸⁷ Tóth Cs.: *Bardus, grossus, florenus*, 40.

⁸⁸ DRH 107–108., a szerződés III. pontja.

⁸⁹ DRH 108.

⁹⁰ Tóth Cs.: *Bardus, grossus, florenus*, 36–37.

3. Tisztázatlan fogalmak

Az elmélet nem különíti el megfelelően az utánveretek, az éremképutánzás és a bécsi finomságban vert pénzek jelenségét. Az utóbbi kettő gyakorlata igazolható Károly pénzverésében. Számos éremképről a pénzein kimutatható, hogy a bécsi dénárookra vezethető vissza,⁹¹ és az 1330-as évektől ő is átvette az osztrák hercegi verdékben alkalmazott 2/3 finomságú ötvözet alkalmazását.⁹² Károly gyakorlatában nem találtam példát arra, hogy az érmék technikai kivitelezésében is igyekezett volna minél inkább az osztrák veretekre emlékeztető saját pénzt verni, mint például V. István H359-es dénárja esetében.

1332–1337 között a veszprémi egyházmegyében több esetben említésre kerülnek még olyan dénárok, amelyeket sarkosként (*card.*, azaz *cardinatus*) jellemeznek.⁹³ Ezeket nem nevezik kifejezetten bécsi dénárnak, de az osztrák pénzérmék négyszögre hasonlító kialakítása miatt Hóman Bálint és Bernhard Koch is velük azonosította.⁹⁴ Értékváltás egyik tételnél sem szerepel, így a korábban felvázolt bécsi dénárokkal a tizedjegyzékek alapján nem lehet összevetni.

Bécsi dénárok tér- és időbeli elterjedése a pápai tizedjegyzékek alapján

A legkorábbi, 1281–1286 közötti tizedjegyzékben nincs nyoma bécsi dénároknak. Gerardo de Mutina a befizetett adót báni dénároknak, súlyra mért nemesfémekben, velencei ezüstpénzben, firenzei aranyban, illetve aranyporban⁹⁵ tüntette fel. Téves lenne azonban ez alapján arra gondolni, hogy ne is lettek volna Magyarországon forgalomban ekkortájt. A különféle pénzügyletek okleveles forrásai alapján már az 1220-as évektől megjelentek kedvelt fizetőeszközként,⁹⁶ az 1260-as évektől pedig már aktív szereplői a dunántúli pénzforgalomnak, előbb „Rábán túl forgó” dénárként,⁹⁷ később bécsi dénár néven. 1260-tól 1290-ig bezárólag csak 12 Győrben kelt oklevél szövegében alkalmaztak bécsi dénárt érték-

⁹¹ Kovács Enikő: A bécsi dénárok hatása a magyar pénzverésre a 13–14. században. In: Somogyvári Ágnes (szerk.): „Élőknek öröksége...”: *Tanulmányok V. Székely György emlékére*. Kecskemét, 2022. (Archaeologia Cumanica 5.) 359–380.

⁹² Tóth Cs.: *Bardus, grossus, florenus*, 36–39.

⁹³ MonVatHun I/1. 383.

⁹⁴ Hóman B.: *Magyar pénztörténet*, 383., Koch, B.: *Corpus Nummorum Austriacorum*, I. 104.

⁹⁵ Az „yperpera auri boni de Paliola” (MonVatHun I/1. 1.), „yperparis auri” (MonVatHun I/1. 2.), „auri de Paliola ad pondus Cracoviense” (MonVatHun I/1. 3.) kifejezéseket Kropf Lajos unciában és annak 1/5-ét érő yperperben mért aranyporral azonosította. – Kropf Lajos: A magyarországi pápai adószedők számadásai a 13–14. században. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle*, 8 (1901) 203.

⁹⁶ Bernhard Koch: Kölcsönhatások a középkori osztrák és magyar pénzügyekben. Wechselbeziehungen im mittelalterlichen Münz- und Geldwesen zwischen Österreich und Ungarn. (ford. Pohl Artúr.) In: *A Magyar Numizmatikai Társulat Évkönyve 1972*. Bp., 1973. 100.

⁹⁷ 1260–1280, Vasvár: „[...] marcis denariorum wltra Raba currentium [...]” – ÁÚO VIII. 21. (16. sz.)

mérőként.⁹⁸ Ugyanebból az időszakból Vasváron 3 hasonló oklevél született,⁹⁹ Esztergomban szintén 3,¹⁰⁰ Pozsonyban 2,¹⁰¹ a tihanyi,¹⁰² csornai,¹⁰³ türjei,¹⁰⁴ veszprémi,¹⁰⁵ kedhelyi¹⁰⁶ és nyitrai¹⁰⁷ kiadásúak között pedig egy-egy említéssel találkozunk. Hasonló folyamat figyelhető meg a régészeti leletanyagban is. Az osztrák veretek kis mennyiségben már a 13. század első évtizedeitől feltűntek,¹⁰⁸ majd a század második felétől egy jól körvonalazható éremkinshorizont rajzolódik ki a bécsi dénárokat tartalmazó leletekből,¹⁰⁹ láthatóan ott, ahol az okleveles források is megszaporodtak ekkoriban: a Dunántúlon – annak is főleg az északi felén – és a Felvidék nyugati térségében. Mikor tehát Gerardo de Mutina a Magyar Királyságban járt a pápai adó ügyében, a bécsi dénárok már bizonyíthatóan forgalomban voltak ezen a tájon. Hogy az 1280-as évek elszámolásában miért nem jelennek meg mégsem, talán az összesítés jellegében keresendő: csak a végső, Magyarországot, Lengyelországot és Szlavóniát érintő összegzések maradtak fenn, nem pedig a tételes lista. Így nem tudjuk, hogy az elszámolt összeg a királyság melyik térségéről származott, mennyire érintette a bécsi dénárok forgalmi területét.

Rufinus Alberti de Cibinio 1317–1320 közötti adószedésének listájában már szerepelnek 10 penzás bécsi dénárban fizetett tételek. Az egri egyházmegye mind a négy kifizetési tételét ebben vetették ki. Itt azonban érdemes figyelembe venni, hogy a közülük kifizetett három tétel mindegyikét ugyanaz a személy, egy bizonyos Johannes de Agria budai polgár teljestette. Így a bécsi dénárok egyöntetűsége köthető lehet akár az ő személyéhez is.¹¹⁰ Az egrin kívül az esztergomi egyházmegye adólajstromában is szerepel négy tétel, de itt már egy jóval hosszabb lista részeként.¹¹¹ Ha összevetjük e tételeket az egyházmegye teljes befizetésével, látszik, hogy a budai márkában számolt finomezüst élvezett komoly előnyöket. Ezt leszámítva cseh garasból folyt be a legtöbb, bécsi dénárból és báni dénárból

⁹⁸ 1264: ÁÚO VIII. 110. (77. sz.), 1265: ÁÚO III. 122–123. (85. sz.), 1266: ÁÚO VIII. 157–158. (109. sz.), 1269: ÁÚO VIII. 245. (166. sz.), ÁÚO VIII. 246–247. (167. sz.), 1271: ÁÚO III. 265–266. (161. sz.), ÁÚO VIII. 360–361. (243. sz.), ÁÚO VIII. 362. (244. sz.), 1272: UBB II. 30–31. (45. sz.), 1278: UBB II. 123–124. (176. sz.), 1281: ÁÚO IX. 314–316. (224. sz.), 1288: Fejér CD V/3. 443.

⁹⁹ 1260–1280: ÁÚO VIII. 21. (16. sz.), 1265: HO IV. 42–43. (23. sz.), 1289: HO VI. 349. (252. sz.)

¹⁰⁰ 1277: ÁÚO IX. 187–188. (128. sz.), ÁÚO IX. 188–189. (129. sz.), 1288: ÁÚO IV. 326–327. (207. sz.)

¹⁰¹ 1278: ÁÚO IV. 174. (105. sz.), 1284: ÁÚO IV. 271–272. (169. sz.)

¹⁰² 1279: ÁÚO IV. 58–59. (39. sz.)

¹⁰³ 1280: ÁÚO IX. 286. (204. sz.)

¹⁰⁴ 1281: HO VI. 268–269. (193. sz.)

¹⁰⁵ 1283: HO V. 68–69. (55. sz.)

¹⁰⁶ 1284: ÁÚO IV. 274. (171. sz.)

¹⁰⁷ 1270: HO VI. 165–166. (116. sz.)

¹⁰⁸ Marek Budaj: Egy éremlelet Bény környékéről. *Numizmatikai Közlöny*, 114–115 (2015–2016) 57.

¹⁰⁹ A teljesség igénye nélkül: Bazin (Hunka, J.: *Mince arpádócov*, 144.), Bény (Budaj, M.: Egy éremlelet, 49–62.) Dévény vár (Hunka, J.: *Mince arpádócov*, 130.), Mosonszentmiklós (Pusztai Rezső: Jelentés a Mosonszentmiklóson előkerült éremleletről. *Régészeti Füzetek*, 17 [1964] 79.), Egervár (Darnay Kálmán: Egervári éremlelet. *Numizmatikai Közlöny*, 5 [1906] 19–20.)

¹¹⁰ MonVatHun I/1. 25–26.

¹¹¹ MonVatHun I/1. 15–18.

ennél kevesebb.¹¹² Az egri és esztergomi egyházmegyét leszámítva a bécsi dénárak hazai forgalmi területén belül is más fizetőeszközzel éltek. Nagyrészt a budai *pondus* alapján mért finomezüst a leggyakoribb, a győri egyházmegyében a cseh garas is feltűnik, Baryányában pedig kizárólag az úgynevezett „pécsi bániban” (*banales de Quinqueecclesiis*) fizettek. A nyitrai egyházmegyében ekkor sajnos nem jegyezték fel bevételt.

A bécsi dénárak jelenlétét igazoló éremleletek és írott források ebből az időszakból továbbra is jelentősek. A III. (Szép) Frigyes (1306–1330) vereteit is tartalmazó éremkinccsek az egész Dunántúlról ismertek.¹¹³ A legsűrűbben érintett a Duna Dunakanyar feletti szakasza, illetve a Felvidék nyugati, szintén folyam menti területei.¹¹⁴ Az írott források alapján szintén a Balatontól északra húzódó terület rajzolódik ki. 1317 és 1320 között hét hiteleshely kiadványaiban található adat az osztrák pénzekre vonatkozóan ebből a térségből: Esztergom, Győr, Nyitra, Pozsony, Székesfehérvár, Vasvár és Veszprém.¹¹⁵ Ha tágabb időszakot, az 1300-as évek első három évtizedét vizsgáljuk, még több helyről találhatunk bécsi dénárokat említő okleveleket.¹¹⁶

Az 1332 és 1337 közötti, legbővebb tizedjegyzékben sem váltak meghatározó fizetőeszközzé, de már jóval nagyobb területen feltűntek, igen nagy változatosságban. Sima bécsi dénárakban meghatározott tétel az esztergomi¹¹⁷ és pécsi¹¹⁸ egyházmegyéknél szerepel. Széles bécsi dénárt a nyitrai egyházmegyére vonatkozó tételben¹¹⁹ és a királynak járó harmadban¹²⁰ találni. Utóbbinál a befizető egyház sajnos nincs megjelölve. Különféle

¹¹² Az összesen 376 forint 6 garas adóbevételből 280 forint folyt be budai *pondus* szerint mért finom ezüstben, 38 forint és 12 garas cseh garasban, 30 és fél és egy nyolcad forint bécsi dénárban, 28 forint pedig bániban. MonVatHun I/1. 19.

¹¹³ A teljesség igénye nélkül: Ádánd-Hetyepuszta (Tóth Csaba – Varga Máté: 14. századi bécsi dénárlelet Ádánd-Hetyepusztától. *Numizmatikai Közlöny*, 114–115 [2015–2016] 63–72.), Keszthely (Fritz Dworschak: Der Fund von Keszthely. *Numizmatische Zeitschrift*, 53 [1920] 77.), Miske (Gohl Ödön: Jelentés a miskei éremleletről. *Numizmatikai Közlöny*, 4 [1905] 46.), Paks-Cseresznyés (Jablonkai D. – Kovács E. – Líbor Cs.: Nyomvonal alatt, 55–78.)

¹¹⁴ A teljesség igénye nélkül: Deáki (Név Nélkül: Jelentés a deáki éremleletről. *Numizmatikai Közlöny*, 5 [1906] 142.), Nagyszombat (Marek Budaj – Ján Hunka: *Nálezy mincí na Slovensku / Coin finds in Slovakia* V/1. Bratislava–Nitra, 2018. 499.), Németsók (Bernhard Koch: Über einige Funde von Wiener Pfennigen. *Numizmatische Zeitschrift*, 95 [1981] 55–56.), Párkány (Hunka, J.: *Mince arpádócov*, 147.)

¹¹⁵ A teljesség igénye nélkül: 1319, Esztergom: „[...] quinquaginta marcas in denariis Viennensibus.” – Fejér CD VIII/2. 231–232., AOKlt. V. 445. sz., 1318, Győr: „[...] pro viginti marcis latorum denariorum Vyennensium [...]” – Fejér CD VIII/2. 198., AOKlt. V. 205. sz., 1318, Nyitra: „[...] pro quadraginta pensis wyennensium [...]” – MES II. 751–752., AOKlt. V. 274. sz., további példák: Pozsony: AOKlt. V. 112., 467., 720. sz., Vasvár: AOKlt. V. 356. sz., Veszprém: AOKlt. IV. 478. sz.

¹¹⁶ A teljesség igénye nélkül: Tihany: AOKlt. IV. 73. sz., 260. sz., Pannonhalma: AOKlt. VI. 383. sz., Csorna: AOKlt. VII. 284., 716. sz., Zalavár: AOKlt. XI. 115. sz., pilisi konvent: AOKlt. XIV. 399. sz., Nagyszombat: AOKm. II. 190–192. (170. sz.), Kalocsa: AOKlt. VI. 348. sz.

¹¹⁷ MonVatHun I/1. 218., 401.

¹¹⁸ MonVatHun I/1. 266., 278., 279., 286., 305.

¹¹⁹ MonVatHun I/1. 404.

¹²⁰ MonVatHun I/1. 402.

kis bécsiket az esztergomi,¹²¹ a pécsi,¹²² a veszprémi egyházmegyében,¹²³ illetve Budán¹²⁴ fizettek be, továbbá a pécsi egyházmegyében fordul elő nagyon kis bécsi,¹²⁵ a veszprémi egyházmegyében pedig a *card.* jelzővel illetett érmék.¹²⁶ A győri egyházmegye adótételei is kiemelt fontosságúak lennének a kutatás számára, ám ezek sajnos a 1332–1337 közötti összeírásból teljesen hiányoznak. A bécsi dénárók körvonalazott forgalmi területétől távolabb csak egyetlen esetről számoltak be, az erdélyi egyházmegyéből.¹²⁷

Galhardus de Carceribus és Petrus Gervasii 1338 és 1342 közötti jegyzékének összetétele hasonló az előzőhöz, bár kisebb adatmennyiséget tartalmaz. Az esztergomi egyházmegyéből két bécsi dénáros tételt jegyeztek fel, mindkettő széles bécsi.¹²⁸ A nyitrai püspökség egyik apátsága sima bécsi dénárban rózta le tartozását,¹²⁹ a veszprémi egyházmegyében pedig vegyesen fizettek jelző nélküli,¹³⁰ széles¹³¹ és 10 penzás kis bécsi dénárban.¹³² Annyiban gazdagodik a kép, hogy ezúttal a tizedszedők költségei között is megjelenik egy pozsonyi tétel 1338-ból, amelyet 1 forintban és 36 bécsi dénárban fizettek ki.¹³³

Arnoldus de Caucina 1350 és 1354 között már csak három egyházmegyéből jegyzett fel bécsi dénárókban történő kifizetést: a veszprémiből,¹³⁴ a győriből¹³⁵ és a nyitraiból,¹³⁶ ekkor már mindet jelző nélkül. Döntően azonban forintban számolták a kifizetéseket, még ott is, ahol a korábbi tizedjegyzékek beszámoltak bécsi dénárokról (Esztergom, Pécs, Eger).

Az 1359–1363 közötti rövid sommázatban, illetve Petrus Stephani 1373–1375 közötti lajstromában már fel sem tűntek a bécsi dénárók. Helyettük jellemzően a már 1350–1354 között is elterjedt forintban számolt. Ez helyenként magát az arany pénzérmét jelentette,¹³⁷

¹²¹ MonVatHun I/1. 201.

¹²² MonVatHun I/1. 271., 302., 316.

¹²³ MonVatHun I/1. 403.

¹²⁴ MonVatHun I/1. 291–292.

¹²⁵ MonVatHun I/1. 312.

¹²⁶ MonVatHun I/1. 383.

¹²⁷ 1332-ben Péter, a Kolozs megyei Katona („Chachana”) plébánosa vegyes pénzfajokban teljesítette tartozását: régi bániban, lilimos dénárban és bécsi dénárban. MonVatHun I/1. 105. A helységnevű azonosításához ld. Ortway Tivadar: *Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve*. II. Bp., 1892. 655., 15. tétel.

¹²⁸ MonVatHun I/1. 427., 429.

¹²⁹ MonVatHun I/1. 426.

¹³⁰ MonVatHun I/1. 411.

¹³¹ MonVatHun I/1. 426.

¹³² MonVatHun I/1. 420.

¹³³ MonVatHun I/1. 432.

¹³⁴ MonVatHun I/1. 446.

¹³⁵ MonVatHun I/1. 451.

¹³⁶ MonVatHun I/1. 450.

¹³⁷ „[...] florenos auri Ungaricales [...]” – MonVatHun I/1. 459., 460., „[...] floreos Ungaricales [...]” – MonVatHun I/1. 459., 460., 462.

hol pedig az 1360-as években elterjedt számítási forintot.¹³⁸ Ezek mellett különféle hazai dénárook (*novus, ungaricalis, antiquus*) jelentették a váltópénzt.

Az okleveles említések és éremleletek vizsgálatakor is hasonló, fokozatos csökkenési folyamat figyelhető meg. Az ismert éremkincsek közül számos még II. Albert (1330–1358) vereteit is tartalmazza,¹³⁹ míg csak kettő olyan létezik, melynek bécsi dénárjai III. Albert uralkodási idejéig (1365–1395) nyúlnak el.¹⁴⁰ Ezzel párhuzamosan az okleveles források közül – ha a tizedszedések által lefedett 1359–1363 és 1373–1375 közötti időszakokat nézzük – már csak három hely oklevélkiadásában tűnik fel bécsi dénár: Győr,¹⁴¹ Sopron¹⁴² és Vasvár.¹⁴³

A bécsi dénárook hazai forgalmában tapasztalható csökkenéssel körülbelül egy időben figyelhető meg változás a hazai pénzkibocsátásban. Ekkoriban vezette be Nagy Lajos az értékálló, éves pénzüjítás alá nem eső dénárokat: az 1350-es évek végén a szerezcsenfejest, majd az 1370-es évek végén a Szent László-alakost.¹⁴⁴ Ezt támasztja alá az a megfigyelés is, hogy a korábban elterjedt cseh garasok és a *banales* néven emlegetett dénárook is háttérbe szorultak az utolsó tizedjegyzékekben, hogy helyüket átadják a forintnak és a *novus*, illetve *ungaricalis* jelzőkkel illetett dénároknak. A bécsi dénárook csökkenése nem jelenti azt, hogy teljesen eltűntek volna a forgalomból. A határmenti térségben, Sopron, Pozsony, Győr és Vasvár környékén még a 14. század utolsó évtizedeiben és a 15. században is folytak pénzügyletek bécsi, illetve széles bécsi dénárban.¹⁴⁵

Összegzés

A pápai tizedjegyzékekben 1317 és 1354 között mutathatóak ki olyan adótételek, melyeket bécsi dénárban határoztak meg, illetve fizettek be. A földrajzi elterjedést tekintve az tapasztalható, hogy a Dunántúlon és a Felvidék nyugati felében fizettek ezzel, gyakoriságát

¹³⁸ 1 márká = 4 forint = 10 penza = 400 dénár, 1 forint = 100 dénár. Engel P.: A 14. századi magyar pénztörténet, 87.

¹³⁹ A teljesség igénye nélkül: Abaújvár (Magyar Nemzeti Múzeum, Éremtár Irattár 044-05/1988.), Pozsonycsákány (Hóman B.: *Magyar pénztörténet*, 354., 3. jegyzet), Fedémes (Gedai István: A fedémesi bécsi dénárlelet. *Az Egri Múzeum Évkönyve*, 5 [1967] 65–70.), Nyitra (Budaj, M. – Hunka, J.: *Nálezy mincí na Slovensku*, 502.), Simony (Jan Hunka: *Ďalší nález viedenských fenigov zo 14. storočia, z Partizánskeho. Slovenska Numizmatika*, 20 [2015] 186–190.), Stomfa (Koch, B.: *Über einige Funde*, 53.)

¹⁴⁰ Bajót (Magyar Nemzeti Múzeum Irattára 252.1888.), Győrszemere (Gálvölgyi Orsolya: Jelentés leletadásra. Xantus János Múzeum ikt. sz. 664/2001.), Pusztapát (L'udmila Kraskovská: *Nález v Pácu u Cíferu [okres Trnava, Slovensko]. Numismatický Casopis*, 14 [1939] 54–56.)

¹⁴¹ AOkm. VII. 566–567. (310. sz.), HO IV. 197–198 (145. sz.)

¹⁴² Házi Jenő: *Sopron szabad királyi város története*. I/1–II/6. Sopron, 1921–1943. (a továbbiakban: HS) I/1. 188. (241. sz.)

¹⁴³ AOkm. VII. 539–541. (290. sz.), HO III. 175–176. (142. sz.)

¹⁴⁴ Tóth Cs.: *Bardus, grossus, florenus*, 45.

¹⁴⁵ A teljesség igénye nélkül néhány példa: Sopron: HS I/1. 327., 344., 362. sz., Csorna: HO III. 254–255. (193. sz.), Vasvár: HS I/1. 320. sz., ZsO I. 2373., 2766. sz., Győr: HS I/1. 307., 312. sz., ZsO I. 2788. sz., Pozsony: ZsO I. 1018. sz.

tekintve azonban – bár jelen volt – mindvégig másodlagos, illetve sokadlagos szerepben maradt. A legtöbb adó királyi és báni veretekben, illetve időnként cseh garasban folyt be. A tizedlajstromok adatai, az éremleletek és az oklevelek alapján rekonstruálható pénzügyletek jól kiegészítik egymást: a bécsi dénárok elterjedt használata általuk kitölthető az 1260-as évektől a 14. század közepéig. A forgalmi terület mindhárom forrástípusnál ugyanazt a térséget határolja körbe: a Dunántúlt és a Felvidék nyugati részét. A bécsi dénárok hazai jelentőségének háttérében a szoros kereskedelmi kapcsolatok miatti beáramlás mellett az éves pénzüjtés és a királyi ezüstdénárok ingadozó értéke is sejthető. Amennyiben ez igaz, érdemes csökkenő szerepük háttérében is ezt keresni, ugyanis visszaszorulásuk közel egy időben történt Nagy Lajos értékálló, éves pénzüjtés alá nem eső dénárjainak kibocsátásával.

WIENER PFENNIGS IN THE RECORDS OF PAPAL TITHES

Wiener Pfennigs were mentioned as currency in the tithe registers of Hungary between 1317 and 1354. They were typically used in the territories of Transdanubia, and the Western regions of Upper Hungary. However, they continued to play a subsidiary role in this period, even in the aforementioned territories. Tax was predominantly paid in coins issued by the King of Hungary, the Ban of Slavonia, and sometimes in Prague groschen. The use of Wiener Pfennigs in Hungary is also proved by coin hoards and charters relating trades conducted in this currency. The dates in the tithe registers correspond to both of these. The region the tithe registers overlaps with the ones affected by the other two source types. This provides valuable information of the circulation of Wiener Pfennigs in 13–14th century Hungary. Putting these results in chronological perspective leads to differences. Based on the available hoards and charters, the era of Wiener Pfennigs is a wider period: the decades between the 1260s and the mid-14th century. One possible reason of the diminution of circulating Wiener Pfennigs may have been a reform in the Hungarian coinage, since King Louis the Great began issuing more stable silver denars around this time. These may have taken over the place of Wiener Pfennigs.

Keywords: Wiener Pfennig, Papal Tithes, coinhoards, Western-Hungary

Megnevezés	Érték	Említések ideje		Adózó fél	Irodalom	
Bécsi dénár	1 márka = 10 penza 1 márka = 3,5 ft.	1317–1320	1319	esztergomi egyházm. (felső)patonyi plébánia ^a	MonVatHun I/1. 15.	
		1317–1320	1320	esztergomi egyházm. farnadi plébánia ^b	MonVatHun I/1. 17.	
		1317–1320	1320	esztergomi egyházm. vágújhelyi plébánia ^c	MonVatHun I/1. 17.	
		1317–1320	1320 (?)	esztergomi egyházm. báti (asszonyvásári) plébánia ^d	MonVatHun I/1. 18.	
		1317–1320	1319	egri egyházm. egri prépostság	MonVatHun I/1. 25.	
		1317–1320	1319	egri egyházm. egri főesperesség	MonVatHun I/1. 25-26.	
		1317–1320	1319 (?)	egri egyházm. <i>Villa Gallica</i> plébániája (Eger közelében) ^e	MonVatHun I/1. 26.	
		1317–1320	1319 (?)	egri egyházm. eperjesi plébános ^f	MonVatHun I/1. 26.	
		1 márka = 6 penza	1332–1337	1333	pécsi egyházm. Szentmárialfalva ^g papja	MonVatHun I/1. 262.
		1 márka = 6 penza	1338–1342	1338	veszprémi egyházm. bakonybéli apát ^h	MonVatHun I/1. 411.
1 számítási garas = 6 b. dénár	1338–1342	1338	Petrus Gervasii pápai tizedszedő kiadásai: pozsonyi bíró szolgájának megfizetése három napi munkáért ⁱ	MonVatHun I/1. 432.		
1 márka = 10 penza 1 ft. = 90 dénár	1350–1354	1352 (?)	veszprémi egyházm. veszprémi olvasókanonok (<i>lector</i>)	MonVatHun I/1. 446.		

^a „ecclesia de Poton [sic!]” – Az azonosításhoz ld. AOkm. XIII. 530.

^b „ecclesia de Fornod” – Az azonosításhoz ld. ÁMTF II. 289.

^c „ecclesia de Ultravag” – Az azonosításhoz ld. Rewiczky Bertalan: *A boldogságos Szűzről címzett vág-ujhelyi prépostság története*. Trencsén, 1897. 16.

^d „ecclesia de Bat” – Az azonosításhoz ld. Ludovicus Némethy: *Series parochiarum et parochorum*. Strigoniensis, 1894. 22.

^e Székely György az említést az Eger-völgyi vallonokhoz kötötte. – Székely György: *A székesfehérvári latinok és vallonok a középkori Magyarországon*. In: Kralovánszki A. (szerk.): *Székesfehérvár évszázadai*, II. 67.

^f „plebes de Eperies”

^g „sacerdos de Zemariawfolwa” – Az azonosításhoz ld. Timár György: *Tolna vármegye templomos helyei. Tolna Megyei Levéltári Füzetek*, 7 (1999) 294., K. Németh András – Szabó Máté: *A légifotózás újabb eredményei a Tolna megyei középkori templomkutatásban. A Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve*, 32 (2010) 362.

^h „Abbas de Bel in presentia Bacan [sic!]”

ⁱ „Primo anno Domini MCCCXXXVIII. die ultima Junii dedi uni famulo iudicis Pozoniensis, qui me conduxerat per III. dies usque ad Strigonium, I. florenum auri et XXXVI. Viennenses, valent VI. grossos.”

Megnevezés	Érték	Említések ideje	Adózó fél	Irodalom	
	1 márka = 10 penza 1 ft. = 90 dénár	1350–1354	nyitrai egyházm.	nyitrai kanonok	MonVatHun I/1. 450.
		1332–1337	esztergomi egyházm.	zólyomi főesperes (a barti negyede után) ^j	MonVatHun I/1. 218.
Bécsi dénár		1332–1337	esztergomi egyházm.	zágrábi és esztergomi prépost a baráti, ^k <i>masi</i> és <i>hosponti/hoponhi</i> negyed után	MonVatHun I/1. 218.
nincs		1332–1337	esztergomi egyházm.	esztergomi <i>receptor</i> (az esztergomi Szent István-oltár után) ^l	MonVatHun I/1. 218.
		1332–1337 1334	pécsi egyházm.	valkói főesperes ^m	MonVatHun I/1. 266.
		1332–1337 1333	pécsi egyházm.	Az apori karinges ágostonos kanonokok elöljárója ⁿ	MonVatHun I/1. 278.
		1332–1337 1333	pécsi egyházm.	cikádori apát ^o	MonVatHun I/1. 279.
		1332–1337 1334	pécsi egyházm.	Szabar papja ^p	MonVatHun I/1. 286.

^j „ratione sue quarte de Borti” – Az azonosításhoz ld. ÁMTF II. 226.

^k „de Bachant (Barati)”, Nagy-Baráti puszta. – Ortvy T.: *Magyarország egyházi földleírása*, I. 298.

^l „[...] Gregorius receptor ecclesie Strigoniensis solvit ratione sue decime ad altare Sancti Stephani pertinentis [...]”

^m „[...] de archidiaconatu de Wolko solverunt, primo dominus Petrus archidiaconus [...]”

ⁿ „[...] Andreas provincialis superpeliciatorum de Opor [...]” – Az apori karinges ágostonosokhoz ld. Tímár Gy.: Tolna vármegye, 282., K. Németh András – Ódor János Gábor: Tolna megye vitatott fekvésű középkori kolostorainak azonosítása. *A Szekszárdi Béri Balogh Ádám Múzeum és a Wosinsky Mór Múzeum Évkönyvei*, 27 (2005) 132–135.

^o „[...] abbas de Cykadar [...]”

^p „[...] Benedictus de Zabar [...]” – Az azonosításhoz ld. Tímár Gy.: Tolna vármegye, 292.

Megnevezés	Érték	Említések ideje		Adózó fél	Irodalom	
Bécsi dénár	nincs	1332–1337	1335	pécsi egyházm.	Tita papja ^q	MonVatHun I/1. 305.
		1332–1337		esztergomi egyházm.	esztergomi olvasókanonok (<i>lector</i>)	MonVatHun I/1. 401.
		1338–1342	1342	nyitrai egyházm.	szkalai apát ^r	MonVatHun I/1. 426.
		1350–1354		győri egyházm.	győri olvasókanonok (<i>lector</i>)	MonVatHun I/1. 451.
Széles bécsi dénár	10 penzás márka	1332–1337	1337 (?)	királyi harmad	MonVatHun I/1. 402.	
	1 számítási garas = 6 b. dénár ^s	1338–1342	1341	esztergomi egyházm.	három esztergomi kanonok (esztergom-szenttamási prépost, komáromi főesperes, gömöri főesperes)	MonVatHun I/1. 429.
	nincs	1332–1337	1332	erdélyi egyházm.	Katona papja ^{sz}	MonVatHun I/1. 105.
	nincs	1332–1337	1337 (?)	királyi 1/3-ad	MonVatHun I/1. 402.	
	nincs	1332–1337	1335 (?)	nyitrai egyházm.	nyitrai püspök	MonVatHun I/1. 404.
	nincs	1338–1342	1341	veszprémi egyházm.	székesfehérvári kanonok (a Szent László-oltár után)	MonVatHun I/1. 426.
	nincs	1338–1342	1342	esztergomi egyházm.	kolos(monostor)-i apát ^t	MonVatHun I/1. 427.
Közepes vagy kis bécsi dénár	1 kis b. dénár = 1/2 báni ^u	1332–1337		pécsi egyházm.	összegzés	MonVatHun I/1. 316.

^q „[...] sacerdos de Tyca [...]” – Az azonosításhoz ld. Tímár Gy: Tolna vármegye, 311., Ortway T.: *Magyarország egyházi földleírása*, I. 263. (59 sz.)

^r „[...] ab abbate de Scala [...]” – Az azonosításhoz ld. Ortway T.: *Magyarország egyházi földleírása*, I. 99. (25. sz.)

^s „[...] LXXXVIII. marchas grossorum in latis Viennensibus, XII. marchas grossorum in banalibus, computando LVI. grossos pro marcha et VI. denarios utriusque monete pro quolibet grosso.”

^{sz} „[...] sacerdos de Chachana [...]” – Az azonosításhoz ld. Ortway T.: *Magyarország egyházi földleírása*, II. 655. (15. sz.), ÁMTF III. 352.

^t „[...] abbate de Clus [...]” – ÁMTF VI. 410., Ortway T.: *Magyarország egyházi földleírása*, I. 92. (5. sz.) Az 1342. évi adótételt Győrffy György nem sorolta a monostorhoz, de az 1332–1337. közötti tétel esetében – „[...] Ladislaus abbas abbacie de Clus [...]” (MonVatHun I/1. 227.) – személyét a kolozsmonostori apáttal azonosította.

Megnevezés	Érték	Említések ideje		Adózó fél		Irodalom
Kis bécsi dénár	1/10 garas, 8/10 fehér dénár	1332–1337	1334	pécsi egyházm.	pécsi Keresztelő Szent János-társaskáptalan prépostja ^v	MonVatHun I/1. 302.
	1/11 garas	1332–1337		esztergomi egyházm.	székesfehérvári <i>subcollector</i>	MonVatHun I/1. 201.
	5 penzás márka	1332–1337	1333	pécsi egyházm.	somogyi apátság	MonVatHun I/1. 217.
	10 penzás márka	1332–1337		veszprémi egyházm.	veszprémi káptalan	MonVatHun I/1. 403.
	12 penzás márka	1332–1337	1334	?	Szatmári Miklós budai polgár ^w	MonVatHun I/1. 291-292.
	23 penzás márka	1332–1337		királyi 1/3-ad	MonVatHun I/1. 402.	
	nincs	1332–1337	1334	?	Szatmári Miklós budai polgár? (a megüült Szent István-kanonokság után)	MonVatHun I/1. 292.
Igen kis bécsi dénár	1/14 garas	1332–1337	1335	pécsi egyházm.	a tolnai főesperesség jelenlévő papjai	MonVatHun I/1. 312.
Kicsike bécsi dénár	13 márka és 3 pensa = 17 vagy 12 aranyforint	1338–1342	1341	veszprémi egyházm.	veszprémi káptalan	MonVatHun I/1. 420.
„ <i>denaris card.</i> ”	nincs	1332–1337	1333	veszprémi egyházm.	hántai prépost ^x	MonVatHun I/1. 383.
„ <i>latorium card.</i> ”	nincs	1332–1337	1333	veszprémi egyházm.	somogyi főesperes	MonVatHun I/1. 383.
„ <i>parvus card.</i> ”	nincs	1332–1337	1333	veszprémi egyházm.	székesfehérvári főesperes	MonVatHun I/1. 383.
	nincs	1332–1337	1333	veszprémi egyházm.	veszprémi (főesperes)	MonVatHun I/1. 383.

^u „[...] moneta facit marca VI. pensas, et X. parvi denarii, medii seu parvi Viennenses vocati, et duplicati, banales dicti, faciunt I. grossum, [...]”

^v „[...] Iwachinus prepositus Sancti Johannis [...]” Pécsi Keresztelő Szent János-társas- (vagy kis-) káptalan. Györffy György ezt a tételt nem kötötte a társaskáptalanhoz. Odakapcsolta ellenben az 1334. évi befizetést, amit szintén egy bizonyos Iwachinus, Szent János-káptalani prépost tett (ÁMTF I. 361., MonVatHun I/1. 291.). A prépost személye alapján az 1334. évi befizetésben említett Szent János-társaskáptalan is a pécsi lehetett.

^w „[...] Bude in domo Nicolai de Zothmar civis eiusdem solvi [...]”

^x „[...] prepositus Han[tensis] [...]” – Az azonosításhoz ld. AOKlt. X. 403. sz.

NÉMETH FRUZZSINA ALEXANDRA

Régészeti kutatások a „zöld mezők, messzi falvak és távoli hegyek vidékén”*

EGY ERŐDÍTÉS ÉLETE AZ OSMÁN BIRODALOM KELETI VIDÉKÉN

Bevezetés

MEZOPOTÁMIA RÉGÉSZETÉRŐL A laikus olvasóknak, de sok esetben még szakmabelieknek is a monumentális ókori városok, a sivatagos tájak, a homok és a forróság jutnak elsőként eszükbe. Ezzel ellentétben azonban a Mezopotámiai-síkság északkeleti részén, a Tigris folyó felső folyása mellett fekszik a magas hegyláncokkal és termékeny völgyekkel gazdagon tűzdelt kurd vidék, mely sokkal inkább híres bővizű folyóiról, vízeseiről és barlangjairól. Ezen a tájon fekszik Grd-i Tle (گر دی تلی) *tell* települése. (1. ábra)¹

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem régészeti missziójának keretében több magyar régész és hallgató tapasztalhatta meg, milyen ásatási munkákat végezni e távoli vidéken. Ezen munkák során kezdtük meg az Oszmán Birodalom határterülete egy jellegzetes lelőhelyének kutatását, amely egyedinek mondható a régióban, hiszen a műemléki jellegű, még álló épületeken kívül a késő iszlám kor emlékei nagyrészt kutatatlanok.

Jelen tanulmányomban a lelőhely Oszmán Birodalom korabeli történetét kíséreltem meg bemutatni azon régészeti adatok segítségével, melyek bizonyítékot szolgáltatnak a lelőhely változatos használatára vonatkozóan a korszakban, valamint szeretnék különféle értelmezési lehetőségeket bemutatni azzal kapcsolatban, hogy kik és milyen funkcióban használták a helyszínt, és hogyan illeszkedik bele ez a lelőhely a környező régió változatos topográfiájába.

* Claudius James Rich: *Narrative of a Residence in Koordistan: and on the Site of Ancient Nineveh; with Journal of a Voyage down the Tigris to Bagdad and an Account of a Visit to Shirauz and Persepolis*. London, 1836. 339. Köszönettel tartozom Mordovin Maximnak, aki külső lektorként értékes javaslataival járult hozzá a tanulmány megszületéséhez.

¹ Ld. az ábrákat a tanulmánykötet végi Függelékben a szerző neve alatt.

Kutatástörténet

Az Iraki Kurdisztáni Autonóm Régió régészeti kutatása az elmúlt tizenöt-húsz évben lendült fel. Bár a régió az iszlamizációtól kezdve az Oszmán Birodalom bukásáig fontos volt, az eddigi régészeti kutatások főként az i. sz. 5. századot megelőző időszakra koncentráltak. Az iszlám emlékek kutatására egyelőre főként csak a nagyvárosokkal és környezetükkel kapcsolatban helyeztek hangsúlyt: a teljesség igénye nélkül a főváros, Erbil (Hawler, ههولێ),² valamint az azt körülvevő Erbil-síkság, Szulejmánijja (Szlemáni, سلیمانی) és a Sárázúr-síkság (شەهەر زور), továbbá az annak déli részén folyó Szírwán folyó (سێروان) völgyének esetében.³ Az elmúlt ötven év során zajlott számos lelőhely-felderítő terepbejárás⁴ közül csupán egy projekt, a MULINEM (*Medieval Urban Landscape in the Northeastern Mesopotamia*) foglalkozott kifejezetten az iszlám kori lelőhelyek történetével, topográfiájával és a településrendszer változásával.⁵

Magyar kutatók elsőként 2014-ben indítottak ásatásokat a területen.⁶ A Pázmány Péter Katolikus Egyetem kutatócsoportja Kurdisztán középső területén, Erbiltől északkeletre

² A városok és lelőhelyek neveit a szoráni kurd megfelelőiből ültettem át magyarra betűhelyesen, első megjelenésüknél zárójelben megjelölve az eredeti, kurd betűs elnevezést. Ezek alól kivételt képez Szulejmánijja, Erbil, Kirkuk és Moszul, ahol az ismertebb arab elnevezést tartottam meg. Az átíráskor a magyar hangzókat és nem a standard angol formákat használtam. A magyarnak nem megfelelő tethető hangok átírási sémája a következő rendszert követi: خ = kh, ع = G, غ = Gh, ح = H, ق = q

³ Mark Altaweel – Anke Marsh – Simone Mühl – Olivier Nieuwenhuys – Karen Radner – Kamal Rasheed – Ahmed Saber: *New Investigations in the Environment, History, and Archaeology of the Iraqi Hilly Flanks: Shahrizor Survey Project 2009–2011. Iraq*, 74 (2012) 1–35., Tefik Emre Şerifoğlu – Claudia Glatz – Jesse Casana – Shwkr Muhammed Haydar: *The Sirwan (Upper Diyala) Regional Project – First Results*. In: Konstantinos Kopanias – John MacGinnis (ed.): *The Archaeology of the Kurdistan Region of Iraq and Adjacent Regions*. Oxford, 2016. 403–410.

⁴ Jessica Giraud: *First Preliminary Report on the Survey in Rania District*. Kézirat. 2012., Jessica Giraud: *Territorial Dynamics in Northern Mesopotamia from Palaeolithic to Modern Times. Report on the Spring Mission*. Kézirat. 2013., Jessica Giraud: *Territorial Dynamics in Northern Mesopotamia from Palaeolithic to Modern Times. Report on the Autumn Mission*. Kézirat. 2013., Jesper Eidem: *Dokan. An Archaeological Salvage Project in Iraq, 1956–60*. In: Jesper Eidem – Carolien van Zoest (ed.): *Annual Report of the Netherlands Institute for the Near East 2011*. Leiden, 2011. 12–19., Jesper Eidem: *Back to Rania*. In: Jesper Eidem – Carolien van Zoest (ed.): *Annual Report of the Netherlands Institute for the Near East 2012*. Leiden, 2012. 3–12., Jesper Eidem: *The NINO Archaeological Project on the Rania Plain 2013–2014*. In: Jesper Eidem – Carolien van Zoest (ed.): *Annual Report of the Netherlands Institute for the Near East 2015*. Leiden, 2015. 2–9., Jesper Eidem – Tim B. B. Skuldbøl: *Rania Plain Survey*. In: Kostas Kopanias – John MacGinnis – Jason Ur (ed.): *Archaeological Projects in the Kurdistan Region in Iraq*. 2015. Online dokumentum: <https://dash.harvard.edu/handle/1/14022526> (Letöltés ideje: 2022. január 28.)

⁵ Karel Nováček – Miroslav Melčák – Lenka Starková – Narmin Ali Muhammad Amin: *Medieval Urban Landscape in Northeastern Mesopotamia*. Oxford, 2016., Karel Nováček: *Contextualizing Arbīl: Medieval Urbanism in Adiabene*. In: Konstantinos Kopanias – John MacGinnis (ed.): *The Archaeology of the Kurdistan Region of Iraq and Adjacent Regions*. Oxford, 2016. 267–276.

⁶ A régészeti kutatások *Az Újasszír Birodalom egy helyi igazgatási központjának intenzív régészeti kutatása. Intensive archaeological investigation of a local administrative center of the Neo-Assyrian Empire* (azonosító: K 132429) című OTKA-projekt finanszírozásában folynak.

kezdte meg Dwín (دوین) várának feltárását és építészeti felmérését.⁷ A vártól mintegy 2 km-re, Pánkán (پانکان) település mellett a magyar kutatók 2018-tól folytatnak régészeti munkálatokat Major Balázs vezetésével.⁸ Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Iraki Régészeti Missziója 2016-ban kezdte meg ásatait Kurdisztán keleti határán, a Ránja-síkságon (رانیه). Ezek elsődleges célja az Asszír Birodalom egy regionális központjának azonosítása és feltárása volt.⁹ Emellett azonban már az első évad legelején világossá vált, hogy a korábbi korszakok emlékein egy többrétegű és komplex funkcionalitású, a 12–13. századtól a 20. századig keltezhető lelőhely fekszik.¹⁰

Földrajzi elhelyezkedés

A lelőhely, Grd-i Tle, a Kurdisztáni Autonóm Régió Szulejmánija tartományának Ránja körzetében fekszik. Az iráni határ mellett húzódó terület a három legfontosabb iraki kurd város által közrefogott háromszögön belül fekszik, nagyjából egyenlő távolságra Erbilről, Kirkuktól (کەرکوک) és Szulejmánijától. (2. ábra)

A Zagrosz hegység lábainál magasodó településdomb mindössze 15 km-re található az Alsó-Záb folyó történeti medrétől, ma azonban a völgy nagy részét már a vízrendezés során létrehozott, mesterséges Dúkán-tó (دوکان) foglalja el. A termékeny alluviális síkságot hegyláncok övezik, és a hegyi forrásokból eredő patakok és folyócskák sűrűn be-

⁷ Tudomásom szerint a terepbejárások, ásatások és építészeti felmérések eredményeit ezen kézirat leadásáig nem publikálták. Online dokumentum: <https://btk.ppke.hu/karunkrol/intezetek-tanszekek/regeszettudomanyi-intezet/kutatasi-programok/dwin-irak-kurdisztani-autonom-regio> (Letöltés ideje: 2021. július 12.)

⁸ Tudomásom szerint a terepbejárások, ásatások és építészeti felmérések eredményeit ezen kézirat leadásáig nem publikálták. Online dokumentum: <http://btk.ppke.hu/tudomanyos-kozelet/iraki-kurdisztan-2019> (Letöltés ideje: 2021. július 12.)

⁹ Tamás Dezső – Gábor Kalla – Maxim Mordovin – Zsófia Masek – Nóra Szabó – Barzan Baiz Ismail – Kamal Rasheed – Attila Weisz – Lajos Sándor – Ardalan Khwahnaw – Aram Ali Hama Amin: Preliminary Report of the Hungarian Archaeological Mission of the Eötvös Loránd University to Grd-i Tle (Saruchawa) in Iraqi Kurdistan. *Dissertationes Archaeologicae Ser. 3.*, (2016) 4. 233–240., Tamás Dezső – Gábor Kalla – Barzan Baiz Ismail – András Bödőcs – Kristóf Fülöp – Attila Király – Ardalan Khwahnaw – Nóra Szabó – Veronika Németh – Fruzsina Alexandra Németh – Aram Ali Hama Amin: Preliminary Report on the Hungarian Archaeological Mission (Eötvös Loránd University) at Grd-i Tle (Saruchawa) in Iraq. Second Season (2017). *Dissertationes Archaeologicae Ser. 3.*, (2017) 5. 361–391., Kalla Gábor – Dezső Tamás: Magyar ásatások Iraki Kurdisztán hegyei között. *Az ELTE BTK kutatásai Grd-i Tle lelőhelyén (Rania-síkság). Magyar Régészet*, 8 (2019) 1–11.

¹⁰ Tamás Dezső – Maxim Mordovin: The First Season of the Excavation of Grd-i Tle. The Fortifications of Grd-i Tle (Field 1). *Dissertationes Archaeologicae Ser. 3.*, (2016) 4. 241–262., Zsófia Masek – Maxim Mordovin: The First Season of the Excavation of Grd-i Tle. The Post-Medieval Settlement at Grd-i Tle (Field 1). *Dissertationes Archaeologicae Ser. 3.*, (2016) 4. 277–289., Mordovin Maxim – Masek Zsófia: Az Oszmán Birodalom végvidékén... Irakban. *Várák, Kastélyok, Templomok*, 4 (2016) 120–121., Gábor Kalla – Nóra Szabó: The First Season of the Excavation of Grd-i Tle. The Cemetery of the Eastern Plateau at Grd-i Tle (Field 2). *Dissertationes Archaeologicae Ser. 3.*, (2016) 4. 263–276.

hálózzák, ezzel a mezopotámiai régió egyik legtermékenyebb területévé téve azt. Grd-i Tle közvetlenül a Szarúcsáwa-patak (سەر و چاو) partján áll, körülbelül 30 méter magasságban kiemelkedve a környező területből.¹¹ Adottságai miatt feltehetően az egyik legfontosabb *tell* település volt a régióban, melynek jelentőségét és évszázadokon átívelő történetét erőteljesen befolyásolhatták a körülötte fekvő, gazdaságilag kiemelkedően termékeny területek. (3. ábra)

Történeti háttér

A lelőhely történetéről a régészeti adatokon túlmenően szinte semmit sem tudunk. A Grd-i Tle elnevezés eredete ismeretlen, jelentése kurd és arab szavakból levezethetően 'domb domb' [Grd dombja vagy Domb-*tell*], és csupán a lelőhely jellegére utal. A 20. század során a területen lakók is így hivatkoztak saját településükre, a helység középkor során használt elnevezése egyelőre ismeretlen.

A lelőhelyre közvetlenül vonatkoztatható írott forrás nem ismert, ahogyan a környező vidékről is elég alacsony számban rendelkezünk írott adatokkal. Ennek alapvető oka egyrészt, hogy nehezen megközelíthető, meglehetősen elzárt területen fekszik, melyet nagyrészt önálló kurd vazallusállamok irányítottak, másrészt, hogy története során határa számos esetben volt vitatott, és a terület gyakran cserélt gazdát is. A kurdok által lakott terület történetével azonban számos történeti és földrajzi munka, adminisztratív és gazdasági jellegű összeírás¹² foglalkozik, így az sem zárható ki, hogy a forrásanyag további feldolgozása során nyerünk belőlük akár lelőhelyspecifikus információkat is.

A lelőhely legkorábbi, iszlám korra keltezhető része a szénizotópos kormeghatározás alapján 1163 és 1209 közé, a Zangida-uralom idejére tehető.¹³ Ezelőtt, a hellenisztikus kor és a 12. század között, a domb valószínűleg több száz évig lakatlan volt.¹⁴ A 11. századtól kezdve a régió a Szeldzsuk Szultanátus fennhatósága alá tartozott,¹⁵ a moszuli emír, Imád ad-Dín Zangi atabég felügyeletével.¹⁶ A kurd területeket ez idő alatt nagyrészt a Zangidák vazallus dinasztíája, a Begtiginidák irányították erbíli központjukból, s bár hatalmuk a régióban jelentős volt, teljes függetlenséget nem sikerült elérniük.¹⁷

¹¹ István Viczián: *The Geomorphological and Environmental Context of the Grd-i Tle Archaeological Site*. Kézirat. 2021. 3.

¹² Evliya Çelebi – Joseph Freiherr von Hammer-Purgstall: *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa in the Seventeenth Century*. Cambridge, 1834., Nováček, K. et al.: *Medieval Urban Landscape*, 5–7.

¹³ Dezső Tamás – Kalla Gábor – Fülöp Kristóf – Király Attila – Szabó Nóra – Németh Fruzsina Alexandra: *2018–2019-es ásatási jelentés*. Kézirat. 2021.

¹⁴ Dezső T. et al.: *2018–2019-es ásatási jelentés*.

¹⁵ Michael Eppel: *The Kurdish Emirates. Obstacles or Precursors to Kurdish Nationalism?* In: Michael M. Dunter (ed.): *Routledge Handbook on the Kurds*. London, 2018. 37–47.

¹⁶ Taef El-Azhari: *Zengi and the Muslim Response to the Crusades. The Politics of Jihad*. Oxon, 2016. 21.

¹⁷ Clifford Edmund Bosworth: *The New Islamic Dynasties. A Chronological and Genealogical Manual*. Edinburgh, 1996. 322.

A 13. századtól mongol betörések több hulláma érte el a területet. Elsőként az Ilhánida Birodalom,¹⁸ majd az azt követő Timurida Birodalom idején a korábban hatalmon lévő helyi kurd törzsfők és előkelőségek nagy részét megölték,¹⁹ és a központi irányítás által kijelölt kormányzókkal helyettesítették őket.²⁰ A 14. század közepe és a 15. század vége között a kurdok által lakott terület nagy részét két türkmén törzsszövetség tartotta uralmában.²¹ A régió kezdetben a Karakojunlu, azaz ‘fekete ürü’ fennhatósága alá tartozott, akik – bár élvezték a kurd törzsfők támogatását – a 15. században elvesztették területeiket a megerősödő Akkojunlu, ‘fehér ürü’ törzsszövetséggel szemben.²² A Felső-Mezopotámiában uralkodó törzsszövetségek hatalma végül a 16. század elején roppant meg, amikor összeomlottak az erősebb Szafavida és Oszmán Birodalmakkal szemben.²³

A 16. század elején a korábbi politikai elemek megszűnésével létrejövő vákuum lehetőséget adott a szétagolt kurd emirátusok felemelkedésére, és az ezeket irányító emírek ebben az időszakban vezető helyi erővé váltak.²⁴ A kurd hegemonia ezen korszaka kulcsfontosságú volt az újonnan kialakuló keleti birodalmak 16–17. századi politikájában, ugyanis az önálló emirátusokkal való együttműködés lett a határ menti sikerek egyik alapja.²⁵ Mindezek ellenére az erősen élő történeti törzsi hagyományok miatt a kurd törzsek és szétagolt politikai egységek egységesítése, valamint egy kurd állam létrehozása lehetetlennek bizonyult.²⁶

Az 1501-ben I. Iszmáil perzsa sah vezetésével megalakult Szafavida Birodalom szinte azonnal fennhatósága alá vonta a magterületéhez közel fekvő kurd területeket. A mai kurdisztáni vidék déli részét a Bagdadi vilajetbe osztották be, és önállóságuk letörésére centralizációs politikát kívántak velük szemben alkalmazni.²⁷ Ez a politikai döntés vezetett oda, hogy az 1514-től meginduló oszmán hadjáratok során a kurd előkelőségek nagy része az autonómiát ígérő I. Szelim szultán oldalára állt, ezzel elősegítve az Oszmán Birodalom későbbi katonai sikereit a térségben.²⁸

Az I. Szelim által vezetett hadjáratokat halála után I. Szulejmán fejezte be, akinek 1538 és 1554 között a kurdok által lakott legdélebbi területeket, a Sárázúr-síkságot is sikerült a birodalomhoz csatolnia. Hatalma megszilárdításakor Sárázúr központtal²⁹ szervezték meg azt a tartományt, amelybe a perzsa határ déli vonala mellett – így a Ránja-síkságon

¹⁸ Altaweel, M. et al.: *New Investigations*, 17.

¹⁹ Peter Jackson: *The Mongols and the Islamic World. From Conquest to Conversion*. New Haven, 2017. 167., Hakan Özoğlu: *Kurdish Notables and the Ottoman State*. New York, 2004. 46.

²⁰ Özoğlu, H.: *Kurdish Notables*, 46–47.

²¹ Özoğlu, H.: *Kurdish Notables*, 47.

²² Djene Rhys Bajalan: *Şeref Xan’s „Sharafnama”*: Kurdish Ethno-Politics in the Early Modern World, its Meaning and its Legacy. *Iranian Studies*, 45 (2012) 802.

²³ Eppel, M.: *The Kurdish emirates*, 37–38.

²⁴ Eppel, M.: *The Kurdish emirates*, 38.

²⁵ Bajalan, D. R.: *Şeref Xan’s „Sharafnama”*, 803–804.

²⁶ Özoğlu, H.: *Kurdish Notables*, 47.

²⁷ Özoğlu, H.: *Kurdish Notables*, 47.

²⁸ Bajalan, D. R.: *Şeref Xan’s „Sharafnama”*, 803–805.

²⁹ Çelebi, E. – Hammer-Purgstall, J. F. von: *Narrative of Travels*, 97.

is – élő kurd népeiséget betagozták.³⁰ A területnek, mely a 16–17. század során több alkalommal gazdát cserélt, valamint a katonai összecsapások és diplomáciai manőverek rendszeres színteréül szolgált,³¹ komoly jelentőséget adott, hogy a Szafavida és Oszmán Birodalmak határán terült el, így hadászati és politikai szempontból kiemelkedő szerepet játszott, ami ahhoz is hozzájárult, hogy az itt fennálló emirátusok a 19. századig szakadatlanul megőrizték viszonylagos önállóságukat.³² (4. ábra)

A terület emellett egy törzsi alapon szerveződő hatalmi egységnek, a Szoráni Emirátnak (سوران) is része volt, mely a Sarafnáma (شهرهنامه) leírása szerint már az oszmán hódítás előtt létezett,³³ de alapításának ideje nem meghatározható, valamint a 16. század második felét megelőző írásos forrást sem ismerünk róla.³⁴ Fennállása során végig a helyi Rwándi törzs kezében volt az emirátus irányítása, akik Rwándúz (رواندوز) központtal a környező hegyvidéki erősségeket és az Erbil és Kirkuk között elterülő völgy nagy részét is irányításuk alatt tartották.³⁵

Annak ellenére, hogy az emirátus az oszmán kor alatt végig önálló volt, a 19. század legelején jelentős felívelés figyelhető meg történetében, amikor Kurdisztán legerősebb lokális hatalmává vált, amely nagy szeleteket tudott kiszakítani a korábban oszmán fennhatóság alatt álló, kurd lakosságú területekből. Az emirátus virágzása azonban az 1836-os oszmán válaszcspás következtében véget ért, az emirátust felosztották, és ezzel együtt megkezdődött az az oszmán centralizációs politika, amely a 19. század közepére az emirátusok hanyatlásához vezetett.³⁶

A lelőhely ismertetése

Grd-i Tle lelőhelye a hellenisztikus–pártus időszakot követően a középiszlám kortól egészen a 20. század legelejéig lakott volt, s ezen hosszú évszázadok során a népesség változatosan használta a területet. A több száz éves megtelepedés nyomait a településdomb teljes felületéről, valamint közvetlen környezetéből szinte mindenhol ismerjük.

A lelőhely funkció tekintetében három nagyobb részre oszlik, melyek keletkezésüket tekintve jól elkülönülnek, ezzel felvázolva a település történeti gerincét. Ez a három egység az iszlám temető, mely egyelőre az együttes legkorábbra keltezhető középkori eleme, a kurd erősítés, amely a terület kora újkori történetének leglátványosabb maradványa, illetve egy falusias település, amelynek emléke még ma is él a környékbeli idős emberek emlékezetében.

³⁰ Altaweel, M. et al.: *New Investigations*, 17.

³¹ Özoğlu, H.: *Kurdish Notables*, 47.

³² Altaweel, M. et al.: *New Investigations*, 17., Eppel, M.: *The Kurdish Emirates*, 39.

³³ Sharaf Khan Bitlisi: *Sharafnama, The Kurdish History*. Trans. Hejar Mukryani. Baghdad, 1973. 485–487.

³⁴ Sabah Abdullah Ghalib: *The Emergence of Kurdistan with Special Reference to the Three Kurdish Emirates within the Ottoman Empire, 1800–1850*. PhD Dissertation. (University of Exeter) Exeter, 2011. 52.

³⁵ Ghalib, S. A.: *The Emergence of Kurdistan*, 52–53.

³⁶ Eppel, M.: *The Kurdish Emirates*, 42–43.

A lelőhelyegyüttes legkorábbi eleme a temető. Az ásatási munkák során eddig összesen 57 sírt tártunk fel,³⁷ ami alapján a teljes temető akár ezersíros is lehetett. A vázak antropológiai vizsgálata egyelőre nem történt meg, a régészeti megfigyelések alapján azonban jól látszik, hogy nemek és korcsoportok szerinti megoszlásuk változatos.³⁸ (5. ábra) Bár a sírok betöltéséből és környezetükből is elenyésző számú leletanyag került elő,³⁹ a temetési rítus rekonstrukciója alapján egyértelműen iszlamizált népességhez tartozhatott a temető. A muszlim temetkezési szokásoknak megfelelően a testeket nyújtottan, hátukra vagy oldalukra fektették fejfel nyugatnak,⁴⁰ míg arcukat dél felé, Mekka irányába (*qibla*) fordították.⁴¹ A sírok jelölésére a temetőben kisebb kőrakásokat használhattak, ami jól illeszkedik az általános iszlám gyakorlatba.⁴² (6. ábra)

A temetőt mind rétegvizonyai ismeretében, mind pedig a C14 keltezési adatok alapján legalább két periódusban használta a lakosság. A legkorábbi sírok az 1163–1209⁴³ körüli időszakra tehetőek, így feltehetően ebben az időszakban kezdték a korábban elhagyott településdombot ismét használni. A sírok felső rétege 1456 és 1612⁴⁴ közé tehető. A demográfiai eloszlás alapján a temető a falusias népességhez tartozhatott. A sírokhoz tartozó település nyomait egyelőre nem ismerjük, ezért feltehetően a környező földeket megművelő parasztság temetője lehetett, de az sem zárható ki, hogy a télen ideiglenesen itt tartózkodó nomád népességé volt.

A településdomb tetején található a kurd erődítés, mely a környező vidék uralkodó régészeti jelensége. Alsó szintjének feltárása alapján valószínűnek tűnik, hogy egy korábbi korszak citadellájára vagy erődjére épült rá, amelyet előzetesen a temető használatánál jelentősen korábbra, a hellenizmus időszakára helyezhetünk.⁴⁵ Az erőd legmeghatározóbb eleme a két periódusú, ovális alaprajzú körítőfal, melyet több helyen, a belső oldalon köpenyezni kellett, mert a statikai nyomás annak meggyengüléséhez vezetett.⁴⁶

A korábbi erődfal északnyugat–délkelet irányítású, de egy pontján kapuépítményhez vagy egy toronyhoz tartozó indítás volt megfigyelhető.⁴⁷ Mivel a falhoz nem tartozott omladékréteg, feltételezhetjük, hogy azt módszeresen elbontották, és köveit az ezt követő

³⁷ Dezső T. et al.: 2018–2019-es ásatási jelentés.

³⁸ Kalla, G. – Szabó, N.: The First Season, 263–264.

³⁹ Kalla, G. – Szabó, N.: The First Season, 266.

⁴⁰ Dezső T. et al.: 2018–2019-es ásatási jelentés.

⁴¹ Andrew Petersen: The Archaeology of Death and Burial in the Islamic World. In: Liv Nilsson Stutz – Sarah Tarlow (ed.): *The Oxford Handbook of the Archaeology of Death and Burial*. Oxford, 2013. 248.

⁴² Petersen, A.: The Archaeology of Death, 249., Bradbury, J. N.: Presenting the Past, 201–202., St. John Simpson: Death and Burial in the Late Islamic Near East: Some Insights from Archaeology and Ethnography. In: Stuart Campbell – Anthony Green (ed.): *The Archaeology of Death in the Ancient Near East*. Oxford, 1995. 247.

⁴³ A minták C14 vizsgálatát az MTA ATOMKI végezte el és Siklósi Zsuzsanna kalibrálta.

⁴⁴ A minták C14 vizsgálatát az MTA ATOMKI végezte el és Siklósi Zsuzsanna kalibrálta.

⁴⁵ Kalla G. – Dezső T.: Magyar ásatások, 4., Dezső T. et al.: 2018–2019-es ásatási jelentés.

⁴⁶ Dezső, T. – Mordovin, M.: The First Season, 242., Dezső T. et al.: 2018–2019-es ásatási jelentés.

⁴⁷ Dezső T. et al.: 2018–2019-es ásatási jelentés.

építkezések során felhasználták.⁴⁸ A későbbi erődfal vonala a korait követi, de körülbelül 25°-os eltérés látszik kelet–nyugati irányban. Egy helyen biztosan, de valószínűleg bizonyos távolságban végig patkóíves alaprajzú tornyokkal volt tagolva, melyek a fallal egy időben épültek.⁴⁹ (7. ábra) A falat – a rétegvizonyok és kelező értékű leletek alapján – a 18. század előtt építhették, és a 19. század végéig használatban maradt.⁵⁰

Az erőd belső épületeit az erődfalhoz igazítva építették meg, így a belső falak vagy azzal párhuzamosak, vagy annak az ívére merőlegesek. Ezen építmények mindegyike könnyűszerkezetes volt. Alapozásuk agyagba vagy szárazon rakott kövekből készült, melyre fa- vagy sövény szerkezetes vályogfalakat emeltek.⁵¹ (8. ábra)

A régészeti nyomok alapján legalább öt fázist lehetett elkülöníteni, melyek újabb tíz külön építési periódusra és további használati szintekre oszlanak.⁵² Mind az épületeket, mind a köztük húzódo járósínteket és azokon álló kemencéket számos alkalommal megújították, a korábbiakat szisztematikusan lebontották, felületüket kiegyengették, és anyagukat újrahasznosították.⁵³ (9. ábra) A település eddig feltárt részeinek jellege erőteljesen háztartási, tehát feltehető, hogy az erőd konyháját vagy más ellátó egységét találtuk meg.⁵⁴

Az erődítés és az eddig feltárt épületegyüttes jellege alapján, a környező katonai erődítésekkel összehasonlítva nem egyértelműen csak hadászati jellegű. Bár erődítése jelentős volt, és számos ólomgolyó is előkerült, amelyek összecsapásokra utalnak, a régió e korszakhoz tartozó erődépítkezéseivel képest itt vékonyabb erődfalat láthatunk, valamint az eddig feltárt belső épületek Grd-i Tle esetében könnyűszerkezetesek, nem teljesen kő felépítményűek voltak. Továbbá ezek mellett a lelőhely elhelyezkedése sem felel meg az általában hegyi erődítések példájának. Ennek ellenére a lelőhely további ásatásai és szélesebb körű regionális kutatások nélkül nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy az erődítés elsősorban katonai szerepet játszott-e. Elhelyezkedése alapján az feltételezhető, hogy a közelben futó, a Szoráni Emirátusba és a kurd nagyvárosok felé vezető útvonal, a közelben folyó Záb folyón történő mozgás, továbbá a környező – nagy valószínűséggel intenzív művelés alatt álló – földek felügyeletét látta el. Szintén földrajzi fekvése alapján szinte egyértelműen kijelenthető, hogy kurd alapítású, nem pedig a helyi oszmán kormányzathoz köthető. Erre utalnak az egyik kemencébe bekarcolt különös szimbólumok is,⁵⁵ melyek valamiféle helyi, talán zoroasztrianus tradíció maradványai

⁴⁸ Dezső, T. – Mordovin, M.: *The First Season*, 244–245.

⁴⁹ Dezső, T. – Mordovin, M.: *The First Season*, 242., Mordovin M. – Masek Zs.: *Az Oszmán Birodalom végvidékén*, 121., Kalla G. – Dezső T.: *Magyar ásatások*, 3.

⁵⁰ Dezső, T. – Mordovin, M.: *The First Season*, 242., Mordovin M. – Masek Zs.: *Az Oszmán Birodalom végvidékén*, 122.

⁵¹ Masek, Zs. – Mordovin, M.: *The First Season*, 278–279., Dezső T. et al.: *2018–2019-es ásatási jelentés*.

⁵² Dezső T. et al.: *2018–2019-es ásatási jelentés*, Mordovin M. – Masek Zs.: *Az Oszmán Birodalom végvidékén*, 121.

⁵³ Masek, Zs. – Mordovin, M.: *The First Season*, 279., Dezső T. et al.: *2018–2019-es ásatási jelentés*.

⁵⁴ Masek, Zs. – Mordovin, M.: *The First Season*, 281.

⁵⁵ Masek, Zs. – Mordovin, M.: *The First Season*, 280.

lehetnek a 18. századra már mélyen iszlamizált területen.⁵⁶ Legvalószínűbb, hogy a szoráni emír fennhatósága alá tartozott az erődítés, hiszen uralma magterületéhez közel feküdt. Ennek ellenére fontos megemlíteni, hogy írásos források hiányában az sem zárható ki, hogy egy helyi törzsi vezető, előkelőség vára lehetett, hiszen hasonlókat ismerünk Dél-Kurdisztán más területeiről is.⁵⁷

A településdomb lábánál már a kutatás kezdetén, a felszínen településnyomok maradványai látszottak, melyek arra engedtek következtetni, hogy a terület intenzíven lakott volt. A legelső platón két szelvényben sikerült egy kurd falusias település nyomait feltárni.⁵⁸ A terület szélén egy fal alapozása került elő,⁵⁹ mely szintén könnyűszerkezetes lehetett, de pontos funkcióját nem lehet meghatározni.⁶⁰ (10. ábra) Lehetséges, hogy a falu körítőfalának vagy egy egyszerűbb kapunak a maradványa, de az sem kizárható, hogy egy lakó- vagy gazdasági épület oldalfala volt. Ehhez különböző szintekben ipari tevékenység jelei mutatkoztak, melyek arra utalnak, hogy a falu egyik kézműves negyede vagy egy magánház gazdasági egysége lehetett itt.⁶¹ Ettől északra háztartási jellegű objektumokat tártak fel,⁶² melyekről feltételezhető, hogy az egyik lakóház konyhájához tartoztak, amelyhez épületnyom nem került elő.⁶³ (11. ábra) A felszínen található elszórt, nagyszámú kőanyag alapján feltételezhetjük, hogy itt is kő alapozású, könnyűszerkezetes épületek állhattak, melyeket gyakran megújítottak.⁶⁴ A falu egyetlen ma is álló, földfelszínen látható épülete a romos, a 20. század közepén a helységhez tartozó mecset volt, azonban arról nincsen adatunk, hogy az épületnek van-e előzménye. (12. ábra) A település területén talált érmék és pipatöredékek alapján a régészeti jelenségeket a 18–19. századra lehet keltezni,⁶⁵ ami jól párhuzamba állítható az erőd használati idejével. A környékbeli időssek elbeszélése alapján a település még a 20. század második felében is lakott volt, valamint még a 2000-es évek előtt is sátras nomádok használták a platót.

A falu leletanyagát a helyi jelleg határozta meg, ami jól mutatja, hogy a helyi kurd népességhez tartozott. Az erőd fennállásának idején várhatja település lehetett, mely az erőd kiszolgálására létesült, annak felszámolása után azonban tovább működött. Az is elképzelhető azonban, hogy eredetileg a nomád népesség téli szálláshelyeként szolgált, és csak idővel vált állandó lakóhellyé.

A lelőhely iszlám részleteinek belső kronológiáját vizsgálva egyértelmű, hogy elsőként a temetőt használták a környéken lakó, egyelőre ismeretlen településről vagy településekről

⁵⁶ Mordovin M. – Masek Zs.: Az Oszmán Birodalom végvidékén, 121.

⁵⁷ Törzsi vezetők által építtetett erődök például a Dzsaff törzss palotái: Szírwána citadella (قه‌لای شیروانه), Mahmud Pasa Dzsaf palotája.

⁵⁸ Dezső, T. et al.: Preliminary Report 2016, 240.

⁵⁹ Kalla G. – Dezső T.: Magyar ásatások, 4.

⁶⁰ Dezső, T. et al.: Preliminary Report 2017, 384., 386–387.

⁶¹ Dezső, T. et al.: Preliminary Report 2017, 384., 388–389.

⁶² Dezső, T. et al.: Preliminary Report 2016, 240.

⁶³ Kalla G. – Dezső T.: Magyar ásatások, 4.

⁶⁴ Dezső, T. et al.: Preliminary Report 2016, 240.

⁶⁵ Dezső, T. et al.: Preliminary Report 2016, 240.

származó iszlamizált népesség végső nyughelyeként. A sírkert használatának vége az erőd megalapításával egy időszakra tehető, amelyet feltehetően egy perzsa területekről érkező támadás katalizált. Ennek pontos idejét nem tudjuk meghatározni, azonban leginkább a Nadír sah által vezetett támadás idejét lehet feltételezni: ez az offenzíva a 18. század közepén, az 1730-as években érte a területet.⁶⁶ Pontos keltezési adatok híján az erőd legalsóbb szintjeire vonatkozóan egy korábbi, 17. századi keltezés sem kizárható, amelyet I. Abbasz sah 1623 és 1638 közötti bagdadi hadjáratával lehetne összefüggésbe hozni.⁶⁷ Az erőd megépítése után az azt ellátó szolgáló nép vagy a környező területeken dolgozó népesség a domb alján telepedett le. Az erősség felhagyása és elplanirozása után a falu továbbra is lakott volt. Mivel egyértelműen a lelőhelyhez kapcsolható, 16. század után létrejövő és működő temetőt nem ismerünk, az itt élő lakosság nyughelyének azonosítása egyelőre nem lehetséges. A késő oszmán korban a lelőhelyek számának jelentős csökkenése és a korábbi helységek elhagyása figyelhető meg,⁶⁸ melynek a régió felerősödött urbanizációja lehetett a fő oka. Ebben az időben alapították ugyanis a terület legfontosabb nagyvárosait, köztük Szulejmániját (1784)⁶⁹ és Ránját (1789).⁷⁰

Topográfiai megfigyelések

Grd-i Tle nem önmagában, hanem környező lelőhelyek koszorújában állt a kora újkor folyamán, ezek rendszere ruházta fel értelemmel és jelentőséggel a helyszínt.⁷¹ A Ránjasíkságon a késő iszlám lelőhelyek három funkcionális csoportja különíthető el egymástól, melyek földrajzi fekvésükben is eltérnek. Ilyen fő lelőhely-kategóriák a települések, erődök és temetők, azonban ezek – ahogy Grd-i Tle esetében is – nem kizárólagos kategóriák, és egy területet több száz év során eltérő funkciókban is felhasználhattak.⁷² (13. ábra)

A mikrorégió települései általában folyóvölgyekben, a fontosabb útvonalak mellett helyezkedtek el, melyek segítették a kereskedelmet és a népesség mozgását,⁷³ valamint

⁶⁶ Mordovin M. – Masek Zs.: *Az Oszmán Birodalom végvidékén, 122.*, Michael Axworthy: *The Sword of Persia. Nader Shah, from Tribal Warrior to Conquering Tyrant*. London, 2006. 281–287.

⁶⁷ Özoğlu, H.: *Kurdish Notables*, 51.

⁶⁸ Nováček, K. et al.: *Medieval Urban Landscape*, 6.

⁶⁹ Altaweel, M. et al.: *New Investigations*, 18.

⁷⁰ History of Ranya City and the Around Areas. Brief Overview on Ranya City. Online dokumentum: <https://www.uor.edu.krd/en/about-uor/history-of-ranya> (Letöltés ideje: 2023. április 5.)

⁷¹ Fontos megjegyeznünk, hogy mivel a terület kora újkori és újkori történelméről, régészetéről és műemlékeiről elenyésző számú tudományos publikáció látott napvilágot, az épített örökség ismertetésénél kénytelenek vagyunk több esetben az Autonóm Régió hivatalos turisztikai honlapjára hivatkozni. Online dokumentum: <http://bot.gov.krd> (Letöltés ideje: 2021. július 28.)

⁷² Giraud, J.: *First Preliminary Report*, Giraud, J.: *Territorial Dynamics*, Eidem, J.: Dokan. An Archaeological Salvage Project nyomán.

⁷³ Giraud, J.: *First Preliminary Report*, Giraud, J.: *Territorial Dynamics*, Eidem, J.: Dokan. An Archaeological Salvage project nyomán.

jellemző volt a korábbi településcsoportok újrafelhasználása. Emellett fontos számolnunk a nehezen azonosítható síkszíni településekkel és ideiglenes nomád táborokkal is. A régió modern városairól keveset tudunk. A síkság névadó városát, Ránját, amely ma a közigazgatási egység központja is, 1789-ben alapították.⁷⁴

Az erődítéseket a völgyet körülölelő magaslatokra helyezték, ahonnan a terület és az azon átfutó utak nagy része belátható és felügyelhető volt.⁷⁵ Ezek nagy része méretüket és alaprajzi elrendezésüket tekintve inkább őrtoronyként vagy kisebb helyőrségként azonosítható. Jelentősebb építményeket a völgy bejáratainál, az Alsó-Záb folyó keleti és nyugati szorosában lehet megfigyelni.

A késő iszlám lelőhelyek harmadik, jól elkülöníthető csoportja a temetők voltak, melyeket általában félreeső hegyoldalakra vagy települések külterületére helyeztek,⁷⁶ jól elkülönülten, de sétatávolságban.⁷⁷ A sírkertek általában fejfáikról azonosíthatóak és keltezhetőek egyértelműen, azonban sok esetben ezek teljesen hiányoznak, és a sírokat csak kőrákokkal fedték.⁷⁸ Megfigyelhető több helyen is, hogy szívesen temetkeztek az antik településcsoportok oldalába is.

A Szoráni Emirátuson belül Grd-i Tle a déli határvidéken, az ahhoz tartozó legdélibb völgyben található, ami közvetlenül elválasztotta annak területeit a Bábán (بابان) Emirátustól. A kurd emirátusok között gyakran fellángoló lokális konfliktusok szempontjából éppen ezért kiemelt szerepe lehetett a területnek. (14. ábra) Az emírség fővárosa Rwándúz volt, mely közvetlenül a névadó város, Szorán mellett feküdt.⁷⁹ Ettől nem messze, nyugatra feküdt Saqláwa (ساقلاوه), amely mind a mai napig az elit kedvelt tartózkodási és nyaralóhelye.

A hegyekkel körülvett központ megközelítése a Zagrosz vonulatának völgyein vagy szorosokon keresztül volt lehetséges. Déli irányból ez a Grd-i Tle mellett elvezető hegyi útvonalon keresztül történhetett, mely útvonal manapság is Rwándúz egyik fő elérési útvonala. Ez szintén erősítette pozícióját az emirátuson belül, hiszen feltehetőleg a főváros déli védelmi vonalának fontos eleme volt. Itt, a Bábán és szoráni hatalmi zónák határán állt Szártka (سار تکه) hegyi vára,⁸⁰ mely a Ránja- és Erbíl-síkságokat összekötő hegy-szorosban épült fel a 19. században.⁸¹

⁷⁴ Ranya. Online dokumentum: <http://bot.gov.krd/sulaimaniya-province/ranya> (Letöltés ideje: 2021. július 28.)

⁷⁵ Giraud, J.: *First Preliminary Report*, Giraud, J.: *Territorial Dynamics* nyomán.

⁷⁶ Giraud, J.: *First Preliminary Report*, Giraud, J.: *Territorial Dynamics* nyomán.

⁷⁷ Petersen, A.: *The Archaeology of Death*, 250–251.

⁷⁸ Petersen, A.: *The Archaeology of Death*, 249–250.

⁷⁹ Eppel, M.: *The Kurdish emirates, 42., The Great Pasha Citadel*. Online dokumentum: <http://bot.gov.krd/erbil-province-soran/history-and-heritage/great-pasha-citadel> (Letöltés ideje: 2021. július 28.)

⁸⁰ Tudomásom szerint a várat a kézirat leadásáig régészetileg nem kutatták.

⁸¹ Sartka Citadel. Online dokumentum: <http://bot.gov.krd/sulaimaniya-province/history-and-heritage/sartka-citadel> (Letöltés ideje: 2021. július 28.)

A régió nyugati kapuja, melyen keresztül az Erbil-síkságot lehetett elérni, Khánzád (خانزاد) volt, mely még a 16. században, az oszmán uralom kezdetén épülhetett.⁸² Ettől még nyugatabbra, már az Erbil-síkságon található Derri (دیرری) erődje: ennek pontos eredete nem ismert, de valamikor a 15. század és a 19. század között építhették.⁸³ Keleti irányba vezető út közelében, a hegyekben található Roszte (روسنتی) vára, amely az Iránba tartó kereskedelmi útvonalat felügyelhette, és az emirátus keleti védelmi vonalának lehetett része.⁸⁴ Az emirátus területéhez tartozott időszakosan Erbil városa is, amely a középiszlám korban fontos észak-mezopotámiai központ volt,⁸⁵ a 14–16. században azonban elvesztette jelentőségét,⁸⁶ és csak a 19. század második felében indult ismét erőteljes fejlődésnek.⁸⁷

Grd-i Tle azonban nemcsak a Szoráni Emirátuson, hanem az Oszmán Birodalmon belül is kulcsfontosságú helyen, az oszmán–szafavida határon feküdt, mely a történelem nagy részében a Zagrosz természetes vonulatai mentén húzódott.⁸⁸ (15. ábra) Ezen határ védelmében kiemelkedő szerepet játszott az oszmán kor alatt Sárázúrnek nevezett tartomány, melynek központja a mai Sárázúr-síkságon, Szulejmánijja közelében volt, ahol az oszmán befolyás erőteljesen érződött.⁸⁹ A régió ma is prominens politikai, gazdasági és kulturális fővárosa, Szulejmánijja 1784-ben alapult meg, nem messze a korábbi főváros, Qalá Cswálán (قله‌لا چوالان) helyétől.⁹⁰ Ennek a régióknak a déli részén, a Djála/Szírván folyó (سیروان دجاله) völgyében alakították ki azt az őrtonyrendszer, amely a szafavidák déli betöréseiről volt hivatott figyelmeztetni a lakosságot és a környéken állomásozó oszmán-török csapatokat.⁹¹

⁸² Khanzad (Banaman) Citadel. Online dokumentum: <http://bot.gov.krd/erbil-province-shaqlawa/history-and-heritage/khanzad-banaman-citadel> (Letöltés ideje: 2021. július 28.)

⁸³ Dairei Citadel. Online dokumentum: <http://bot.gov.krd/erbil-province/history-and-heritage/dairei-citadel> (Letöltés ideje: 2021. július 28.), Zachary Williams: *Traveling to Erbil's Dera Castle in Iraqi Kurdistan*. Online dokumentum: <https://www.orphanednation.com/traveling-to-erbils-dera-castle-in-iraqi-kurdistan/> (Letöltés ideje: 2021. július 28.)

⁸⁴ Rost Citadel. Online dokumentum: <http://bot.gov.krd/erbil-province/history-and-heritage/rost-citadel> (Letöltés ideje: 2021. július 28.)

⁸⁵ Karel Nováček – Narmin Ali Muhammad Amin – Miroslav Melčák: *A Medieval City within Assyrian Walls: The Continuity of the Town of Arbil in Northern Mesopotamia*. *Iraq*, 75 (2013) 4–5.

⁸⁶ Nováček, K.: *Contextualizing Arbil, 267*, Dara Al-Yaqoobi – Abdullah Khorsheed Khader – Sangar Mohammed – Saber Hassan Hussein – Mary Shepperson – John MacGinnis: *Archaeological Investigations on the Citadel of Erbil: Background, Framework and Results*. In: Konstantinos Kopanias – John MacGinnis (ed.): *The Archaeology of the Kurdistan Region of Iraq and Adjacent Regions*. Oxford, 2016. 1.

⁸⁷ Karel Nováček: *Research of the Arbil Citadel, Iraqi Kurdistan, First Season*. *Pamatky Archeologicke*, 99 (2008) 262.

⁸⁸ Sabri Ateş: *Ottoman–Iranian Borderlands: Making a Boundary, 1843–1914*. Texas, 2013. 39.

⁸⁹ Dina Rizk Khoury: *State and Provincial Society in the Ottoman Empire: Mosul, 1540–1834*. Cambridge, 1997. 48.

⁹⁰ Altaweel, M. et al.: *New Investigations*, 17–18.

⁹¹ Şerifoğlu, T. E. – Glatz, C. – Casana, J. – Haydar, S. M.: *The Sirwan*, 410.

Emellett Grd-i Tle a három jelentős kurd nagyváros, Moszul, Kirkuk és Szulejmánijja között feküdt, körülbelül félúton, légvonalban mintegy 10 km-re az ezeket összekötő fő kereskedelmi útvonalaktól. (16. ábra) Ezeknek az útvonalaknak védelmére és a keleti területek biztosítására építették Koja (كويه) erődjét a 19. század második felében, a kurd emirátusok visszaszorulásával és az oszmán centralizációs politikával egy időben.⁹²

Összegzés

Grd-i Tle lelőhelye a Mezopotámiai-síkság egyik legtermékenyebb vidékén fekszik, melynek köszönhetően már az őskortól kezdve szinte állandóan lakott vagy más módon használt lelőhely volt. A környező völgyből egyértelműen kiemelkedő településdomb egyik legjelentősebb korszakát azonban életének utolsó kétszázötven éve, a késő iszlám kor jelentette, mely során a dombot különböző periódusokban változatosan használták.

A helyszín, illetve középkori és kora újkori település eredeti elnevezését nem ismerjük, így történetének felrajzolásakor specifikus írott adatok helyett csupán a környező kurd vidékre vonatkozó történeti emlékekre hagyatkozhatunk, melyek a 12. századtól kezdve egy viharos múlt képét festik egészen a 16. századi oszmán hódításig, amikor a birodalomban a település elnyeri a kora újkor során végig elfoglalt határőrző szerepét. A régészeti anyag emellett egy másik történetet is felvázol: a síkságon magasodó, a középkor folyamán elhagyott települést egy népes, iszlamizált közösség elsőként temetőként használta, majd az oszmán időszak alatt fokozódó perzsa fenyegetettség és betörések miatt a 18. század közepén – a temető elhagyásával körülbelül egy időben – megépítették a domb tetején magasodó erődöt, melynek elsődleges feladata a környező termőföldek védelme és az északra vezető útvonal ellenőrzése volt. Az erőd vonzása következtében a domb aljában a 18. században megjelent egy váralja település, mely az erőd ellátására vagy a környező területek művelésére szolgálhatott. A 19. században, a Szoráni Emirátus visszaszorításával az erődöt felszámolták és módszeresen lerombolták, a falu azonban még a 20. században is lakott maradt, amikor a népesség nagy része a vízforrás és útvonal közelsége miatt áttelepült a mai Szarúcsáwa területére. A régió terepbejárásai és ásatásai alapján több Grd-i Tle-vel egykorú lelőhelyet ismerünk, melyek három, funkcionálisan jól elválasztható és egyben elhelyezkedésükben is elváló kategóriára oszthatóak: erődítésekre, településekre és temetőkre.

Mind a történelmi tények, mind pedig a régészeti anyag egyaránt mutatja, hogy az oszmán befolyás és a helyi kurd államok hatása egyszerre érvényesült a területen. A mikrorégió a Szoráni Emirátus déli védelmi vonalául szolgált, ahonnan a fővárost a hegyeken keresztül meg lehetett közelíteni, valamint fontos kereskedelmi átjárót jelentett a szafavida Irán és a déli területek, Szulejmánijja és a Bábán Emirátus felé. Az Oszmán

⁹² Németh Fruzsina: Egy oszmán kori erődítés Iraki Kurdistan szívében. *Váarak, kastélyok, templomok*, 8 (2020) 185–186.

Birodalmon belül védelmi szerepe volt fontos, mert a lelőhelyről keletre emelkedő Zagrosz hegység vonulatai képezték az iráni–oszmán határt, amely a birodalom egyik legvitatottabb és katonailag legaktívabb határszakasza volt.

Összegezve elmondhatjuk, hogy az Eötvös Loránd Tudományegyetem kurdisztáni régészeti missziója egy – egyelőre egyedülálló – késő iszlám lelőhelyet hozott napvilágra, melynek funkcionális és keltezési sokszínűsége az értelmezés és történeti-régészeti kutatás számos irányát felveti. A régészeti leletanyag és az írásos források feldolgozásával további lehetőséget nyújthat egy szerteágazó kutatásnak, ami közelebb vihet minket ahhoz, hogy megismerjük a régió kora újkori történetét, anyagi kultúráját, és a keretet, amelyben a ma ismert kurd kultúra kialakult.

**ARCHAEOLOGICAL INVESTIGATIONS ON THE LAND
OF “GREEN FIELDS, DISTANT VILLAGES AND DISTANT MOUNTAINS”.
A LIFE OF AN SITE ON THE
EASTERN BORDER OF THE OTTOMAN EMPIRE**

The town of Grd-i Tle, situated in the Rania Plain, in the Eastern region of Iraqi Kurdistan, has been the subject of a research conducted by the Iraqi Archeological Mission of Eötvös Loránd University since 2016. During the excavations of the site, it soon became apparent that the settlement, occupying the hill, had been established in the Antiquity and heavily used in the Late Islamic era. The remnants of this use provide an opportunity to learn more about the storms of local history, as well as to interpret the topography of the surrounding areas. In addition, they help to examine the roots and dimensions of the development of a unique culture which was later heavily influenced by Persian, Ottoman, and Arabic tradition. Although historical sources do not provide sufficient information about the daily life on the site, the archaeological material paints a particularly diverse picture of the life, activities and role of the people living in the Kurdistan region.

Keywords: Archaeology, Ottoman archaeology, Kurdish archaeology, Ottoman History, Kurdish History, Iraqi Kurdistan, Soran Emirate, Shahrizor, Sulaymaniyah Governorate

*A cirkálás késő középkori előzményei**

Bevezetés

A CIRKÁLÁS (*inquisitio malefactorum*) a 16–17. századi Magyar Királyságban és Erdélyi Fejedelemségben széles körben elterjedt és gyakran alkalmazott büntetőeljárásforma volt, amely a bűnelkövetők (korabeli szóhasználattal latrok vagy *malefactorok*) felkutatására és felelősségre vonására irányult. Működésének részleteiről ugyanakkor meglehetősen keveset tudunk, hiszen monografikus igényű, levéltári alapú kutatáson nyugvó szakmunka eddig még nem született az intézményről. Jelen tanulmány ennek a munkának az egyik első lépéseként a cirkálás kialakulását és a késő középkorban esetlegesen fellelhető előzményeit kívánja feltárni, ezzel kapcsolatban ugyanis még elméletek is alig akadnak a szakirodalomban. A jogtudomány művelői hangsúlyozzák ugyan, hogy a cirkálás a nyomozóeljárás büntetőeljárás eklatáns példája, alapját pedig az úgynevezett anyagi tanúbizonyítás jelenti,¹ s így ez az eljárás közös töről fakad például a normann–angol jogban ismert esküdtszék rendszerével,² ez a jogdogmatikai fejtegetés azonban hiába állja meg a helyét, a cirkálás hazai kialakulásának kérdéskörét nem oldja meg.

Sokkal izgalmasabb Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen egy lábjegyzetben tett megjegyzése, amelyet egy 1562. évi Zemplén vármegyei statútum kapcsán fogalmaztak meg. A statútum szerint az ispán és az alispán üldözni tartoznak a gonosztevőket, illetve üldöztetni őket az arra kijelölt személyekkel (tehát lényegében végre kellett hajtaniuk a cirkálást). Kolosvári és Óvári ehhez egy rövid büntetőjog-történeti összefoglalót kapcsoláltak, amelyben kifejtették, hogy a büntetőhatalom a nádori közgyűlés (*congregatio generalis*) intézményének eltörlése (1486:1. tc.) után került vármegyei kézbe. Bár *expressis verbis* nem jelentették ki, hogy a nádori közgyűlés és a vármegyei cirkálás között bármiféle – akár formai, akár funkcionális – kontinuitás lenne, közvetve azonban megjegyzésükkel mégis arra utaltak, hogy a *Decretum maius* említett jogszabályhelye feltétele volt a cirkálás

* Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Oborni Teréznek a tanulmány elkészüléséhez nyújtott segítségéért, illetve C. Tóth Norbertnek, Körmendi Tamásnak és Weisz Boglárkának a konferencián elhangzó előadásom után tett észrevételeikért, javaslaataikért.

¹ Pusztai László: Szemlebizonyítás középkori perjogunkban. *Jogtudományi Közlöny*, 30 (1975) 274., Mezey Barna (szerk.): *Magyar jogtörténet*. Bp., 2007. 418.

² Hajnik Imre: *A magyar bírósági szervezet és perjog az Árpád- és a vegyesházi királyok alatt*. Bp., 1899. 302., Timon Ákos: *Magyar alkotmány- és jogtörténelem különös tekintettel a nyugati államok jogfejlődésére*. Bp., 1919. 487–489.

kialakulásának.³ Pokoly József, valamint rá támaszkodva Kiss András és Pál-Antal Sándor szintén úgy vélték, hogy a cirkálás középkori eredetű intézmény, felvetésüket azonban ennél bővebben nem fejtették ki és nem támasztották alá középkori forrásokkal.⁴ A medievisztikában ugyanakkor Tringli István kutatásai nyomán konszenzus uralkodik azzal kapcsolatban, hogy a *congregatio generalis* és általában véve a gonosztevők levelesítésének (*proscriptiójának*) a gyakorlata a Jagelló-kor végére elenyészett, szerepét pedig nem az elvétve megrendezett, az 1486:1. tc. által a gonosztevőkkel szembeni fellépés céljából engedélyezett vármegyei *congregatio generalis*, hanem a rendszeresen megtartott vármegyei törvényszék (*sedria*) vette át, a cirkálás intézményéről pedig a Jagelló-kort tárgyaló szakirodalomban még említés sem történik.⁵ Tanulmányomban tehát mindenekelőtt a *congregatio generalis* működésében bekövetkezett késő középkori változásokat tekintem át, arra keresve a választ, hogy vajon a *congregatio generalis* tartásának és a levelesítésnek a gyakorlata valóban kikopott-e a praxisból, teret engedve a büntető igazságszolgáltatás más fórumainak. Ezután sorra veszem a cirkálás késő középkori jelenlétére utaló forrásokat, végül pedig igyekszem rávilágítani a *congregatio generalis*, a *sedria* és a cirkálás egymás melletti működésének dinamikájára.

A congregatio generalis

Tringli István definíciójával élve a középkorban „közgyűlés” vagy „általános gyűlés” névvel illetjük azokat a gyűléseket, amelyeket az ország egyik nagybírója (jellemzően a nádor) vagy helyettese, esetleg egy külön erre a feladatra kiküldött báró vagy ispán vezetett egy vagy több vármegye peres ügyeinek elintézése végett.⁶ Szócs Tibor – a 13–14. századi állapotra vonatkozó – egyszerűbb megfogalmazása szerint ez volt a nádori „vidéki” bíráskodás fóruma.⁷

Az intézmény és működése meglehetősen jól ismert: az Istványi Géza állításait⁸ alapjaiban felülvizsgáló Tringli István és Szócs Tibor mellett legutóbb Solymosi László,

³ Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (szerk.): *A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye*. I–V. Bp., 1885–1904. (Magyarországi Jogtörténeti Emlékek 1–5.) (a továbbiakban: CS) II/1. 14–15.

⁴ Tagányi Károly – Réthy László – Pokoly József: *Szolnok-Doboka vármegye monographiája*. I–VI. Ds, 1900–1903. I. 407., Kiss András (szerk.): *Boszorkányok, kuruzslók, szalmakoszorús paráznák*. Bukarest, 1998. 185., Pál-Antal Sándor: *Székely önkormányzat-történet*. Marosvásárhely, 2002. (Erdély Emlékezete) 122., Kiss András: A tolvajkiáltás közbiztonsági szerepe az erdélyi joggyakorlatban, különös tekintettel Aranyosszékre. In: *Uő: Más források – más értelmezések*. Marosvásárhely, 2003. (Erdély Emlékezete) 98–99.

⁵ Tringli István: Jagelló-kori levelesítő jegyzék Zalából. *Levéltári Közlemények*, 69 (1998) 3–31.

⁶ Tringli István: Két szokásjogi norma a közgyűlések működéséről. *Történelmi Szemle*, 39 (1997) 387.

⁷ Szócs Tibor: A nádori generalis congregatio intézményének előképe és kialakulása. *Acta Universitatis Szegediensis de Attila József Nominatae: Acta Historica*, 135 (2013) 45., Szócs Tibor: *A nádori intézmény korai története 1000–1342*. Bp., 2014. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 5.) 163.

⁸ Istványi Géza: *A generalis congregatio*. I–II. *Levéltári Közlemények*, 17–19 (1939–1941) 50–83., 179–207.

B. Halász Éva, C. Tóth Norbert és Weisz Boglárka foglalkoztak vele behatóan,⁹ de számos más kutató is érintette a témát, értékes adalékokkal gazdagítva a korábbi ismereteinket.¹⁰

Az intézmény kialakulásával kapcsolatban egyelőre nincs tudományos konszenzus. Tringli István szerint az intézmény első írásos említésével a Váradi Regestrumban találkozunk,¹¹ Szócs Tibor viszont úgy véli, hogy ezek a bejegyzések még nem a későbbi nádori közgyűlések korai példái, hanem II. András kormányzati reformjának részeként kell őket értékelnünk, a nádori közgyűlések első ismert említése pedig szerinte 1273-ból származik.¹²

Azzal kapcsolatban azonban egyetértés van a szakirodalomban, hogy a gyűléseken – a büntető igazságszolgáltatás körén kívül eső ügyek, például birtokperek tárgyalása mellett – a gonosztevők nevének jegyzékbe foglalására is sor került, amelyet ítéletlevél formájában adtak ki. Az ebben megnevezett ún. „nyilvánvaló gonosztevők” (*publici malefactores*) pedig ettől kezdve szabadon elfoghatók és felelősségre vonhatók lettek.¹³ Ezt az eljárást nevezzük levelesítésnek (*proscriptio*), a gonosztevők névsorát előzetesen összegző jegyzéket (*regestumot*), illetve a kiadott ítéletlevelet pedig levelesítő jegyzéknek vagy levelesítő oklevélnek.¹⁴ A szakirodalom eddig 33 levelesítő jegyzéket ismert, amelyek közül 32 darabot Tringli István gyűjtött össze, a listát pedig C. Tóth Norbert egészítette ki egy 1393-ban kelt oklevéllel, amely a szabolcsi levelesítettek névsorát tartalmazza.¹⁵

⁹ Solymosi László: Szabolcs és Bereg vármegye gonosztevőinek lajstroma 1435-ből. *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve*, 42 (2000) 139–147., B. Halász Éva: Generalis congregatiók Szlovániában a 13–14. században. *Történelmi Szemle*, 59 (2017) 284–298., C. Tóth Norbert: Tolvajok és rablók 1393-ban Szabolcs megyében. *Történelmi Szemle*, 61 (2019) 149–164., Weisz Boglárka: A város a megyében. A városok a 14. századi megyei és nádori közgyűléseken. *Korall*, 20 (2019) 78. 43–58.

¹⁰ A teljesség igénye nélkül: Holub József: *Zala megye története a középkorban*. I. Pécs, 1929. 167–200., Bertényi Iván: A nádori és az országbírói ítélmester bírósági működése a XIV. században. *Levéltári Közlemények*, 35 (1964) 197–198., Havassy Péter: Hont és Nógrád vármegye nádori közgyűlései a XIV–XV. században. *A Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve*, 15 (1989) 45–57., Borsa Iván: *Az Antimus család*. Második rész. *Turul*, 66 (1993) 1–2. 4.

¹¹ Tringli I.: Két szokásjogi norma, 392., Tringli István: Bűbájos és néző asszonyok a levelesítő jegyzékekben. *Ethnographia*, 110 (1999) 75., Tringli István: Három vitatott kérdés: a közgyűlés, a vásári szabadság és a kodifikáció. In: Uő: *Szokás és szabadság. Tanulmányok a középkori magyar jogszokások történetéhez*. Bp., 2017. 221–222.

¹² Szócs T.: A nádori generalis congregatio, 45., 49., Szócs T.: *A nádori intézmény*, 163., 167.

¹³ Igaz, a halálos ítélettel inkább csak a kóbor latroknak kellett szembenézniük, hiszen őket nem tudta a földesuruk megváltani, és ők nem számíthattak uralkodói kegyelemre sem. Tringli I.: Két szokásjogi norma, 399.

¹⁴ Tringli István: Levelesítés. In: KMTL 407–408., Tringli I.: Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 3., C. Tóth N.: Tolvajok és rablók, 150., Tringli István: *Hatalmaskodások a középkori Magyarországon*. Bp., 2022. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések) 151.

¹⁵ C. Tóth tanulmányában úgy fogalmaz, hogy az általa újonnan közreadott oklevél a 35. levelesítő jegyzék. A Tringli által összeállított listán valóban 34 tétel szerepel, ez azonban nem az oklevelek darabszintű felsorolása, hanem azon megyék listája, amelyekre a jegyzékek vonatkoznak, s mivel 1381-ben Gömör és Torna, 1481-ben pedig Kőrös és Verőce vármegyék számára együtt adtak ki levelesítő oklevelet, magából az oklevélből csupán 32 darab volt korábban ismert (ha Tringlihez hasonlóan nem számítjuk külön

Ez a lista két további darabbal bővíthető. 1355-ben kelt Bereck fia János fia László szabolcsi ispán és a szabolcsi szolgabírák oklevele, amelyben az uralkodó parancslevele szerint levelesítették a gonosztevőket.¹⁶ Ez az oklevél valójában már ismert volt a szakirodalomban, például C. Tóth Norbert is hivatkozott rá korábban az egyik szolgabíró, Szomajomi Kozma kapcsán,¹⁷ azonban ugyanő 2019-ben megjelent tanulmányában a szabolcsi levelesítő oklevelek felsorolásakor és az általa újonnan feltárt levelesítő oklevél közreadásakor nem tett róla említést.¹⁸

A másik ilyen oklevél azonban a szakirodalom előtt eddig teljesen ismeretlen volt. Ez annak a nádori közgyűlésnek az ítéletlevele, amelyet 1479-ben Gúti Ország Mihály nádor tartott Békés és Zaránd vármegyék számára.¹⁹ Ez utóbbi oklevél azért bír különös jelentőséggel, mert a nádori közgyűlések késő középkori átalakulásának az egyik fontos mérföldkövéhez kapcsolódik. Hunyadi Mátyás 1464-ben a rendek kívánságára ugyan felújította a közgyűlések tartásának szokását – amelyekkel az ezt megelőző bő két évtizedben egyáltalán nem találkozunk a forrásokban –, azonban a rendek hamar belátták, hogy az intézmény ebben a formájában alkalmatlan volt a gonosztevők elleni fellépésre. A közgyűlések levelesített gonosztevői közé a latrok mellett hűtlenséggel vádolt személyek is kerültek, az itt tárgyalt birtokperek elhúzódtak, a kirótt bírságok pedig súlyos terhet jelentettek a peres felek számára. 1468-tól ezért szokássá vált, hogy az egyes vármegyék a közgyűlések megtartása alól való mentesítésük érdekében szabályos adót fizettek az uralkodónak, aki láthatóan inkább bevételi forrásként tekintett a közgyűlésekre, semmint bírói fórumként.²⁰

Az 1478. évi dekrétum úgy rendelkezett, hogy az ország szegénysége miatt (*propter inopiam ipsius regni*) a következő öt évben egyáltalán ne tartsanak közgyűléseket bizonyos meghatározott déli vármegyék (Pozsega, Valkó, Szerém, Baranya Dráván túli része, Csánád, Temes, Zaránd, Arad) kivételével. Ezenkívül a közgyűlések ezekben a megyékben is csak csökkentett jogkörrel működhetnek: kizárólag a gonosztevők felelősségre vonása érdekében lehetett tartani őket, birtokügyeket nem tárgyalhattak, illetve sem szálláspénzt nem szedhettek, sem bírságot nem vethettek ki.²¹ Eddig a szakirodalom nem ismert olyan közgyűlést, amelyet az 1478. évi dekrétum rendelkezése szerint tartottak volna (az 1478–1486 közötti évekből is csupán egyetlenegről volt eddig tudomásunk: 1481-ből, Szlavóniából, ahol elvileg nem is tarthattak volna ilyen, és ahol egyáltalán nem

jegyzéknek az 1481-ből Verőcére vonatkozó regestumot, amely ítéletlevél formájában is fennmaradt). Erre maga Tringli is felhívta a figyelmet egy lábjegyzetben. Tringli I.: Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 21., 36. jegyzet, 31., Tringli István: Az 1481. évi szlavóniai közgyűlés. In: Csukovits Enikő (szerk.): *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Bp., 1998. 299., C. Tóth N.: Tolvajok és rablók, 150., 162–164.

¹⁶ DL 41 256. Kiadása: Szabolcs I. 499.

¹⁷ C. Tóth Norbert: *Szabolcs megye működése a Zsigmond-korban*. Nyíregyháza, 2008. 30.

¹⁸ C. Tóth N.: Tolvajok és rablók, 150.

¹⁹ DL 36 421.

²⁰ Tringli I.: Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 5.

²¹ Márkus Dezső (szerk.): *Magyar Törvénytár. 1000–1526. évi törvénycikkpek*. Bp., 1899. (a továbbiakban: CJHI.) 382–383.

csak levelesítés zajlott),²² s ezért Tringli István arra a következtetésre jutott, hogy ezt a rendelkezést egyáltalán nem ültették át a gyakorlatba.²³

Bár azon vármegyék között, amelyekben a dekrétum alapján közgyűlést lehetett volna tartani, csak Zaránd vármegye szerepel, Békés nem, illetve ugyan az 1479. évi közgyűlés a levelesítő oklevél bevezetője szerint nem csupán a gonosztevők felkutatására irányult, hanem általában véve igazság szolgáltatására a peres felek számára,²⁴ véleményem szerint mégsem elképzelhetetlen, hogy az említett jogszabályhely rendelkezései – ha csak részben is, de – ezen a ponton beépültek a praxisba. A gonosztevők elszaporodása mellett az egyéb tárgyalásba veendő ügyekre is utaló bevezető sorok ellenére ugyanis lehetséges, hogy a közgyűlést mégis kifejezetten a gonosztevők proskribálásának céljából tartották, hiszen ez a bevezető egy majdnem százötven éve rögzült formula része volt,²⁵ amely egyáltalán nem biztos, hogy tartalmában egy éven belül követni tudta a jogszabályi háttér megváltozását. Ezenkívül arról sem szabad megfeledkezni, hogy ez az ítéletlelél csupán a Békés vármegyei levelesítetteket sorolja fel, Zaránd vármegye részére valószínűleg – hasonlóan más olyan alkalmakhoz, amikor több vármegye számára közösen tartottak közgyűlést – külön ítéletlevelet állítottak ki. Azt sem zárhatjuk ki tehát, hogy Békés vármegyében az 1478. évi dekrétum rendelkezése ellenére birtokügyeket is tárgyaló közgyűlést tartottak – ahogyan azt a bevezető formula sugallja –, míg Zaránd vármegyében csak gonosztevőket levelesítettek (és természetesen az sem lehetetlen, hogy mindkét vármegye számára a törvénnyel szembenemve, hagyományos módon tartották meg a közgyűlést). A magam részéről ugyanakkor azt tartom valószínűnek, hogy a dekrétum szövegét rugalmasan értelmezve a két szomszédos vármegye számára közösen tartottak közgyűlést, kizárólag a gonosztevők levelesítésére, még ha ezt az oklevél régóta rögzült formulái nem is feltétlenül tükrözik. A kérdés végleges eldöntéséhez ugyanakkor mindenképpen további forrásokra lenne szükség.

Az 1486. január 25-ére keltezett *Decretum maius* első rendelkezése már országos érvénnyel mondta ki a nádori közgyűlések megszüntetését, viszont lehetőséget biztosított a vármegyék számára, hogy ha területükön a gonosztevők elszaporodnának, akkor engedélyt kérjenek az uralkodótól közgyűlés tartására, amelyet az uralkodó köteles volt megadni, és az ispánt utasítani a *congregatio generalis* megtartására.²⁶ A rendelkezést az 1492:35. tc. azzal a kiegészíté-

²² Ld. Tringli I.: Az 1481. évi szlavóniai, 292–318.

²³ Tringli I.: Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 5–7.

²⁴ „[...] quod cum regia celsitudo multiplicatis [fur]ibus, latronibus ac aliis malefactoribus et nocivi hominibus regni sui depredatoribus pro extirpandis eisdem unicuique etiam querulanti pro impendenda et [admi]nistranda iustitia congruenti [...]” – DL 36 421.

²⁵ A teljesség igénye nélkül: Bánffy I. 151. (1347), ÁÚO VII. 524. (1354), Zala I. 589. (1358), Nagy Gyula (szerk.): *A nagymihályi és sztárai gróf Sztáray család oklevéltára*. I–II. Bp., 1887–1889. I. 366. (1370), ZsO XI. 1303. sz. (1424), Zichy VIII. 383. (1429), DL 54 931. (1435), DL 8782. (1481). Ezen fordulat formula jellegére Tringli István is utalt. Tringli I.: *Hatalmaskodások*, 151.

²⁶ CJH I. 406–409. A jogtörténeti szakirodalom hajlamos ezen a ponton – vagy esetleg az ezt megerősítő 1492:35. tc.-kel – lezárni a *congregatio generalis* történetének tárgyalását, figyelmen kívül hagyva a Jagelló-kori közgyűléseket. Ld. Horváth Attila (szerk.): *Magyar állam- és jogtörténet*. Bp., 2014. 101.,

sítéssel hagyta helyben, hogy az uralkodó ebben az esetben a közgyűlés megtartására a nádort vagy az országbíró jelölje ki.²⁷ Ez a két törvénycikk megpecsételte a nádori *congregatio generalis* sorsát, s az ezt követő időszakból a történeti szakirodalom eddig összesen két közgyűlést ismert. A korábbi 1512-ben Zala vármegye részére Marocsai Ferenc, a személyes jelenlét bíróságának ítélmestere tartotta az uralkodó által kiküldött bíróként, kifejezetten a gonosztevők levelesítésének céljából, a vármegye kérésére, a későbbit pedig 1524-ben Szapolyai György, szintén kiküldött bírói minőségben Zala és Vas vármegyék számára, amelyen azonban az 1486 előtti közgyűlésekhez hasonlóan birtokügyeket is tárgyaltak. E két gyűlést Holub József felvetései nyomán²⁸ Tringli István behatóan elemezte, s megállapította, hogy bár e két közgyűlés több, a középkoritól eltérő sajátosságot mutat, a magyar jogfejlődés szempontjából a közgyűlés intézménye zsákutcának bizonyult, és sok vármegyében valószínűleg 1486 után egyáltalán nem is tartottak ilyet, a levelesítés gyakorlatának pedig a közgyűlésekkel együtt a Jagelló-korban vége szakadt.²⁹ Később Neumann Tibor ugyan felvetette, hogy 1525-ben Korlátkövi Pétert Szapolyai Györgyhez hasonló felhatalmazással küldhette ki II. Lajos Komárom vármegyébe,³⁰ valójában azonban Korlátkövit csupán egy konkrét hatalmaskodási ügy kivizsgálására és az abban való ítélethozatalra utasította az uralkodó, így ezt az esetet nem értelmezhetjük a gonosztevők semlegesítésére tartandó *congregatio generalis* elrendelő parancsként.³¹ Jelen kutatás során ugyanakkor két további 1486 utáni *congregatio generalis*szal kapcsolatban kerültek elő források, amelyek mentén a közgyűlésekkel kapcsolatos eddigi koncepció felülvizsgálható.

Két ismeretlen *congregatio generalis*

Noha Tringli István szerint 1486 után a korábbi keserű tapasztalataik miatt egy ideig minden bizonnyal egyáltalán nem kértek engedélyt a vármegyék az uralkodótól közgyűlés tartására – illetve a *sedria* állandósuló működése miatt nem is volt rá szükség –,³² egy

142., Béli Gábor: *Magyar jogtörténet. A tradicionális jog*. Pécs, 2014. 145., Béli Gábor: A vármegyei nemesi bíraskodás szervezete 1723-ig. *Jogtörténeti Szemle*, (2017) 1–2. 23., Liktör Zoltán Attila: A nemesi vármegye az igazságszolgáltatás tükrében, különös tekintettel a Hunyadi- és a Jagelló-korra. *Iustum Aequum Salutare*, 13 (2017) 1. 217., Biró Zsófia: A nádor bíraskodása a királyi udvarban. *Acta Universitatis Szegediensis: Forum: Publicationes Doctorandorum Juridicorum*, 10 (2020) 37., Béli Gábor: Közönséges gonosztevők elleni eljárás a nádor és más bírók közgyűlésén. *Jogtörténeti Szemle*, (2020) 4. 13–14.

²⁷ CJH I. 502–503.

²⁸ Holub J.: *Zala megye*, 195–200.

²⁹ Tringli I.: Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 3–31.

³⁰ Neumann Tibor: *A Korlátköviek. Egy előkelő család története és politikai szereplése a 15–16. században*. Győr, 2007. (A Győri Egyházmegyei Levéltár Kiadványai. Források, feldolgozások 5.) 61.

³¹ „[...] mandamus fidelitati tue harum serie firmiter, quatenus acceptis presentibus habita primum sufficienti inquisitione super predictis actibus potentiariis et eorundem authoribus atque patratioribus [...]” – DL 24 223.

³² Tringli I.: Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 7.

Bodrog vármegyéhez szóló parancslevél ennek ellentmondani látszik. 1486. július 3-án kelt mandátumában I. Mátyás Bodrog vármegye kérésére elrendelte, hogy tartsanak közgyűlést a gonosztevők felkutatása és megbüntetése céljából a vármegye törvényszékének szokásos helyén egy általuk kijelölendő időpontban.³³ Ez az adat nem csupán azért különleges, mert a szakirodalomban uralkodó elképzeléssel szemben eszerint már a *Decretum maius* kiadása évében kért engedélyt a királytól legalább egy vármegye *congregatio generalis* tartására, hanem azért is, mert a parancslevél úgy fogalmaz, hogy a vármegye azon dekrétum értelmében volt köteles felkutatni és megbüntetni az abban konkretizált bűncselekmények elkövetőit, amelyet erről az elmúlt Szent Gál napja tájban adtak ki (*iuxta vim et formam decreti nuper circa festum Sancti Galli confessoris proxime preteritum editi*).³⁴

Ez az időmegjelölés a parancslevél 1486. júliusi keltezéséből kiindulva az 1485. október 16. körüli időszakot kell, hogy jelentse, viszont a *Decretum maius*, amely lehetővé tette a vármegyék számára a *congregatio generalis* megtartását, 1486. január 25-ére keltezték. Az ott hozott törvények a szakirodalomban elfogadott álláspont szerint ráadásul inkább még később, február–március folyamán születtek, és a dekrétumot dátumozták vissza szimbolikus jelleggel. Az ellentmondás azonban véleményem szerint kétféle módon is feloldható lehet. Egyrészt C. Tóth Norbert, aki akadémiai doktori értekezésében részletesen foglalkozik ezeknek a hónapoknak az eseményeivel, egy 1485. október 26-án kelt *missilisre* hivatkozva arra hívta fel a figyelmet, hogy bizonyos tárgyalások a főurak között már 1485 októberében is folytak Budán, még a Bécsben tartózkodó Hunyadi Mátyás távollétében.³⁵ Magán a tárgyalások tényén kívül azonban az általa idézett levél nem árult el többet, így például azt sem, hogy a tárgyalások milyen kérdésekről folytak. Az újonnan előkerült parancslevél alapján viszont elképzelhető lehetne, hogy a C. Tóth Norbert által is emlegetett októberi gyűlést kifejezetten Szent Gál napjára hívták össze, és az egyik központi kérdésköre a nádori közgyűlések sorsa volt, amelyek különösen sok sérelmet okoztak korábban a rendeknek. E közgyűlések végleges eltörléséről tárgyalni pedig nem is adódhatott volna jobb alkalom, hiszen ezekben a hónapokban az országnak éppen nem volt nádora, Szapolyai Imre megválasztására ugyanis csak 1486 februárjában került sor. Sőt, az oklevél szövegéből akár arra is következtethetnénk, hogy maga a nádori közgyűlések eltörléséről szóló döntés is megszülethetett már ekkor, de később, az uralkodó és a nádorválasztó országgyűlés jóváhagyása után a *Decretum maius*ba is belefoglalták azt, szabályos formát kölcsönözve ezzel a rendelkezésnek.

³³ „[...] accepimus gravem querelam fidelium nostrorum universorum et singulorum nobilium ipsius comitatus, quomodo in ipso comitatu certi malefactores puta fures, latrones, homicide eorundemque hospites adeo excrevissent et multiplicati essent [...] ideo fidelitatibus vestris firmiter committimus et mandamus, quatenus in uno certo termino per vos ad id deputato in loco ordi vestre iudicarie invicem convenire [...] debeat[is] [...]” – DL 81 950.

³⁴ DL 81 950.

³⁵ C. Tóth Norbert: *A magyar királyság nádora. A nádori és helytartói intézmény története (1342–1562)*. Bp., 2020. (Századok Könyvek 5.) 92.

Ez a lehetőség azonban további megoldásra váró problémákat vet fel. Így például nem tudjuk minden kétséget kizáróan megmagyarázni, hogy miért nem a *Decretum maiusra* hivatkozik ez az oklevél, és miért egy előző év végi bárói gyűlésre, ahol az uralkodó egészen biztosan nem volt jelen, s a vármegyei küldöttek jelenlétére sem utal semmi. Természetesen elképzelhető, hogy a köznemesség az őket a bárókhoz fűző familiárisi viszonynak köszönhetően értesült a gyűlésről, sőt akár képviseltette is ott magát, mint ahogy az is lehetséges, hogy a *Decretum maius*t nem juttatták el minden vármegyéhez 1486 júliusáig, s így nem is hivatkozhattak rá az uralkodóhoz felterjesztett kérvényükben, amely alapján minden bizonnyal a parancslevél is készült (bár létéről éppúgy tudniuk kellett, mint az 1485. októberi gyűlésről). Ezeket a hipotéziseket azonban további bizonyítékokkal egyelőre nem lehet alátámasztani, mint ahogy az is kétséges, hogy a főurak egymás között tartott 1485. októberi gyűlésén kiadhattak-e olyan oklevelet az uralkodó távollétében, amelyet később a *decretum* megnevezéssel illeltek.

Az ellentmondás másik lehetséges feloldása sajnos nem kevésbé problémás. Azt a lehetőséget is számításba kell vennünk ugyanis, hogy az 1486. júliusi oklevelet készítő *scriptor* akár hibázhatott is a tisztázat elkészítésekor. Ha a *notarius* által készített fogalmazványban esetleg túlságosan abundánsan volt rövidítve ez a szövegrész, akkor elképzelhető, hogy a *Sancti Galli confessoris* alak tévedésből került az oklevélbe a *Sancti Pauli conversionis* alak helyett. Pál fordulásának napja ugyanis éppen január 25.: erre a napra keltezték a *Decretum maius*t, amelynek első cikke valóban arról rendelkezik, hogy a vármegyék kérhetnek engedélyt az uralkodótól *congregatio generalis* tartására. A magam részéről egyik lehetséges megoldást sem vetném el teljesen további források előkerüléséig.

A másik újonnan feltárt vármegyei *congregatio generalis* megtartására 1525-ben adott parancsot II. Lajos Abaúj vármegyének. Bár az nem vehető egészen biztosra, hogy az uralkodó a vármegye kérésére kezdeményezte a bűnelkövetők elleni szervezett fellépést, hiszen az oklevélből csak annyi derül ki, hogy az Abaúj vármegyei állapotokról – tudniillik a gonosztevők elszaporodásáról – az uralkodó „némely híveinek jelentéséből” értesült, a leginkább logikus magyarázat mégis ez lenne, hiszen elsősorban az ott élőket sújthatta ez az állapot.³⁶ Itt kell megjegyeznünk, hogy az egy évvel korábban, 1524-ben Szapolyai György által tartott közgyűlés kapcsán Kubinyi András felvetette, hogy az – mivel nincs a rá vonatkozó iratokban utalás arra, hogy a vármegye kérésére rendelte volna el az uralkodó a megtartását – akár egy Mária királynéféle központosítási kísérlet része is lehetett.³⁷ Véleményem szerint ha valóban egy ilyen rendszerszintű átalakítástervezet része lenne az a közgyűlés, akkor itt sem tartották volna fontosnak megemlíteni, hogy annak elrendelése alattvalói kérésre történt. Ugyanakkor Tringli Istvánnak az 1524. évi gyűléssel kapcsolatos koncepciója³⁸ – tudniillik, hogy azért nem foglalták bele az azzal kapcsolatos oklevelekbe, hogy annak megtartása az alattvalók kérésére történt, mert ez ekkor már természetes volt –

³⁶ DL 84 181.

³⁷ Kubinyi András: A magyar állam belpolitikai helyzete Mohács előtt. In: Rúzsás Lajos – Szakály Ferenc (szerk.): *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Bp., 1986. 82.

³⁸ Tringli I.: Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 8.

szintén megkérdőjelezhető, hiszen az 1525. évi Abaúj vármegyei közgyűlés esetében erre mégis hivatkoztak. Véleményem szerint az 1524. évi közgyűlés dokumentumaiban azért nem szerepel a vármegye vagy általánosságban az alattvalók kérelmére történő utalás, mert sem a közgyűlés megtartását elrendelő parancslevelet, sem a levelesítő oklevelet – amelyekbe ezt a részletet esetleg logikusan belefoglalhatták – nem ismerjük, ellentétben az 1525. évi Abaúj vármegyei közgyűléssel, amellyel kapcsolatban éppen az azt elrendelő parancslevél maradt fenn.

Maga az Abaúj vármegyének szóló parancslevél egyébiránt a Bodrog vármegyeihez hasonlóan fogalmaz: a vármegye hívjon össze *congregatio generalis*t, ahova idézzék meg a közismert gonosztevőket, akiket – ha nem tudják ártatlanságukat bizonyítani vagy nem jelennek meg – proskribáljanak, és azután legyenek bárhol elfogathatók, illetve *capitalis sententiá*val, azaz főbenjáró ítélettel sújthatók.³⁹ A Bodrog vármegyének szóló parancslevélhez hasonlóan ez az oklevél is megemlíti a parancs jogszabályi alapját, egy általános dekrétumot (*vigore generalis decreti regni nostri*), amely utalhat ugyan a *Decretum maius*ra, de az azóta ebben a tárgyban hozott további törvényekre is, a jogtörténeti szakirodalom ugyanis nem tesz egyenlőséjelet a *generalis decretum* kifejezés és a *Decretum maius* közé ezekre az évtizedekre vonatkozóan, illetve ez a szóösszetétel a *Hármaskönyv*vel sem azonosítható még ekkor. Magukkal a közgyűlésekkel kapcsolatban az 1486:1. tc. és 1492:35. tc. után még két törvencikk látott napvilágot. Az 1514:43. tc. megerősítette annak lehetőségét, hogy a vármegyék tarthassanak úgynevezett köz- vagy nádori törvényszéket (*iudicium generale seu palatinale*) a gonosztevők, illetve a Dózsa-parasztháború során a parasztokhoz csatlakozók kinyomozására és megbüntetésére.⁴⁰ Némileg jobban konkretizálja a közgyűlés szerepét az 1518:35. tc., amely szerint ha az ispánok a gonosztevők kiirtására vonatkozó kötelezettségüket elhanyagolnák, akkor a vármegye kérésére az uralkodó *assessor*a útján gondoskodjon ennek elvégzéséről.⁴¹ Az 1525. évi parancslevél idézett részlete ezekre is utalhat.

Összességében tehát a vármegyék által tartott közgyűlésekre az országnak egymástól távol eső területeiről láthatunk példákat (Bodrog, Zala, Vas, Abaúj), amelyek ráadásul időben sem koncentrálnak ugyanarra a néhány évre (1486, 1512, 1524, 1525), ezért véleményem szerint a szakirodalomban eddig elfogadott nézettel szemben egy relatíve általánosan elterjedt, de legalábbis köztudatban forgó intézményként kell rá tekintenünk, és ennek megfelelően a későbbi kutatómunka során akár további ilyen jellegű közgyűlések létre is fény derülhet. Az ugyanakkor kétségtelen, hogy 1486 után már nem ezek a közgyűlések jelentették a bűnelkövetők felelősségre vonásának legáltalánosabb eszközét, s inkább csak szubszidiárius jelleggel éltek velük, ha a büntetőeljárás központi fórumává váló *sedria*, illetve az ezekben az évtizedekben megjelenő cirkálás (*inquisitio malefactorum*) nem lett volna képes ellátni a feladatát.

³⁹ DL 84 181.

⁴⁰ CJHI. 724–727.

⁴¹ CJHI. 768–769.

Cirkálás a késő középkorban

Annak érdekében, hogy azonosítani tudjuk a cirkálásra vonatkozó középkori forrásokat, először azt kell megvizsgáljunk, hogy pontosan mi jellemzi a cirkálást a kora újkor első évtizedeiben, és hogyan működött ez az intézmény. A cirkálással kapcsolatban a jogtörténeti összefoglalók ugyanis a Magyar Királyság 17. századi gyakorlatára támaszkodva hiába fogalmazzák meg, hogy a cirkálás az alispáni büntetőhatalom *extraordinarius* jellegű, a vármegyei közgyűlés felhatalmazásán nyugvó megnyilvánulása volt,⁴² ez a definíció egyáltalán nem alkalmas a 16–17. században folyamatosan változó intézmény általános érvényű megragadására. Jelen kutatás szempontjából pedig ez a némiképp leegyszerűsítő megállapítás különösen kevés segítséget nyújt, hiszen elsősorban a 16. századi állapotot kell alapul vennünk a középkori előzmények utáni kutatáskor.

A történettudomány jelen pillanatban az erdélyi 1551(dec.):28. tc. végrehajtásának módját konkretizáló szabályzatot⁴³ ismeri el a cirkálásról szóló legkorábbi részletes rendelkezésként.⁴⁴ Ezt egy 1542., egy 1543. és egy 1545. évi erdélyi forrással egészíthetjük ki, amelyek szintén viszonylag aprólékos leírást nyújtanak az eljárásról,⁴⁵ de ezeken kívül csak a 16. században további több mint félszáz törvénycikk és számos törvényhatósági statútum foglalkozott valamilyen módon a cirkálással a két országrészben, kiegészítve és pontosítva a korábbi szabályozást, amely a Magyar Királyságban és Erdélyben eltérő fejlődési utat járt be a kora újkorban. Az említett korai erdélyi rendelkezések szerint a cirkálás elvégzésére minden vármegyének 12 esküdtet kellett kiválasztani, akiknek a gonosztevéket (tolvajok, rablók, gyilkosok, gyújtogatók, pénzhamisítók, bigámisták stb.) ki kellett nyomozniuk⁴⁶ titokban,⁴⁷ és a kiadott (*extradatus*) latrok neveit a jegyzővel

⁴² Bónis György – Degré Alajos – Varga Endre: *A magyar bírósági szervezet és perjog története*. Bp., 1961. (Levéltári Szakmai Továbbképzés. Felsőfok 13.) 63., Eckhart Ferenc: *Magyar alkotmány- és jogtörténet*. Bp., 2000. (Millenniumi Magyar Történelem. Historikusok) 262., Béli G.: *Magyar jogtörténet*, 160., 185., Tóth J. Zoltán: *A rögtönbíráskodás története Magyarországon a XIX–XX. században*. *Iustum Aequum Salutare*, 13 (2017) 4. 144–145.

⁴³ Szilágyi Sándor (szerk.): *Erdélyi országgyűlési emlékek. I–XXI*. Bp., 1876–1898. (Monumenta Hungariae Historica III. Monumenta Comititalia Regni Transylvaniae I–XXI.) (a továbbiakban: EOE) I. 394–395. (1551. december 31.)

⁴⁴ Dáné Veronka: *„Az Őnagysága széki így deliberála”. Torda vármegye fejedelemségkori bírósági gyakorlata*. Debrecen–Kolozsvár, 2006. (Erdélyi Tudományos Füzetek 259.) 32.

⁴⁵ EOE I. 88–89. (1542. március 29.), 186–187. (1543. november 29.), 218–220. (1545. április 24.)

⁴⁶ EOE I. 88. (1542. március 29.), 186. (1543. november 29.), 218–220. (1545. április 24.), 394–395. (1551. december 31.) Erdélyben a 16. század második felében a 12 választott esküdt helyett már a főispán, a főszolgabírók, a jegyző és négy esküdt végezték el a latrok nevének összegyűjtését. A Magyar Királyságban az alispánok, szolgabírók és esküdtek végezték a cirkálást, területenként és időszakonként változó számban. CJH IV. 244–245. (1548:50. tc.), CS II/1. 14. (Zemplén, 1556), IV/1. 57. (Trencsén, 1592), Tóth Péter – Barsi János (szerk.): *Borsod vármegye statútumai (1578–1785)*. Miskolc, 1989. (Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltári Füzetek 23.) 4. (Borsod, 1580), EOE II. 342–343. (1568. január 6–13.), Joannes Kitionich: *Directio methodica processus iudiciarii iuris consuetudinarii in clyti regni Hungariae*. Leutschoviae, 1650. 342. (Quaestio XXXII.)

⁴⁷ EOE I. 391. (1551[dec.]:28. tc.), 394. (1551. dec. 31.)

egy *regestum*ban össze kellett íratniuk.⁴⁸ Megjegyzendő, hogy ez a dokumentum megfeleltethető annak a *regestum*nak, amelyet a *congregatio generalis* alkalmával a vármegyei tisztviselők állítottak össze, és amelyből az ítéletlevelet azután megszerkesztették, tehát ez is levelesítő jegyzéknek tekintendő.

Bár a kora újkorból eddig ilyen iratot nem ismertünk, jelen kutatás során több *regestum* is előkerült a 17. századból.⁴⁹ Ezek közül a legkorábbi, az 1619-es Közép-Szolnok vármegyei még a középkori gyakorlathoz hasonlóan döntő többségében halálbüntetéseket tartalmazott, az elítélteket pedig *expressis verbis* proskribáltak nyilvánította.⁵⁰ Kijelenthető tehát, hogy a levelesítés gyakorlata egyáltalán nem tűnt el a Jagelló-kor végére, ahogy arról a szakirodalomban eddig konszenzus uralkodott,⁵¹ hiszen mind jogszabály, mind levéltári forrás bizonyítja, hogy a levelesítés adott esetben még a 17. század elején is szerves része volt a büntetőeljárásnak az Erdélyi Fejedelemségben. A 16. században még ennek a jegyzéknek az összeállítása után az ispán feladata volt az abban szereplő neveket cédulákon eljuttatni a földesurakhoz, akiknek a jobbágyaikat meg kellett büntetniük, ha pedig ezt elmulasztották volna, akkor az ispán köteles volt a törvényhatóság területét bejárva végrehajtani a kiszabott büntetéseket,⁵² amelyek azonban a korábbi közgyűlések által egységesen alkalmazott szankció, a főbenjáró ítélet (*sententia capitalis*) helyett már a védett jogtárgy szerint differenciálódtak.⁵³ Azon jobbágyok javain, akiket mégis főbenjáró ítélettel sújtottak, a földesúr, az ispán és az elítélt családja változó arányban osztoztak.⁵⁴ A kötelességét elhanyagoló ispánra, a kiadott latrok rejtegetőire, valamint az elfogott gonosztevők szabadon engedőire mind Erdélyben, mind a Magyar Királyságban szigorú büntetés várt.⁵⁵ Erdélyben a földesúrnak ellenben nem volt feltétlenül kötelessége a cirkálás során kiadott jobbágyait megbüntetni, hiszen úgy is dönthetett, hogy kiáll jobbágyai mellett, s ekkor a *sedria* elé került az ügy.⁵⁶ A Magyar Királyságban ellenben

⁴⁸ EOE I. 394. (1551. december 31.), II. 342. (1568. január 6–13.)

⁴⁹ Arhivele Naționale ale României (a továbbiakban: ANR) Direcția Județeană Cluj Fond 19. Scaunul Arieș I/2., ANR Direcția Județeană Covasna Fond 8. Scaunul Trei Scaune 1690 Nr. 3., MNL OL P 1961 Magánlevéltárak, Bethlen család, Vegyes iratok 22. fol. 3r–22v., Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár Fol. Hung. 953. fol. 22r–50v., 56r–81v., 82r–106r., 135r–160r.

⁵⁰ MNL OL X 4556, Másolatok Gyűjteménye, Szilágy megye levéltára, Közép-Szolnok megye levéltára, Közgyűlési jegyzőkönyvek (a továbbiakban: MNL OL X 4556. Közgyűlési jegyzőkönyvek) 138. telerkes 67–70.

⁵¹ Tringli I.: Jagelló-kori levelesítő jegyzék, 21.

⁵² EOE I. 88. (1542. március 29.), 186. (1543. november 29.), 222–223. (1545[okt.]:1. tc.), III. 135–136. (1578[ápr.–máj.]:27. tc.), 154. (1580[nov.]:5. tc.)

⁵³ EOE I. 394–395. (1551. december 31.), II. 342–343. (1568. január 6–13.), 555. (1574[dec.]:7. tc.)

⁵⁴ CS II/1. 42. (Abaúj, 1580), EOE I. 88. (1542. március 29.), 186–187. (1543. november 29.), 297. (1549[dec.]:8. tc.), 394–395. (1551. december 31.), III. 119. (1577[ápr.]:12. tc.), 135–136. (1578[ápr.–máj.]:27. tc.)

⁵⁵ CJH IV. 504–505. (1563:39. tc.), CS V/1. 17–18. (Zala, 1562), EOE I. 187. (1543. november 29.), 219. (1545. április 24.), III. 389–390. (1591[jan.]:15–16. tc.)

⁵⁶ EOE III. 140. (1578[okt.]:7. tc.) Ez a szokás a 17. században is fennmaradt, s gyakorlatban való megvalósulását a vármegyei törvényszéki jegyzőkönyvekben nyomon is követhetjük. 1618–1619-ből például Közép-Szolnok vármegyéből, 1620-ból pedig Torda vármegyéből ismerünk ilyen esetet. MNL

többször általános érvénnyel írták elő, hogy a kiadott latorokat a szolgabíró idézésére a földesúr köteles volt a *sedria* elé állítani, amelynek elmaradása esetén a jobbágy szabadon elfoghatóvá vált, és rajta az ítéletet végre lehetett hajtani.⁵⁷ Szintén elő lehetett írni a *sedria* illetékességét, ha a kiadott lator nemes volt,⁵⁸ vagy ha a szükséges számú (jellemzően hét) egyértelmű vallomás nem állt rendelkezésre a gonosztevő bűnösségét illetően.⁵⁹ Maga a cirkálás tehát Erdélyben – annak ellenére, hogy vármegyei tisztségviselők végezték, és bizonyos esetekben az ügyek végül a *sedria* elé kerültek – a vármegyei törvényszék működésétől alapjaiban véve független eljárás volt. A Magyar Királyságban ezzel szemben a cirkálás a 16. században jóval szorosabban kapcsolódott a *sedria* működéséhez, és bizonyos szempontból a törvényszéki munkát kvázi előkészítő eljárás volt.

A késő középkori dekrétumokban és levéltári forrásokban több olyan rendelkezést és utalást is találunk, amelyek a kora újkori cirkálásnak megfelelő eljárást körvonalaznak. Az azonosság az 1514:33. tc. esetében a leginkább szembetűnő. E szerint az alispánoknak, a szolgabíráknak és tizenkét választott esküdtnek kellett kinyomozni a gonosztevők neveit, azokat *regestumba* foglalni, és őket érdemeik szerint megbüntetni.⁶⁰ Az 1527:6. tc. – amely természetesen szigorúan véve nem középkori, de logikusnak vélem itt tárgyalni – ehhez hasonlóan arról rendelkezik, hogy az alispán és a szolgabírák mellé a vármegye válasszon tizenkét esküdtet, akik nyomozzák ki, írják össze és büntessék meg a bűnelkövetőket.⁶¹ Ezek az előírások megegyeznek az említett legkorábbi erdélyi jogszabályok tartalmával.⁶² Ezenkívül az 1568. januári tordai országgyűlés határozata hivatkozik is arra, hogy mivel „*az László király idejébe való büntetésnél és végezésnél*” jobb módja a gonosztevők üldözésének nincs, a vármegyei tisztviselők a cirkálást ennek megfelelően végezzék el ezután is.⁶³

A kontinuitás azonban nem csupán jogszabályi szinten mutatható ki a késő középkori és a kora újkori eljárás között, hanem az okleveles forrásokban is tetten érhető. 1502-ben II. Ulászló megparancsolta Vas vármegyének, hogy a Sitkei Gothárd elleni *proscriptiót* függesse fel, és tárgyalják újra az ügyét. A mandátumból kiderül, hogy Sitkei Gothárdról és testvéréről, Istvánról némely vallomást tevők azt állították, hogy tolvajok és gonosztevők pártolói, s ennek nyomán a korábban a gonosztevők és károkozók kiirtására az

OL X 4556. Közgyűlési jegyzőkönyvek 138. tekercs 6–8., Dáné Veronka (szerk.): *Torda vármegye jegyzőkönyvei*. I–II. Kolozsvár, 2009–2014. (Erdélyi Történelmi Adatok IX. 1–2.) I. 153.

⁵⁷ CS V/1. 17–19. (Zala, 1562 és 1566)

⁵⁸ CS II/1. 35. (Ung, 1576), V/1. 18. (Zala, 1566), EOE I. 88. (1542. március 29.), II. 501–502. (1571[nov-dec.]:21. tc.) Az azonban nem jelenthető ki, hogy ha a gonosztevő a nemesség sorába tartozott, akkor csak a *sedria* ítélkezhetett volna felette, hiszen ezzel ellentétes tartalmú törvények és státutumok is születtek a korszakban. CJH IV. 172–173. (1546:25. tc.), V. 244–247. (1625:13. tc.), CS II/1. 42. (Abaúj, 1580), IV/1. 477. (Liptó, 1685), Arhivele Naționale ale României Direcția Județeană Cluj, Fond familial Vécsey, Seria 2. Documente fasciculate Nr. 10. f. 67–68. (Abaúj, 1588. április 25.)

⁵⁹ CS I. 195. (Kolozsvár, 1578), EOE VIII. 129–130. (1623[ápr–máj.]:11. tc.)

⁶⁰ CJH I. 720–721.

⁶¹ CJH IV. 8–9.

⁶² EOE I. 186–187., 394–395.

⁶³ EOE II. 341.

országlakosok egyetértésével minden vármegyében megválasztott és kiküldött tizenkét esküdt proskribálta őket.⁶⁴ A forrást Holub József is idézte,⁶⁵ azonban egyedi esetnek tekintve azt, nem hozta összefüggésbe sem az előbb említett törvényekkel, sem a cirkálással. Véleményem szerint II. Ulászló ezen rendelkezése lehet az egyik első – ha nem a legelső – előírás a cirkálás megtartására vonatkozóan, amely az 1550-es évek elejéig meg is határozta az eljárás menetét. A Jagelló-korból egyébiránt más példa is hozható a cirkálók tevékenységére. 1525-ben például II. Lajos és Szapolyai György mint Zala vármegyébe kiküldött bírók Mária királyné kérésére kegyelmet adtak Telekesi Mihály özvegyének, Erzsébetnek, akit – miután a vármegye megválasztott esküdtjei azt vallották, hogy nyilvánvaló tolvaj és házasságtörő – főbenjáró ítélettel sújtott a vármegye törvényszéke.⁶⁶

Ez a két oklevél kiválóan rávilágít a vármegyei törvényszék (*sedria*) és a cirkálás eljárása közötti kapcsolatra. A 16. század közepén – mint láthattuk a kora újkori forrásokból – a *sedriának* nem mindenhol volt ugyanaz a szerepe. Zala vármegye 1566. évi statútuma azt mondta ki, hogy a nemesség sorába tartozó gonosztevőket a cirkálók idézzék a *sedriára*, a jobbágyokat a cirkálók idézésére a földesuraik állítsák a vármegye törvényszéke elé, a meg nem jelenőket pedig automatikusan proskribálják (a középkori *congregatio generalis*okhoz hasonlóan). Az ügyek tehát itt mindenképpen a *sedria* elé kerültek, nem úgy, mint Erdélyben, ahol jobbágyok esetében a cirkálók *regestuma* alapján vagy a földesurak, vagy az ispánok hajtották végre a büntetést, különösebb tárgyalás nélkül (azt az esetet kivéve, amikor a földesúr kiállt a jobbágya mellett, mert ekkor itt is a *sedria* volt illetékes, csakúgy, mint nemes státuszú bűnelkövető esetén, illetve ha nem állt rendelkezésre a szükséges számú terhelő vallomás). A két idézett Jagelló-kori oklevél alapján egyelőre nem tudjuk biztosan, hogy a jobbágyok esetében hogyan folyt a büntetőeljárás, hiszen ezek a diplomák nemesekkel kapcsolatos ügyekről szólnak, véleményem szerint azonban a rendszer az erdélyihez hasonlóan működhetett, hiszen az 1540-es évek elejének cirkálással kapcsolatos erdélyi jogszabályai több más szempontból is (a cirkálást végzők száma, *regestum* készítése) a Jagelló-kori állapotokat tükrözték, s ezekhez a szokásokhoz az 1568. évi országgyűlés említett rendelkezése szerint kifejezetten ragaszkodtak is.

A *sedria* tehát – bár kétségkívül a büntető igazságszolgáltatás központi fórumává vált a középkor utolsó évtizedeiben – ezt a feladatot a cirkálás rendszere nélkül nem lett volna képes ellátni, főleg Erdélyben nem, ahol a jobbágyok ügyei jellemzően el sem jutottak a

⁶⁴ „[...] duodecim iurati et electi nobiles illius comitatus, quos nos superioribus temporibus in singulis comitatibus huius regni pro malefactorum et nocivorum hominum extirpatione de consensu et unanimi voluntate omnium regnicolarum nostrorum deligi deputarique commiseramus, prefatum Gothardum absentem et Stephanum fratrem ipsius tamquam fautores furum et malefactorum in simulassent et eos proscripsissent [...]” – DL 68 474.

⁶⁵ Holub J.: *Zala megye*, 195.

⁶⁶ „[...] nobili domine Elizabeth relicte nobilis condam Michaelis de Thelekes, persone videlicet ac rebus et bonis eiusdem universis, de et super illa nota, qua ipsa secundum deliberationem vestram iudicarie ad accusationem certorum electorum iuratorum nobilium dicti comitatus Zaladiensis [...] in amissione capitibus, bonorum ac rerum condemnata extitisset [...]” – DL 24 075.

törvényszékre. Bár természetesen előzetes nyomozás nélkül is tárgyalt büntetőügyeket a *sedria*, láthatóan még a nemességhez tartozó bűnelkövetők esetében is támaszkodtak a cirkálók munkájára mind a Jagelló-korban, mind a kora újkorban. A cirkálás kiemelkedő jelentősége még abban a kora újkori Magyar Királyságban is tetten érhető, ahol a *sedria* nemesek és jobbágyok büntetőügyeit egyaránt tárgyalta. Jól példázza a cirkálás szerepét egy 1583-ban, Sopron vármegyében tárgyalt eset: Tikmonya Vincétől, Pápa építőmestertől, aki a soproni alispánhoz érkezett Széplakra, azok a jobbágyok lopták el a kocsijának tartozékait és próbálták meg meggyilkolni, akiknél megszállt. Az építőmester panaszára az alispán által a *sedria* elé idézett jobbágyok ügyvédje eljárásjogi jellegű kifogást emelt az idézéssel szemben. Azt hangoztatta ugyanis, hogy az alispánnak negyedévente el kellett volna végeznie a cirkálást, amit nem tett meg, s eseti panaszra nem idézheti a vélt vagy valós gonosztevőket a törvényszék elé, csak a cirkálás során. A törvényszék ezt a kifogást azzal utasította el, hogy bár az alispán a cirkálásra vonatkozó kötelezettségét valóban elhanyagolta, de annál jobb, hogy külön nyomozás nélkül is fény derült a jobbágyok tet-tére.⁶⁷ Látható tehát, hogy bár a büntetőeljárásnak ebben az esetben nem volt kifejezetten akadálya a cirkálás elmaradása, az ügyvéd kifogása mégis arra enged következtetni, hogy a büntetőeljárás jellemzően nem így, hanem a cirkálás nyomán történő perbe hívással indult.

A középkori büntetőeljárás és a kora újkori cirkálás más részletszabályait vizsgálva további kapcsolódási pontokra lelhetünk a két intézmény között. Bár ezekről a dekrétumokról (főleg az 1492. és 1495. éviokról) nem feltétlenül jelenthető ki, hogy konkrétan a cirkálás eljárásáról szólnának, azt nagyon jól érzékeltetik, hogy a cirkálással kapcsolatos kora újkori szabályozásba milyen késő középkori büntető anyagi jogi és eljárásjogi normák épültek be. Például az 1492:80. tc. és a *Hármaskönyv* III. részének 32. címe szerint az elfogott bűnelkövetőt szándékosan elengedő személyt a gonosztevő vérdíjában kell elmarasztalni,⁶⁸ csakúgy, mint például az erdélyi 1591(jan.):16. tc. szerint.⁶⁹ Az 1492:82. tc. szerint pedig a szökésben lévő gyilkosoknak menedéket nyújtók ugyanazzal a büntetéssel sújtandók, mint maguk a gonosztevők,⁷⁰ amely párhuzamba állítható a Magyar Királyság 1563:39. tc.-ével.⁷¹ Az 1492:81. tc. arról rendelkezik, hogy ha a földesurak és tisztjeik nem úzik el birtokaikról a gonosztevőket, és az ispán a latrok elfogása céljából kiszáll az adott birtokra, akkor ennek az eljárásnak ellenállhatnak azzal a feltétellel, hogy az érintetteket

⁶⁷ „Pataky pro Stephano Wyczay cum nostris [litteris procuratoriis] dicit, quod non teneret respondere, nam singulis anni quartalibus deberet inquisitionem facere vicecomes et quia id non fecit, sed ad simplicem solummodo querelam citare fecit. Non tenet [exceptio], nam verum est, quod illud quoquo officium vicecomitis est inquirere malefactores singulis anni quartalibus, tamen cum ea cognitio absque inquisitione quo fieri potest, eo melius est.” – MNL Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára IV. 1. a. Sopron vármegye nemesi közgyűlésének iratai, Köz- és kisgyűlési jegyzőkönyvek, 1. kötet 109–110.

⁶⁸ CJH I. 532–535., Kolosvári Sándor – Óvári Kelemen (szerk.): *Werbőczy István Hármaskönyve*. Bp., 1894. (a továbbiakban: HK) 312. (III. rész 32. cím)

⁶⁹ EOE III. 389–390.

⁷⁰ CJH I. 534–535.

⁷¹ CJH IV. 504–505.

a megyei törvényszék elé állítják majd.⁷² Ezt kiegészítve az 1495:19. tc. már kifejezetten azt írja elő, hogy ha valakinek a birtokán gonosztevőket találnak, akkor azokat ne üzzék ki onnan a földesurak, hanem az ispán, alispán vagy szolgabíró kérésére állítsák a megyei törvényszék elé.⁷³ Amint láthattuk, a kora újkorban jogszabályok egész sora írt elő hasonló eljárást a cirkálással kapcsolatban.⁷⁴ Az 1514:37. tc. és a *Hármaskönyv* említett címe előírják azt a kötelezettséget, hogy a proskribált gonosztevőket az ispánok, alispánok és szolgabírák számára ki kell adni, illetve tiltják az elfogott gonosztevők elbocsátását,⁷⁵ éppúgy, mint számos kora újkori jogszabályhely.⁷⁶ Speciális elem az eljárás titkossága, amely Bónis György – egy Nagy Lajos korára keltezett eskümintá kiadásakor kifejtett – véleménye szerint már a nádori közgyűléseket is jellemezte: a gonosztevők *regestumának* a középkori nádori közgyűléseken titkosan, a vármegyei tisztviselők és a nádor vagy helyettese közötti szűk körű tárgyaláson kellett elkészülnie.⁷⁷ Mivel az nem kaphatott nyilvánosságot, hogy ki vagy kik adták ki az adott gonosztevő nevét, ezek a személyek az esetleges bosszútól ilyen módon védettek voltak, s mivel egyúttal a kiadott gonosztevő sem tudhatta meg idő előtt, hogy hamarosan büntetésre számíthat, annak is kisebb volt az esélye, hogy elmenekül a felelősségre vonás elől. A kora újkori cirkálás során szintén hangsúlyos szempontként merült fel az, hogy az esküdteknek a latrok neveit titokban kellett megtudniuk.⁷⁸

Összegzés

A nyilvánvaló gonosztevők üldözését és felelősségre vonását a büntető igazságszolgáltatás késő középkori decentralizált rendszerében több fórum látta el egymással párhuzamosan. Bár a nádori közgyűlések 1486. évi megszüntetése után a vármegyék, illetve az uralkodó kiküldött bírása által tartott *congregatio generalisok* – ahogy azt két újabb példával sikerült alátámasztani – szubszidiárius jelleggel továbbra is működhetek, a feladat ezután főszabály szerint a vármegyei törvényszékekre, valamint az ehhez több szállal kötődő, a Jagelló-korban kialakuló cirkálásra hárult (illetve természetesen saját illetékességi körükön belül a pallosjogú úriszékekre és városi törvényszékekre is). Véleményem szerint a medievisztikában eddig gyakorlatilag ismeretlen cirkálás mint inkvizitórius eljárás nélkül a *sedria* nem tudta volna betölteni a nádori közgyűlés után maradt űrt, hiszen a cirkálók tevékenysége nélkül csak magánvádra indultak volna itt büntetőpererek (igaz, a cirkálás és a *sedria* viszonya a Magyar Királyságban és Erdélyben eltérő fejlődési utat

⁷² CJH I. 534–535.

⁷³ CJH I. 572–575.

⁷⁴ CS V/1. 17–18., EOE III. 140.

⁷⁵ CJH I. 722–723., HK 312. (III. rész 32. cím)

⁷⁶ CS V/1. 17–18., EOE I. 187., 219., III. 390.

⁷⁷ Bónis György: Régi magyar esküminták. *Magyar Nyelv*, 57 (1961) 284.

⁷⁸ EOE I. 391., 394.

járt be a későbbiekben). Az *inquisitio malefactorum* viszont tökéletesen alkalmas volt a közgyűlések kiváltására, hiszen azokhoz hasonlóan ennek során is titokban gyűjtötték össze a vallomások az esküdtek, tehát a „vádlok” személye nem tudódott ki. Ez a fajta anonimitás pedig több vélt vagy valós bűnelkövető megnevezéséhez vezetett, akikkel szemben – rendi státuszuktól függően a törvényszék vagy maguk a cirkálók – eljárhattak. Ezenkívül a *proscriptio* eszköze is kellően hatékonynak bizonyult ahhoz, hogy a kora újkorban tovább működő cirkálás eljárásának is szerves részévé váljon.

LATE MEDIEVAL ROOTS OF THE INQUISITIO MALEFACTORUM

Hardly any theories concerning the origins of the so-called *inquisitio malefactorum* (inquiry about malefactors, “cirkálás”), a common form of criminal procedure in the early modern Hungarian Kingdom and the Transylvanian Principality, appear in previous scholarship. The aim of this paper is to unfold the possible late medieval roots of this procedure and clarify its relation to other institutions of the criminal justice system, especially to the *congregatio generalis* (general congregation, „közgyűlés” / „köztörvényszék”) and the *sedes iudiciaria* (court of the county, „vármegyei törvényszék”). I will also introduce a couple of new sources, produced in connection with the transformation of the *congregatio generalis* during the Jagiellon era, which imply that although this institution had only a subsidiary role in the judicial system, it was assembled on a broader scale than we previously thought. With regard to the *inquisitio malefactorum*, the sources I introduce confirm that this procedure does have late medieval roots, since after the mandate of Vladislaus II, which was issued not long before 1502, counties were obliged to elect twelve *iurati nobiles* (sworn noblemen), who were entrusted with the prosecution of the malefactors.

Keywords: *inquisitio malefactorum*, *congregatio generalis*, *sedes iudiciaria*, criminal procedure, proscriptio

*Magyar–bajor kapcsolatok IV. Béla uralkodása alatt**

A MAGYAR KIRÁLYSÁG és a Bajor Hercegség 13. századi kapcsolatainak jelentős részét még sem a hazai, sem pedig a külföldi történetírás nem dolgozta fel, holott bősséggel akadnak rá vonatkozó források. Tulajdonképpen Szent István uralkodását és néhány kiemelt 11–12. századi eseményt leszámítva az Árpád-házi királyok és a bajor hercegek érintkezési pontjai nem képezték tudományos vizsgálat tárgyát.¹ A téma iránti érdeklődés visszafogottsága több tényezőre vezethető vissza. Egyfelől a 11. században a császári trón és a Bajor Hercegség közös birtoklása miatt a birodalmi és a bajor politika nehezen szétválaszthatóvá vált, a 12. században pedig, amikor a Welfek kezére került a Bajor Hercegség, a Stauf–Welf szembenállás miatt minden érintkezés az investitúraharc és a belső birodalmi konfliktusok kontextusában volt értelmezhető: a bajor féllal való kapcsolatfelvétel az esetek döntő többségében a császár ellensúlyozását szolgálta.² Másfelől a Bajor Hercegség az Árpád-kor során folyamatosan zsugorodott: 976-ban leválasztották róla Karintiát, 1153-ban létrehozták a Meráni Hercegséget, 1156-ban az Osztrák Őrgrófságot,³

* Az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP–20–3 kódszámú Új Nemzeti Kiválósági Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Körmendi Tamás habilitált egyetemi docensnek tanácsaiért és segítségéért, valamint Bárány Attilának, aki külső lektorként értékes észrevételeivel járult hozzá a tanulmány elkészüléséhez.

¹ István és Gizella házasságáról a teljesség igénye nélkül: Ottó Trogmayer: Gisela von Bayern, die Königin Ungarns. In: Herbert Wilhelm Wurster – Manfred Treml – Richard Loibl (Hrsg.): *Bayern – Ungarn. Tausend Jahre = Bajorország és Magyarország 1000 éve. Aufsätze zur Bayerischen Landesausstellung 2001. Vorträge der Tagung „Bayern und Ungarn im Mittelalter und in der frühen Neuzeit“ in Passau 15. bis 18. Oktober 2000.* Augsburg, 2001. 157–161. (Utóbbi tanulmánykötet egyébként csak a magyarságképre, István és Gizella korára, a késő középkorra, valamint a kora újkori gazdasági kapcsolatokra vonatkozóan tartalmaz írásokat.), Egon Boshof: Gisela – eine bayerische Prinzessin auf dem ungarischen Königsthron. *Passauer Jahrbuch*, 52 (2010) 91–103.

² Makk Ferenc: *Magyar külpolitika (896–1196)*. Szeged, 1996. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 2.) passim, Gábor Varga: *Ungarn und das Reich vom 10. bis zum 13. Jahrhundert. Das Herrscherhaus der Árpáden zwischen Anlehnung und Emanzipation.* München, 2003. (Studia Hungarica – Schriften des Ungarischen Instituts München 49.) passim.

³ Erről részletesen: Heinrich Appelt: *Privilegium minus. Das Staufische Kaisertum und die Babenberger in Österreich.* Wien–Köln–Graz, 1976.

1180-ban pedig Stájerországot emelték hercegi rangra,⁴ minek következtében lassan megszűnt a közvetlen magyar–bajor határ, ami szükségképpen csökkenést idézett elő a kapcsolatok intenzitásában. E tényezők fényében a két ország viszonyának semlegessé válása vagy éppen elhidegülése vitathatatlan a 12. században, a következő évszázadban viszont ismét egy lassú közeledésnek lehetünk tanúi.

Ezen közeledést leginkább a politikai érdekközösség, egy dinasztikus kapcsolat, valamint a Babenberg-dinasztia képében testet öltő közös ellenség ösztönözte. IV. Béla uralkodásának első felében az utóbbi tényező segítette elő leginkább a két fél közeledését, amely az 1240-es években egy dinasztikus kapcsolatot – Árpád-házi Erzsébet és a későbbi XIII. Henrik házassága – is eredményezett a két család között. Ezen frigyre alapozva pedig lehetővé vált a közös fellépés a Babenberg-dinasztia kihalását követő harcokban, ahogyan a 13. század második felének történéseit is nagyban befolyásolta. Tanulmányomban az említett dinasztikus kapcsolathoz vezető utat, annak jelentőségét, továbbá az arra alapozott közös ausztriai és stájerországi fellépést kívánom bemutatni, a IV. Béla uralkodásának végén tapasztalható eltávolodás okaira is kitérve.

Mint említettem, a 13. századi magyar–bajor kapcsolatok szisztematikus feldolgozása mindezedig nem történt meg, és bár a Magyar Királyság, illetve a Bajor Hercegség 13. századi történetét feldolgozó munkák kisebb vagy nagyobb mértékben kitérnek ugyan a magyar–bajor viszonyra, ám közel sem elég részletesen, továbbá jellemző módon nem használják fel a teljes forrásbázist.⁵ Ezek mellett mindössze néhány, a 13. század és a régió szempontjából fontosabb eseményt (a Babenberg-örökségért folytatott harc, II. Frigyes császár közép-európai politikája, az interregnum stb.) feldolgozó tanulmány áll a kutatók rendelkezésére, amelyek szükségképpen figyelmet fordítanak a szóban forgó témára, ám ezek kis száma a teljes kép megalkotásához ugyancsak nem elegendő.⁶ A továbbiakban

⁴ Bővebben: Heinrich Appelt: Zur diplomatischen Kritik der Georgenberger Handfeste. *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 58 (1950) 97–112.

⁵ A Magyar Királyságra vonatkozó legfontosabb művek: Pauler Gyula: *A magyar nemzet története az Árpád-házi királyok alatt*. I–II. Bp., 1899., Szűcs Jenő: *Az utolsó Árpádok*. Bp., 1993. (História Könyvtár – Monográfiák 1.), Almási Tibor: *A tizenharmadik század története*. Bp., 2000. (Magyar Századok), Kristó Gyula: *Háborúk és hadviselés az Árpádok korában*. Bp., 2003. A Bajor Hercegségre vonatkozó szakmunkák: Max Spindler (Hrsg.): *Handbuch der bayerischen Geschichte. II. Das alte Bayern, der Territorialstaat vom Ausgang des 12. Jahrhunderts bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts*. München, 1969., Günther Hödl: Bayern, Österreich und die Steiermark in der Zeit der frühen Wittelsbacher. In: Hubert Glaser (Hrsg.): *Die Zeit der frühen Herzöge von Otto I. zu Ludwig dem Bayern. Beiträge zur bayerischen Geschichte und Kunst, 1180–1350. Wittelsbach und Bayern. I/1*. München–Zürich, 1981. 295–306., Andreas Kraus: Das Herzogtum der Wittelsbacher: Die Grundlegung des Landes Bayern. In: Uo. 165–200., Benno Hubersteiner: *Bayerische Geschichte. Staat und Volk, Kunst und Kultur*. München, 1992.

⁶ A fontosabbak a teljesség igénye nélkül: Hans Patze: Die Wittelsbacher in der mittelalterlichen Politik Europas. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 44 (1981) 33–80., Szende László: Harc a Babenberg-örökségért (1246–1261). *Sic Itur ad Astra*, 11 (1999) 2–4. 263–306., Egon Boshof: Bayern und Österreich in der Schlussphase der Herrschaft Friedrichs II. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 63 (2000) 415–443., Gabriele Schlütter-Schindler: Die Heiratsverbindungen der frühen Wittelsbacher Herzöge. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 67 (2004) 581–640.

tehát ezt a hiányt kísérlem meg pótolni IV. Béla 1235 és 1270 közé eső uralkodásának viszonylatában. Vizsgálatomat a rendelkezésre álló teljes forrásbázisra – az érintettek oklevelei és levelezései, valamint a kortárs és késő középkori elbeszélő források – alapozom. A késő középkori kútfők bevonását indokolja, hogy – az őket a történésektől elválasztó tetemes időbeli távolság ellenére – gyakran releváns és megbízható, sőt egyedülálló híradásokat hagytak ránk, amelyek elengedhetetlenek a téma részletes feldolgozása során, ahogyan azt a későbbiekben Aventinus kapcsán látni fogjuk.

A dinasztikus kapcsolathoz vezető út

IV. Béla trónra lépésekor a Magyar Királyság és a Bajor Hercegség egy már hosszú ideje tartó és folyamatos közeledési folyamatra tekinthetett vissza, amelyhez több dolog is megfelelő alapot teremtett. Az egyik a német trónviszály idején követett politika volt: mind I. Lajos bajor herceg (1183–1231), mind II. András magyar király (1205–1235) Sváb Fülöpöt (1198–1208), később pedig II. Frigyeset (1212–1250) támogatta ugyanis a Welf IV. Ottó (1198–1218) ellenében. Fontos volt továbbá, hogy távoli rokoni összeköttetés jött létre Ludmillának (Frigyes cseh herceg és Árpád-házi Erzsébet leánya) és I. Lajos bajor hercegnek az 1204. évi frigye nyomán. Az 1220-as években VI. Lipót osztrák és stájer herceg (1195/1198–1230) személyében pedig egy közös ellenséggel is szembekerült a két uralkodó, aki ellen 1225-ben még közös szervezkedésbe is kezdtek, ám tervük végül nem ért célt. Bár magyar–osztrák viszonylatban ugyanebben az évben békekötésre is sor került, a (VII.) Henrik római király (1220–1235) és Babenberg Margit házassága körül kialakult bonyodalmak mutatják, hogy ez nem hozott hosszú távú eredményt, az ellenséges viszony pedig állandósulni látszott.⁷

Romlott a helyzet VI. Lipót 1230-ban bekövetkezett halálával és fia, II. Frigyes (1230–1246) hatalomra jutásával. Az utókor által a Harcias jelzővel felruházott herceg uralkodása során minden egyes szomszédjával – főként a magyar és a cseh királlyal, valamint a bajor herceggel – konfliktusba keveredett, sőt 1236-ban a császár rosszallását is magára vonta, a birodalmi seregek hercegségek elleni támadását idézve elő. Az intervencióban a Birodalom részét képező Bajor Hercegség és Cseh Királyság seregei is részt vettek, így az ellenséges viszony 1238-ig konstansnak tekinthető. Ebben az évben azonban változás következett be a cseh–osztrák, illetve a bajor–osztrák kapcsolatokban. A herceg elleni fellépésben oroszánrészt vállaló I. Vencel cseh király (1230–1253) és II. Ottó bajor herceg (1231–1253) ugyanis területszerzésben reménykedett erőfeszítéseik kompenzációjaképp, II. Frigyes császár azonban a Birodalomra háramoltatta vissza a Harcias Frigyesről elkobzott Osztrák és Stájer Hercegségeket, újbóli eladományozásuktól pedig határozottan elzárkózott.⁸ Ennek hatására Vencel és II. Ottó átállt a császárral ismét harcban álló

⁷ Mindezekről bővebben: Rudolf Veronika: Magyar–bajor kapcsolatok a 13. század elején. *Fons*, 28 (2021) 341–363.

⁸ Friedrich Hausmann: Kaiser Friedrich II. und Österreich. In: Josef Fleckenstein (Hrsg.): *Probleme um Friedrich II.* Sigmaringen, 1974. (Vorträge und Forschungen 16.) 253., Georg Scheibelreiter: *Die Babenberger.*

IX. Gergely oldalára, ellenkirály választását vették tervbe, majd szövetséget kötöttek Harcias Frigyessel a hercegségek visszaszerzése végett.⁹ Utóbbi a segítségért cserébe ígéretet tett I. Vencelnek, hogy átadja az Osztrák Hercegség Dunától északra fekvő területeit, valamint arra is kötelezte magát, hogy feleségül adja unokahúgát, Gertrúdot a cseh király elsőszülött fiához, Ulászló morva őrgrófhhoz.¹⁰ A herceg 1239 karácsonyára végül maradéktalanul visszaszerezte területeit, korábban tett ígéreteit azonban nem kívánta betartani, így szövetségesei várakozásaival ellentétben felvette a kapcsolatot II. Frigyessel, és rendezte viszonyát a Birodalommal. Ettől a cseh királynak tett ígérek érvénytelenítését várta, Vencel azonban a későbbiekben sem volt hajlandó lemondani a megígért frigről – legfeljebb a Dunától északra fekvő területekről –, aminek több ausztriai betöréssel adott nyomatókat.¹¹ II. Ottó esetében nem tudunk a szövetség ellentételezésének formájáról, továbbá úgy tűnik, hogy Harcias Frigyes hirtelen oldalváltásának ellenére sem romlott meg végérvényesen a viszony 1239 után.

A kapcsolat az 1240-es években egyenesen továbbfejlődött, amit leginkább egy dinasztikus összeköttetés kilátásba helyezése bizonyít. 1243-ban Harcias Frigyes elvált második feleségétől, Meráni Ágnestől, mivel nem született gyermekük – mint utóbb kiderült, ez a szerencsétlen fejlemény nem a feleség számlájára írható.¹² A herceg számára azonban egyre sürgetőbbé vált egy örökös nemzése, hiszen fivérei már nem voltak az élők sorában, ráadásul utánuk sem maradt fiúörökös, csak a már említett Gertrúd, ami a herceg halála esetén a Babenberg-dinasztia fiági kihalásával fenyegetett. Éppen ezért rögvest új feleség után nézett. Alkalmas jelölt is kínálkozott a császár táborába visszatért bajor herceg leányának, Erzsébetnek a személyében. Az eljegyzésre a pápai diszpenzáció alapján valószínűleg már 1243-ban sor került.¹³

Ezzel párhuzamosan II. Ottó egy másik dinasztikus házasság tető alá hozásáról is tárgyalni kezdett, méghozzá a Harcias Frigyessel kifejezetten ellenséges viszonyt fenntartó IV. Béla magyar királlyal. A két szomszéd tatárjárás óta fennálló feszült viszonya közismert volt a kortársak előtt. Harcias Frigyes 1241-ben egy rövid időre Magyarországra érkezett, hogy segítséget nyújtson a mongolok ellen, ám egy kisebb előőrsük legyőzésén és a német polgárok kunok ellen ingerlésén túl nem sok mindent ért el. A Sajó menti csata után ráadásul átcsalta magához az éppen menekülő IV. Bélát, és szorult helyzetét kihasználva tulajdonképpen megszarolta: csak az 1235. évi osztrák–magyar háborút lezáró békében

Reichsfürsten und Landesherren. Wien–Köln–Weimar, 2010. 316–330., Rudolf Veronika: Cseh–magyar-osztrák kapcsolatok II. (Harcias) Frigyes uralkodása alatt (1230–1246). *Fons*, 24 (2018) 25–32.

⁹ Karl Lechner: *Die Babenberger. Markgrafen und Herzöge von Österreich*. 976–1246. Wien, 1994. 285., Kraus, A.: *Das Herzogtum der Wittelsbacher*, 186.

¹⁰ BUB IV/2. 234. (Nr. 1206.), Vratislav Vaniček: *Velké dějiny zemi Koruny české II. 1197–1250*. Praha–Litomysl, 2000. 347–348.

¹¹ Hausmann, F.: Kaiser Friedrich II, 262–263.

¹² Wilhelm Wattenbach (ed.): *Annales Garstenses*. In: MGH SS IX. 597.

¹³ BUB IV/2. 261. (Nr. 1241.), Elke Goetz: Elisabeth von Bayern, Gemahlin Konrads IV. und Meinhards II. von Görz–Tirol. In: Karl Heinz Reuß (Hrsg.): *Frauen der Staufer*. Göppingen, 2006. (Schriften zur staufischen Geschichte und Kunst 25.) 151.

fizetett összeg fejében volt hajlandó szabadon engedni őt. IV. Béla ekképpen szabadságáért cserébe kénytelen volt átadni a nála lévő királyi kincseket, valamint három határ menti *comitatust* is elzálogosítani a hercegnek. Mialatt a magyar király Trau szigetén várta a tatárok elvonulását, Harcias Frigyes birtokba vette az említett *comitatus*okat, sőt, a velük szomszédos területekre is megpróbálta kiterjeszteni fennhatóságát, amiképpen az Rogerius beszámolójából széles körben ismert.¹⁴ IV. Béla ugyan a tatárok kivonulása után visszafoglalta a vármegyéket, 1242-ben pedig valamiféle egyezmény is kötöttet a két uralkodó között, ám nyilvánvaló volt, hogy mindkét fél egy újabb összecsapásra készül, és folyamatosan rajta tartja szemét a másikon.¹⁵

Ilyen körülmények között különösen érdekes II. Ottó döntése: Altaichi Hermann évkönyve¹⁶ és az Osterhofeni Krónika¹⁷ alapján 1244-ben szövetségre lépett a Magyar Királysággal, és ezt megerősítő eljegyezte másodszülött fiát, Henriket IV. Béla leányával, Erzsébettel.¹⁸ A források alapján nem állapítható meg, hogy ki volt a kezdeményező fél, de az eljegyzés mindkettejük számára előnyös lépés volt. IV. Bélának kapóra jött egy szövetséges az osztrák herceg hátában, de ilyen módon megakadályozhatónak tűnt az érlelődő osztrák–bajor szövetség magyarellenessé válása is. Hiszen még ha a Harcias Frigyes és Wittelsbach Erzsébet közötti frigy valóban meg is kötöttet volna, feltételezhető, hogy az osztrák herceg nem kapott volna segítséget Ottótól egy Magyar Királyság elleni katonai akcióhoz. A bajor herceg számára pedig egyrészt vonzó lehetett a hídszerep a két ország között, hiszen ő mindkét ország szövetségének előnyét élvezhette (volna), másrészt pedig a legrosszabbra, az osztrák–bajor viszony újbóli megromlására készülve, neki is lett volna

¹⁴ Ladislaus Juhász (ed.): Rogerius: Carmen miserabile. In: SRH II. 566., 574–576. Harcias Frigyes tatárjárás alatti működéséről bővebben: Johannes Giessauf: Herzog Friedrich II. von Österreich und die Mongolengefahr 1241/42. In: Herwig Ebnert – Paul W. Roth – Ingeborg Wiesflecker-Friedhuber (Hrsg.): *Forschungen zur Geschichte des Alpen–Adria Raumes. Festgabe für Em. o. Univ.-Prof. Dr. Othmar Pickl zum 70. Geburtstag.* Graz, 1997. 181–183., Kristó Gyula: A tatárjárás. In: Nagy Balázs (szerk.): *Tatárjárás.* Bp., 2003. (Nemzet és emlékezet) 371–384., Bradács Gábor: A tatárjárás osztrák elbeszélő forrásainak kritikája. *Századok*, 127 (2014) 12.

¹⁵ Rudolf V.: Cseh–magyar–osztrák kapcsolatok, 32–37.

¹⁶ Hermann 1242-től az 1273–1275 között bekövetkezett haláláig a niederaltaichi bencés monostor apátja volt. Élete során hat írással gazdagította a középkori történetírást, amelyek közül az Évkönyvek az 1137 és 1273 közötti eseményeket őrizte meg, Michelsbergi Frutolf és Aurai Ekkehard krónikáját folytatva. 1234-ig több osztrák kútfő információit vegyíti, utána azonban saját értesülésekre támaszkodik. Művét később három fázisban (1273–1291, 1287–1301, 1273–1303) folytatták. Körmendi Tamás: *Az 1196–1235 közötti magyar történelem nyugati elbeszélő forrásainak kritikája.* Bp., 2019. (Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések.) 94–95.

¹⁷ Az osterhofeni premontrai monostor krónikája a 43 és 1313 közötti időszakra, rövid kiegészítéssel az 1365 és 1433 közötti eseményekhez. A krónika 1300-ig ismert források kompilálása Altaichi Hermann évkönyvének folytatását egészítve ki, az ezt követő időszakról viszont önálló és részletes híradásokat tartalmaz. (A kritikai kiadásban Annales Osterhovenses néven szerepel.) Körmendi T.: *Az 1196–1235 közötti,* 97.

¹⁸ Philipp Jaffé (ed.): Hermannus Altahensis abbas: Annales. In: MGH SS XVII. 395., Wilhelm Wattenbach (ed.): Annales Osterhovenses. In: Uo. 544.

egy szövetségese Harcias Frigyes ellenében, akivel adott esetben kétfrontos háborúra is kényszeríthette volna a Babenbergert.

Henrik és Árpád-házi Erzsébet eljegyzésére tehát 1244-ben sor is került, a menyasszonyt Türje nembeli Fülöp dömösi prépost, majd királynéi alkancellár, későbbi esztergomi érsek kísérte el Bajorországba.¹⁹ Erzsébet születését Wertner Mór 1236–1237-re datálta, vagyis 1244-ben még csak hét-nyolc éves lehetett. Henrik 1235-ben látta meg a napvilágot, így ő is csak a kilencedik életében járt, tehát ekkor valóban csak az eljegyzésre került sor, a tényleges házasságkötésre pedig első gyermekük születési dátuma alapján csupán az 1250-es évek elején nyílt alkalom.²⁰

Ezzel szemben a másik, osztrák–bajor fronton a legrosszabb forgatókönyv valósult meg: Harcias Frigyes és Wittelsbach Erzsébet esküvője meghiúsult. Bizonyos waldecki rablók ugyanis elfoglalták a passauai püspök tulajdonában álló Obernberg várát, és a környéket fosztogatták, az említett főpap pedig önerőből nem volt képes fellépni ellenük.²¹ Kézenfekvő megoldás lett volna a bajor herceg segítségül hívása, már csak azért is, mert okleveles adatok alapján II. Ottó már 1240-ben konfliktusba került ezekkel a fosztogatókkal.²² Azonban Rüdiger püspöknek (1233–1250) – mint korábban oly sokszor, ekkor is – feszült volt a viszonya II. Ottóval, ezért inkább az osztrák herceghez fordult segítségért. Harcias Frigyes épp ekkortájt, 1245 első felében indult Itáliába a császárhoz, hogy a hercegségek királyi rangra emeléséről tárgyaljanak,²³ útja pedig a német területeken át vezetett, így élt az alkalommal, hogy segítőt kezet nyújtson a főpapnak. A Garsteni Évkönyv²⁴ leírásából tudjuk, hogy sikeresen kiverte a rablókat Obernbergből, majd továbbvonult a Bajor Hercegségbe, hogy meglátogassa jegyesét, és ajándékokkal halmozza el családját. Ugyanakkor az is kiderül, hogy Harcias Frigyes azt gyanította, a püspök összejártszik a rablókcal, így megtorlásul leromboltatta a Passauhoz tartozó Ebersberg várát az Osztrák Hercegség területén, de más módon is zaklatta a főpapot, jelesül nem adta vissza neki Obernberg várát, hanem a saját embereit állította az élére, amit a főpap nem meglepő módon rossz néven vett.²⁵

¹⁹ RA 926. sz., Zsoldos: *Arch* 302.

²⁰ Wertner Mór: *Az Árpádok családi története*. Nagybecskerek, 1892. (Történeti nép- és földrajzi könyvtár 51.) 481., 483.

²¹ *Annales Garstenses*, 597.

²² Franz Michael Wittmann (Hrsg.): *Monumenta Wittelsbacensia. Urkundenbuch zur Geschichte des Hauses Wittelsbach*. I–II. München, 1857–1861. (Quellen zur bayerischen und deutschen Geschichte 5.) (a továbbiakban: UB Wittelsbach) I. 73–74. (Nr. 33.)

²³ Scheibelreiter, G.: *Die Babenberger*, 339., Heinrich Koller: *Das „Königreich“ Österreich*. Graz, 1972. (Kleine Arbeitsreihe des Instituts für Europäische und Vergleichende Rechtsgeschichte 4.) 18–19.

²⁴ A garsteni monostorban a Melki Évkönyv folytatásaként készült forrás az 1181 és 1257 közötti eseményekről számol be, nagyban támaszkodva a Melki, a Heiligenkreuzi, az Admonti és a Salzburgi Főszékeskáptalan Évkönyvére, az 1230-as évektől egyedi értesüléseket is hoz. Wilhelm Wattenbach – Franz Josef Schmale: *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. I. Vom Tode Kaiser Heinrichs V. bis zum Ende des Interregnum*. Darmstadt, 1976. 226., Körmendi T.: *Az 1196–1235 közötti*, 75–76.

²⁵ „Fridericus dux Austrie castrum Oberenberech per homines suos occupavit, et predones illos de Waldek turpiter inde profligatos, de terra penitus extirpavit. Item cum magno comitatu et honesto, manens extra villas et civitates, castra figens in campis, Bawariam ingreditur, sponsam suam visitat, muneribus ibi non

Így amikor Harcias Frigyes Itáliába távozott, Rüdiger mégiscsak felvette a kapcsolatot II. Ottóval, aki szintén rosszalta, hogy jövőbeli veje hirtelen szert tett egy komolyabb erődtémnyre az osztrák–bajor határvidéken. Ezért, kihasználva a Babenberg herceg távollétét, megostromolta Obernberget, az erősséggel azonban nem boldogult, a herceg visszatérésének hírére pedig rögvest el is állt az ostromtól. Ugyan az évkönyv azt írja, hogy II. Ottó azért ostromolta meg Obernberget, mert a herceg nem akarta elvenni a lányát,²⁶ ezt egyrészt más források nem támasztják alá, másrészt Harcias Frigyesnek továbbra sem volt örököse – nem tűnik ugyanis valószínűnek, hogy a királyi rang megszerzéséért folytatott törekvései közepette, vagy akár a császár és Gertrúd tervezett, de soha meg nem valósult egybekelésének fényében erről lemondott volna²⁷ –, így nem volt oka elállni a házassági tervtől. Ráadásul maga a forrás sem támasztja alá ezt az értelmezést, hiszen a herceg itáliai útja előtt meglátogatta jegyesét és annak családját, ami a kútfő szerint rendben zajlott.²⁸ Ha szakításra került volna sor a két fél között, akkor bizonyára nem hallgatta volna el azt az igencsak jól értesült szerző. Emiatt véleményem szerint inkább visszavetített információval vagy találgatással állhatunk szemben. Mindazonáltal ezen történések fényében nem meglepő, hogy az osztrák–bajor dinasztikus kapcsolat végül nem jött létre, a magyar–bajor szövetség pedig egyértelműen osztrákellenes élt kapott.²⁹

Küzdelem a Babenberg-örökségért

Ennek ellenére magyar–bajor közös hadműveletre az osztrák herceg ellen nem került sor a következő években. II. Ottót túlságosan lefoglalták a Német-római Birodalom belügyei, így IV. Béla bajor segítség nélkül ütközött meg Harcias Frigyessele 1246. június 15-én a Lajta mentén. A magyar sereg teljes vereséget szenvedett, számos katona fulladt a folyóba, az üldözők pedig a Magyar Királyság területére is majdnem betörték. A csata mégsem a fölényes osztrák győzelemről vagy éppen a csúfos magyar vereségről vált nevezetessé,

parvis sponse, duci et ducisse relictis. Castrum in Ebersberch a duce Austrie destruitur; et multa alia pericula per eundem ducem imminent ecclesie Pataviensi, pro eo quod episcopus de favore predonibus de Waldek exhibito suspectus habebatur.” – *Annales Garstenses*, 597. A kérdéses miniszterialísokat Waldegg bei Linzhez köti: Hausmann, F.: *Kaiser Friedrich II.*, 267–268.

²⁶ „[Dux Fridericus] ad terram suam revertitur, ducem Bawarie Ottonem hostiliter aggressurus. Qui dux Bawarie cum dux Austrie fuisset in procincto itineris ad impertorem, castrum Obernberch ob invidiam ipsius ducis Austrie, qui ab eo filiam suam ducere nolens declinaverat, cum exercitu suo securus obsedit; sed adventum et reditum ducis intelligens, timens et confuse recessit.” – *Annales Garstenses*, 597.

²⁷ Boshof, E.: *Bayern und Österreich*, 427.

²⁸ *Annales Garstenses*, 597.

²⁹ Wittelsbach Erzsébetet néhány hónap múlva a későbbi IV. Konrád római királlyal (1250–1254) jegyezték el, 1246-ban pedig az esküvőre is sor került. Kraus, A.: *Das Herzogtum der Wittelsbacher*, 187., Goez, E.: *Elisabeth von Bayern*, 152.

hanem Harcias Frigyes haláláról.³⁰ A hercegnek – mint már említettem – nem voltak gyermekei, fiverei is régen elhunytak már, így elhalálózása egyben az Osztrák Hercegséget 976, a Stájer Hercegséget pedig 1192 óta birtokló Babenberg-ház fiági kihalását is jelentette.

Elhunytá ugyanakkor kezdetben nem vezetett megoldhatatlan helyzethez az öröklést illetően, hiszen Harcias Frigyes unokahúga, a már többször említett Gertrúd számos korábbi megerősítés után, a nyár folyamán valóban hozzáment jegyeséhez, Ulászló morva őrgrófhhoz. Ulászló uralmát pedig minden bizonnyal elfogadták az osztrák nemesek és miniszterialisok, vagyis hercegsége különösebb bonyodalmak nélkül átvezethette volna a térséget az addig regnáló dinasztia kihalásán – ugyanakkor a külső hatalmak általi elismerése, leszámítva természetesen az apja által vezetett Cseh Királyságot, felettebb kérdéses volt. Ezen helyzeten az ifjú herceg azonban már nem tudott változtatni, ugyanis nem adatott meg neki az idő arra, hogy felvegye a kapcsolatot Európa hatalmasságaival: 1247 januárjának elején váratlanul elhunyt.³¹ Ekkor a hercegségek végképp elárvultak, és rögvest valóságos verseny indult meg értük: mind a szomszédos hatalmasságok, mind pedig a pápa és a császár is a saját kezébe kívánta venni a területek sorsát, amelynek legitímálására a *Privilegium minus*³² rögzített nőági örökösödést lehetővé tevő passzust és a Babenberg-örökösöket igyekeztek felhasználni.

A megözvegyült Gertrúd mellett ugyanis az elhunyt herceg nővére, (VII.) Henrik római király özvegye, Margit is igényt formálhatott a hercegségekre. Hosszas bonyodalmakat, valamint a Gertrúddal házasságot kötő VI. Hermann badeni őrgróf (1243–1250) rövid regnálását (1248–1250) követően a küzdelem 1252-re cseh–magyar vetélkedéssé alakult. I. Vencel másodszülött fia, Ottokár morva őrgróf az osztrák nemesség és miniszterialisok hívására bevonult az északi hercegségbe, és feleségül vette a nála több mint húsz évvel idősebb Babenberg Margitot, míg IV. Béla Gertrúddal társult, és a szövetséges Danyiil halicsi fejedelem (1238–1264) fiával, Romannal házassította össze.³³

A konfliktusból természetesen a bajor herceg sem maradhatott ki. II. Frigyes császár annak ellenére, hogy 1245-ben maga is megerősítette a *Privilegium minus*t, nem fogadta el a nőági örökösödés lehetőségét, és már 1246-ban elárvult tartományokká nyilvánította a

³⁰ A csatáról bővebben: Pauler Gy.: *A magyar nemzet története*, II. 213–215., Kristó Gy.: *Háború és hadviselés*, 175., Heide Dienst: *Die Schlacht an der Leitha 1246. Militärhistorische Schriftenreihe*, 19 (1978) 1–36., Rudolf V.: *Cseh–magyar–osztrák kapcsolatok*, 42–45.

³¹ Wilhelm Wattenbach (ed.): *Annales Mellicenses*. In: MGH SS IX. 508.

³² A *Privilegium minus* I. (Barbarossa) Frigyes juttatta II. (Jasomirgott) Henriknek 1156-ban, amellyel hercegi rangra emelte az Osztrák Őrgrófságot, és végleg függetlenítette a Bajor Hercegségtől. A kiváltságlevél emellett több különleges joggal is felruházta az osztrák herceget. Ilyen volt például a téma szempontjából kiemelt jelentőséggel bíró nőági örökösödés engedélyezése. Ugyanakkor kérdéses, hogy ez a kiváltság csak II. Henrikre vagy a mindenkori hercegre vonatkozott. Bővebben: Heinrich Appelt: *Privilegium minus. Das Staufische Kaisertum und die Babenberger in Österreich*. Wien–Köln–Graz, 1976.

³³ Rudolf Veronika: A tét a Babenberg-örökség. Cseh–magyar–osztrák kapcsolatok 1246 után. In: Kovács Enikő – Rudolf Veronika – Szokola László – Veszprémy Márton (szerk.): *Micae mediaevalis IX. Fiatal történészek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Bp., 2020. (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Tanulmányok – Konferenciák 15.) 152–160.

hercegségeket, amelyek ennek megfelelően – birodalmi hűbérek lévén – visszaháramoltak a Birodalomra. Tényleges birtokbavételükre azonban itáliai lekötöttségei fényében és a pápával folytatott viszálya miatt nem vállalkozhatott, ezért helytartókat jelölt ki maga helyett a területek ideiglenes kormányzására. Ebersteini Ottó rövid és nem túl sikeres helytartósága után így került 1248-ban II. Ottó bajor herceg az Osztrák, III. Meinhard görzi gróf (1220–1258) pedig a Stájer Hercegség élére. Mindazonáltal II. Ottó nem igyekezett mindenáron eleget tenni helytartói feladatainak – többek között saját hercegségének belső problémái miatt, továbbá mivel az Osztrák Hercegséget 1248-ban megszerző Badeni Hermannhoz rokoni szálak is fűzték –, így a császár alig több mint egy év múlva le is váltotta.³⁴ A bajor herceg egyetlen kézzelfogható célja ekkoriban a hajdanán Bajorország részét képező Enns feletti területek (*Land ob der Enns*) visszaszerzése volt. Ennek érdekében 1249-ben személyesen vonult be az Enns vidékére, hogy megnyerje a térség miniszteriálisait, és ezáltal újra birtokba vehesse a területet, ám hosszú távú eredményt nem tudott elérni. Ugyancsak kudarccal végződött a következő évben elsőszülött fia, Lajos Linz és Enns elfoglalására indított hadjárata. A Garsteni Évkönyv beszámolója egyértelművé teszi, hogy a bajorok csak ottlétük idejére tudták kikényszeríteni elismerésüket: alighogy elhagyták a területet, az osztrák miniszteriálisok elpártoltak tőlük.³⁵ Ezek a próbálkozások ráadásul a jövőre nézvést is károsnak bizonyultak, hiszen az új fejedelmet kereső osztrák miniszteriálisok a betörések miatt fontolóra sem vették a Wittelsbachok meghívását a trónra, sőt, Ottokár morva örgróf mellett az egyik érv éppen az lehetett, hogy apja parancsára 1251-ben rajtaütésszerű hadjáratot vezetett Bajorországba.³⁶

Eme kudarcok után II. Ottó nem lépett fel aktívan az 1250-es évek elején, így IV. Béla 1252. évi, a hercegségeket és Morvaországot célzó hadjáratát is biztos távolságból szemlélte. Ennek ellenére a hadjáratok és a pusztítások nem hagyták teljesen érintetlenül Bajorországot, hiszen mind a passauai püspök, mind néhány bajor monostor rendelkezett birtokokkal az osztrák területeken, amelyek igencsak megsínylették a magyar és kun csapatok tevékenységét. A niederaltaichi monostor Niederabsdorf nevű birtokát ért pusztítások helyreállítása például még 1257-ben is váratott magára.³⁷

Az osztrák miniszteriálisok tehát nem számoltak a bajorokkal, amikor új herceget kerestek maguknak, stájer sorstársaik viszont annál inkább. Utóbbiak elutasították az Osztrák Hercegségben berendezkedő Ottokár uralmát, és a Stájer Rímes Krónika³⁸ szerint II. Ottó

³⁴ Annales Garstenses, 599., Scheibelreiter, G.: *Die Babenberger*, 351., Hausmann, F.: Kaiser Friedrich II., 299–300.

³⁵ Annales Garstenses, 598., Wilhelm Wattenbach (ed.): Annales S. Rudberti Salisburgensis. In: MGH SS IX. 791., Hieronymus Pertz (ed.): Chronicon Bavaricum. In: *Scriptores rerum Austriacarum veteres et genui*. II. Leipzig–Regensburg, 1725. 77., Patze, H.: Die Wittelsbacher, 40.

³⁶ Annales Osterhovenses, 546., Hermannus Altahensis abbas, 395.

³⁷ Josef Klose: *Die Urkunden Abt Hermanns von Niederaltaich (1242–1273)*. München, 2010. (Quellen und Erörterungen zur bayerischen Geschichte. Neue Folge XLIII/IV.) 293–294. (Nr. 357.)

³⁸ A lovagi családból származó és a stájer Liechtensteinek szolgálatában álló Ottokar aus der Geul tollából származó német nyelvű rímes krónika kb. 98 500 sort ölel fel. II. Frigyes császár 1250. évi halálától számol be az európai, azon belül pedig főleg a stájerországi és tiroli eseményekről 1309-ig, a Szép Frigyes herceg

másodszülött fiának, Henriknek ajánlották fel a trónt.³⁹ Ennek törvényesítéséhez még a hamisítástól sem riadtak vissza. Wildoni Ulrik kezdeményezésére kiegészítést fűztek az ún. *Georgenberger Handfesté*hez. Ez volt az az 1186-ban kötött szerződés, amely alapján a stájer Ottokárok 1192-es kihalása után a Babenbergek megörökölték Stájerországot. Az új kiegészítés szerint a Babenberg-dinasztia kihalása után a stájer miniszteriálisok szabadon, az osztrák társaiktól függetlenül választhatnak maguknak új urat.⁴⁰ Az említett krónika alapján a felajánlásban a vezető nemesi és miniszteriális családok képviselői – Pettau Frigyes, Wildoni Ulrik és Leutold, Pfannbergi Henrik gróf, Mahrenbergi Siegfried, Seidenhofeni Kolo, a Ramsteiniak, a Kranichbergiek, továbbá a nem sokkal korábban még Ottokárt pártoló Stubenbergi Wulfing – vettek részt, vagyis az ifjú Henrik komoly táborot tudhatott maga mögött.⁴¹

Mindezek fényében, továbbá mivel másodszülöttként alapvetően nem volt reménye a Bajor Hercegség megöröklésére, Henrik elfogadta az ajánlatot. 1253 nyarán, amikor apósa – az előző évről hasonlóan – újabb hadjáratot vezetett Ottokár ellen, Henrik apjával és fivérével karöltve benyomult a mai Felső-Ausztriába. Céljuk minden bizonnyal az volt, hogy egyesítsék seregüket IV. Bélával, ám ez végül nem sikerült, mivel a térség erősségei a bajorok útját állták. Ekkor Henrik egymaga utazott Magyarországra egy déli kerülőúton III. Meinhard görzi gróf segítségével.⁴² Amikor Henrik 1253 kora őszén megérkezett apósaához, már zajlottak a pápai közvetítéssel megindult béketárgyalások IV. Béla

elleni lázadásig, ahol azonban hirtelen félbeszakad. Ottokár számos különböző forrást felhasznált műve elkészítésekor: Troppau Márton és Ellenhard krónikáját, az osztrák és a stájer évkönyvek egy részét, kisebb részben okleveleket is, valamint nagymértékben támaszkodott saját tapasztalataira és szemtanúk beszámolóira. Krónikája gyakran tartalmaz egyedülálló értesüléseket, ugyanakkor számos esetben fantáziázott vagy épp szándékosan eltorzított híradásokat közöl, ami miatt a kritikai irodalom csak korlátozott mértékben tartja szavahihetőnek. Ernst Ralf Hintz: Ottokar von Steiermark. In: Raymond Graeme Dunphy (publ.): *Encyclopedia of the Medieval Chronicle*. II. Leiden, 2010. 1176–1177., Alphonse Lhotsky: *Quellenkunde zur mittelalterlichen Geschichte Österreichs*. Graz–Köln, 1963. (Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung, Ergänzungsband 19.) 288–291., Ursula Liebertz-Grün: *Das andere Mittelalter. Erzählte Geschichte und Geschichtserkenntnis um 1300. Studien zu Ottokar von Steiermark, Jans Enikel, Seifried Helbling*. München, 1984. (Forschungen zur Geschichte der älteren deutschen Literatur 5.) 101–167.

³⁹ Josef Seemüller (ed.): *Ottokars Österreichische Reimchronik*. In: MGH Dt. Chron. V./1. (a továbbiakban: *Steirische Reimchronik*), 26–27. – Választásuk nagy valószínűséggel azért (is) eshetett a bajor hercegfire, mert a közelben már nem akadt cselekvőképes fejedelem. A leginkább szóba jöhető korábbi stájer helytartó, III. Meinhard ugyanis nem sokkal korábban, 1252 augusztusában szenvedett érzékeny vereséget Spanheim Fülöp választott salzburgi érsektől Greifenburg alatt, decemberben pedig kénytelen volt belemenni egy kifejezetten hátrányos békeszerződésbe is, amely hosszú időre beszűkítette mozgásterét. Wilhelm Baum: *Die Grafen von Görz in der europäischen Politik des Mittelalters*. Klagenfurt, 2000. 48–49.

⁴⁰ Appelt, H.: *Zur diplomatischen Kritik*, 101–102.

⁴¹ *Steirische Reimchronik*, 28.

⁴² *Annales S. Rudberti Salisburgensis*, 792., *Hermannus Altahensis abbas*, 395., *Annales Osterhovenses*, 546. – Szende László az 1252. évben is számolt egy bajor támadással, ám ezt az általam ismert források nem támasztják alá. Szende L.: *Harc a Babenberg-örökségért*, 273.

és Ottokár között. A tényleges békét végül 1254 áprilisában kötötték meg Budán, amelynek értelmében az időközben cseh királlyá előlépett II. Ottokárnak (1253–1278) jutott az Osztrák Hercegség egésze, a korábban Stájerországhoz tartozó, a Semmering hegységtől északkeletre elhelyezkedő Pitteni Grófság és az Enns feletti területek, IV. Bélának pedig Stájerország fennmaradó része.⁴³ A békét nyilvánvalóan hosszas tárgyalások előzték meg, így a végkimenetelt valószínűleg már 1253-ban is sejteni lehetett. A magyar udvarban tartózkodó Henrik ekkor meg is kérte apósát, hogy adja át neki a Stájer Hercegséget, vagy legalább nevezze ki stájerországi helytartójává, IV. Béla azonban kategorikusan elzárkózott ettől, és helyette vesztegetéssel a maga oldalára állította a stájerországi bajor pártot.⁴⁴ Lévéen Henrik felismerte, hogy az esélye a hercegség megszerzésére elszállt, továbbá mivel apja, II. Ottó 1253 novemberében elhunyt, a következő év elején visszatért Bajorországba.

A korábbi szakirodalomban több évszám is felmerült Henrik próbálkozásával kapcsolatban, nagyrészt az elbeszélő forrásokban megőrződött dátumok és ismétlődő említések alapján: Gerhard Pferschy és Szende László például úgy vélte, hogy Henrik 1254-ben is tett egy kísérletet apósánál, Max Spindler és Bertold Sutter pedig 1255-re datálta Magyarországra érkezését.⁴⁵ Utóbbi teljesen bizonyosan nem fogadható el, hiszen ekkor már nagyjából másfél éve fennállt a magyar uralom Stájerországban, így Henriknek nem volt reális esélye a hercegség megszerzésére, 1254-ben pedig valószínűleg szintén felesleges lett volna újfent próbálkoznia, ráadásul egy újabb utazása biztosan megjelent volna a forrásokban. Az egyetlen forrásadat, amely egy 1255-ös magyarországi tartózkodásra utalhat, a niederaltaichi monostor adójegyzékében található. Eszerint a „herceg úrnak Magyarországra Szent Margit ünnepén a viechtachi bíróságból 14 font” járt.⁴⁶ Ez alapján lehetséges, hogy Henrik 1255-ben is járt Magyarországon, feltételezhetően a Bajor Hercegség felosztása, azaz március 28. és a májusi straubingi tartózkodása között.⁴⁷ Egy adóbevétel idegen földre irányítása egy látogatás idejére azonban meglehetősen szokatlannak hat, ami

⁴³ StUB III. 209–210. (Nr. 138.), Josef Lampel: Die Landesgrenze von 1254 und das steirische Ennstal. Ein Beitrag zur Geschichte des österreichischen Zwischenreiches. *Archiv für österreichische Geschichte*, 71 (1887) 311–315.

⁴⁴ *Annales Garstenses*, 600., Steirische Reimchronik, 27–29.

⁴⁵ Spindler, M. (Hrsg.): *Handbuch der bayerischen Geschichte*, 69., Szende L.: Harc a Babenberg-örökségért, 281., Gerhard Pferschy: Funktion und Gefüge der Herrschaft Ottokars über die Steiermark. In: Marie Bláhová – Ivan Hlaváček (Hrsg.): *Böhmisch–österreichische Beziehungen im 13. Jahrhundert. Österreich (einschließlich Steiermark, Kärnten und Krain) im Großprojekt Ottokars II. Přemysl, König von Böhmen. Vorträge des internationalen Symposiums vom 26. bis 27. September 1996 in Znaim*. Prag, 1998. 56., Berthold Sutter: Die Steiermark in Zeiten des Umbruchs. Zum Kampf um die Steiermark im Interregnum und ihre Leistungen nach 1282 zur Rettung der Herrschaft des Hauses Habsburg in Österreich. In: Othmar Pickl (Hrsg.): *800 Jahre Steiermark und Österreich, 1192–1992. Der Beitrag der Steiermark zu Österreichs Größe*. Graz, 1992. 110.

⁴⁶ „Item domino duci in Ungariam in festi S. Margarete de iudicio in Vihtah XIII talenta.” – Josef Widemann: Die ältesten Steueraufzeichnungen des Klosters Niederaltaich. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 9 (1936) 97.

⁴⁷ Johann Friedrich Böhmer (Hrsg.): *Wittelsbachische regesten von der Erwerbung des Herzogthums Baiern 1180 bis zu dessen erster Wiedervereinigung 1340 in Oberbaiern bis auf Rudolfs I. Tod 1319 und Ludwigs*

miatt véleményem szerint valószínűbb, hogy Henrik az 1253-as tartózkodása során felgyűlt adósságát igyekezett így rendezni. Mindenesetre amennyiben valóban járt 1255-ben is az apósánál, akkor sem lehetett a célja Stájerország megszerzése. Sokkal valószínűbb, hogy a Bajor Hercegség felosztása teremtette új helyzetről egyeztettek.

A félreértés minden bizonnyal egy 1253. december 19-én kelt oklevélre vezethető vissza, amelyben a hercegi fivérek, Lajos és Henrik békét kötöttek Albert regensburgi püspökkel (1246–1259) Landshutban, és amelyen még mindig függ Henrik igen jó állapotban fennmaradt pecsétje.⁴⁸ Vagyis a diploma alapján elméletileg lehetséges lenne, hogy Henrik hazatért talán az apja temetésére, majd kihasználva a lehetőséget Lajossal karöltve békét kötött a püspökkel, és kiadta az említett oklevelet, 1254-ben pedig visszatért Magyarországra még egy próbát tenni apósával. Csakhogy a kortárs Altaichi Hermann, aki igen közeli kapcsolatot ápolt a dinasztiaival, egyértelműen leszögezi, hogy a békekötés Alberttel Henrik távollétében történt.⁴⁹ A diplomatikai kutatás ennek fényében valószínűsíti, hogy Lajos öccse nevében is eljár, a pecsétet pedig következképpen csak utólag helyezték a dokumentumra. Henrik tehát nem kétszer járt Magyarországon Stájerország ügyében, hanem csak egyszer, mégpedig 1253 őszén, és az elhúzódo tárgyalások, valamint a beköszöntő tél miatt csak 1254 első felében tért haza.⁵⁰

A távolodás időszaka

IV. Béla elutasító magatartása fényében talán nem meglepő, hogy az 1250-es évek második felében eltávolodott egymástól a két ország. Ugyanakkor, bár Henrik üres kézzel távozott Magyarországról, mégsem volt teljesen kilátástalan a helyzete. A várthoz képest ugyanis jóval nagyobb mértékben részesült az apai örökségből: 1254 tavaszán együtt kezdett uralkodni bátyjával, 1255-ben pedig – a birodalmi joggal ellentétben – felosztották egymás között a Bajor Hercegséget. Immár XIII. Henrik (1255–1290) néven a hercegség alsó részeit szerezte meg, fivére, II. (Kevély) Lajos (1253–1294) pedig a felsőket és a Rajnai Palotagrófságot tudhatta magáénak.⁵¹ A felosztásnak két fontos következménye is lett: egyrészt a Wittelsbach-dinasztia két ágra szakadt, amelyek már Henrik és Lajos uralkodása alatt is számos alkalommal konfliktusba kerültek egymással, másrészt a megszerzett

des Baiern Königswahl 1314, in Niederbaiern bis auf das Erlöschen der ersten niederbayerischen Linie 1340. Stuttgart, 1854. (a továbbiakban: WR) 76.

⁴⁸ UB Wittelsbach I. 118–123. (WR 26.)

⁴⁹ „Otto duce defuncto dominus Ludwicus dux, Heinrico fratre suo in Ungarie existente, cum Alberto episcopo Ratisponensi concordiam fecit, et divina iam per multos annos suspensa in illa diocesi relaxantur.” – Hermannus Altahensis abbas, 396. Átveszi: Annales Osterhovenses, 546.

⁵⁰ Henrik magyarországi tartózkodását valószínűsíti: Kraus, A.: Das Herzogtum der Wittelsbacher, 190. – Ezt az is megerősíti, hogy a források szerint csak Henrik hazatérte után, 1254 második felében került sor a bajor hercegek és a salzburgi érsek, majd pedig a bambergi püspök kiegyezésére. Annales Osterhovenses, 546., UB Wittelsbach 128–131. (WR 75.)

⁵¹ Kraus, A.: Das Herzogtum der Wittelsbacher, 189–190.

területek földrajzi elhelyezkedése hosszú időre meghatározta a hercegek birodalmi, sőt európai politikáját. A Birodalom szívében fejedelemséget nyerő II. Lajos már csak palotagrófi címéből adódóan is, amely mintegy a római király helyettesévé és az első számú választófejedelmévé tette, fokozott figyelmet szentelt a német belügyeinek. Ő volt ugyanis testvére, Erzsébet és az 1254-ben elhunyt IV. Konrád római király fiának, Konradinnak a gyámja és egyúttal a Stauf-örökség gondozója.⁵² Ezen lekötöttségéből adódóan aránylag kevés figyelmet szentelt a közép-európai régióknak vagy akár XIII. Henrik viselt dolgainak, így nem meglepő, hogy a Magyar Királysággal sem került kimutatható kapcsolatba. Ezzel szemben területei elhelyezkedéséből adódóan XIII. Henrik nem fordulhatott el a Birodalom keleti részétől, sem az azzal közvetlenül szomszédos országoktól. Mind az 1250-es évek második felében, mind pedig az 1260-as években szinte folyamatosan konfliktusban állt a Cseh Királysággal, valamint az utóbbival szövetséges bajorországi egyházi fejedelmekkel.⁵³ Bár Henrik már csak felesége miatt is figyelemmel kísérte a magyarországi eseményeket, újabb kapcsolatfelvétellel – leszámítva esetleges 1255. évi útját – nem került sor. A magyar–bajor viszony elhidegülését jól jelzi, hogy a II. Ottokárral való konfliktusaiban Henrik nem számíthatott apósa segítségére, így sem IV. Béla, sem stájerországi helytartója, Gutkeled nembeli István nem támogatta az ifjú első-bajor herceget, amikor II. Ottokár hadjáratot vezetett ellene 1257-ben.⁵⁴

A következő magyar–bajor érintkezésre már az 1260-as évek elején, a kroissenbrunni csata után került sor. Mint ismeretes, az első morvamezei csata néven emlegetett ütközet II. Ottokár fölényes győzelmével és egyben IV. Béla katasztrofális vereségével végződött. A különböző stratégiai és taktikai hibákat vétő magyar király örökre elvesztette Stájerországot, a Babenberg-örökségért folytatott harc pedig egy jó időre nyugvópontonra jutott.⁵⁵ Az ezt kimondó békeszerződést csak közvetítő segítségével tudták tető alá hozni a két fél között továbbra is fennálló vitás kérdések, valamint az előzetes megállapodásban foglaltak be nem tartása miatt. Egy Aventinusnál⁵⁶ található passzus szerint ez

⁵² Goetz, E.: Elisabeth von Bayern, 152., 154–155.

⁵³ Spindler, M. (Hrsg.): *Handbuch der bayerischen Geschichte*, 69–73., Hödl, G.: Bayern, Österreich, 299., Heinz Dopsch: Přemysl Ottokar II. und das Erzstift Salzburg. In: Andreas Kusternig – Max Weltn (Hrsg.): *Ottokar-Forschungen*. Wien, 1979. (Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. Neue Folge 44/45.) 486–487., 490.

⁵⁴ A konfliktusról bővebben: Spindler, M. (Hrsg.): *Handbuch der bayerischen Geschichte*, 80., Heinz Dopsch – Karl Brunner – Maximilian Weltn: *Österreichische Geschichte 1122–1278. Die Länder und das Reich. Der Ostalpenraum im Hochmittelalter*. Wien, 1999. 452.

⁵⁵ Szűcs J.: *Az utolsó Árpádok*, 86–87.

⁵⁶ Johannes Aventinus (eredeti nevén Turmair) humanista történétíró széles körű egyetemi tanulmányok után a későbbi X. Lajos és Ernő bajor hercegek nevelője lett. Fő művét, A bajor évkönyvek hét könyvét (*Annalium Boiorum libri septem*) 1517 és 1524 között írta, amelyben a világ teremtésétől 1460-ig tárgyalja az eseményeket. Művéhez számos korabeli elbeszélő forrást és okleveles adatot felhasznált, sőt kritikai szemléletet alkalmazott. Alois Schmid: Die historische Methode des Johannes Aventinus. *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 113 (1977) 338–395., Kis Iván: Johannes Aventinus magyar vonatkozású információi – A bajor humanista történétíró szavahihetőségének problémája. *Fons*, 24 (2018) 49., 52–53.

a közvetítő nem más volt, mint XIII. Henrik, aki Ottokár kérésére utazott Magyarországra és békítette ki a két felet:

Eközben Henrik, Bajorország alsó részei és a palotagrófság uralkodója, belefáradván Ottokár unszolásába, hajóval Magyarországra utazik az apósához, IV. Bélához. A magyarokat és a cseheket barátságra téríti; ezekkel vér, azokkal pedig sógorság révén volt rokoni kapcsolata. Visszatér Bécsbe, ahol Ottokárral megünnepli a húsvétot, onnan pedig hazatér Bajorországba, és ugyanabban az évben december 15-én szövetségre lép Ottóval, Passau püspökével, ugyanis közöttük korábban gyakran fegyveres összeütközések támadtak a határok miatt.⁵⁷

A humanista történetíró híradása egyedülálló, egyetlen más kortárs vagy későbbi elbeszélő forrásban sem szerepel, ami akár gyanúra is okot adhatna, értesülései azonban egészen pontosnak bizonyulnak. Aventinus ugyanis tud XIII. Henrik és Árpád-házi Erzsébet házasságáról, továbbá tudja, hogy a bajor hercegek a nagyanyjuk, Csehországi Ludmilla révén Ottokár rokonai, valamint XIII. Henrik Ottó passauai püspökkel fennálló ellentéteivel kapcsolatban sem téved, legfeljebb abban, hogy a vitás kérdések rendezésére nem 1261, hanem 1262 decemberében került sor.⁵⁸ Ezen felül a húsvét 1261-ben április 24-re esett, okleveles adatok alapján pedig kimutatható, hogy a cseh király valóban Bécsben töltötte az ünnepet,⁵⁹ ahogyan az a kútfőben is olvasható. Ugyan XIII. Henrik (ismert) itineráriuma felettébb hiányos, csak februárban és novemberben van tudomásunk hol-létéről, éppen ezért elméletileg nincs akadálya egy magyarországi út, illetve egy Bécsben töltött húsvét elhelyezésének. A XIII. Henrik magyarországi útjára vonatkozó értesülést ráadásul alátámasztja Ottó passauai püspök egy 1261. március 25-én kelt oklevele, amelynek *datum* részéből az is megtudható, hogy a főpap épp „Magyarországra ment Bajorország hercegével”, amikor kiadta a dokumentumot.⁶⁰ A fenti rokoni kapcsolatok miatt, továbbá a kroissenbrunni csata idején tanúsított passzivitása okán XIII. Henrik valóban a lehető legalkalmasabb személy volt a két koronás fő kibékítésére, az pedig, hogy Ottokár kérte fel a közvetítésre, az 1257-ben megkötött cseh–bajor béke fényében szintén elképzelhető. Henrik lehetséges közvetítői tevékenységét egyébként már Max Spindler is felvetette a Bajor Hercegség középkori történetét taglaló szintézisében, ám mindezidáig nem talált

⁵⁷ „Interea Honoricus, inferioris Boiariae atque Nariscorum rector, precibus Odagrii fatigatus, in Ungariam navigio ad Belum socerum quarto proficiscitur. Ugros atque Boiemos in gratiam redigit; his sanguie, illis adfinitate coniunctus erat. Viennam revertitur, ibi cum Odagrio paschalia celebrat, inde in Boiariam revertitur eiusdemque anni duodevicesimo calendis Ianuarii Bathaviae cum Otone episcopo foedus init nam ob limites saepius inter se armis disceptarant.” – Sigmund Riezler (Hrsg.): *Johannes Turmair's, genannt Aventinus sämtliche Werke. III/1. Annales Ducum Boiariae. (Buch V–VII.)* München, 1883. 324.

⁵⁸ WR 78., Egon Boshof – Thomas Frenz (Hrsg.): *Die Regesten der Bischöfe von Passau. I–IV.* München, 1992–2013. (Regesten zur bayerischen Geschichte) (A továbbiakban: RBP) Nr. 2454–2456.

⁵⁹ Ottokár kancelláriája április 12-én és 28-án Bécsben keltez. CDB V/1. 414–415. (Nr. 278.), 416–417. (Nr. 280.)

⁶⁰ „[...] cum ipse ivit in Ungariam cum duce Bawarie [...]” – RBP Nr. 2381. Ugyanakkor Ottó még március 28-án és 29-én is Passauban keltezett, vagyis az indulás némileg tolódott. RBP Nr. 2382–2383.

visszhangra sem a német, sem a hazai szakirodalomban, pedig az említett források alapján megtörténte bizonyosnak tekinthető.⁶¹

Az 1261 utáni időszak ismét nem bővelkedik magyar–bajor érintkezési pontokban, ami nagy valószínűséggel a Magyar Királyság megváltozott külpolitikai orientációjára vezethető vissza. Mint említettem, XIII. Henrik 1262 óta újra és újra konfliktusba keveredett a cseh királlyal, ami végül 1266-ban újabb hadjáratot váltott ki II. Ottokár részéről.⁶² Mindközben IV. Béla számára korábbi ellensége – aki 1261 óta Anna hercegnő és Rosztyszlav frigyéből származó unokájával, Kunigundával élt házasságban – vált legfőbb támaszává és legfontosabb szövetségesévé elsőszülött fiával, István ifjabb királlyal fennálló viszálva közepette.⁶³ Ezt mutatja az is, hogy a magyar király belekerült az Ottokár és Regensburg városa közötti, 1266. július 24-én Bajorország hercegei és bármely hódító ellen kötött szövetségbe mint olyan uralkodó, aki ellen az együttműködés nem irányulhat.⁶⁴ Ez és a háború tétlen figyelése alapján egyértelmű, hogy a magyar király Ottokár mellett tette le a voksát. Tudatában volt annak, hogy a Cseh Királyság közelsége, gazdagsága és katonai potenciálja révén hasznosabb szövetséges lehet fiával szemben, mint a földrajzilag igencsak távol lévő Alsó-Bajor Hercegség.⁶⁵ A Magyar Királyság ennek megfelelően a két fél kibékítésében sem vállalt szerepet, egyedül az újdonsült cseh királyné, Kunigunda kísérelte meg férjét jobb belátásra bírni nagynénje, Erzsébet és XIII. Henrik többszöri kérésére. Ugyanígy arra sincs forrásadatunk, hogy az alsó-bajor herceg bármilyen módon támogatta volna apósát István ellenében, így – mondhatni – jóindulatú semlegességgel figyelték egymás sorsának alakulását.

⁶¹ Spindler, M. (Hrsg.): *Handbuch der bayerischen Geschichte*, 81.

⁶² A konfliktusról bővebben: Spindler, M. (Hrsg.): *Handbuch der bayerischen Geschichte*, 81., Hödl, G.: Bayern, Österreich, 299., Alois Zauner: Ottokar II. Přemysl und Oberösterreich. In: Kusternig, A. – Weltin, M. (Hrsg.): *Ottokar-Forschungen*, 11.

⁶³ IV. Béla és István viszálva: Zsoldos Attila: *Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálva az 1260-as években*. Bp., 2007. (História Könyvtár. Monográfiák 24.)

⁶⁴ IV. Béla mellett kivételt képezett még III. Ottó brandenburgi örgróf, III. Henrik meissenai örgróf, Albert türingiai tartománygróf, Ulászló salzburgi érsek, III. Ulrik karintiai herceg, továbbá II. Konrád, IV. Henrik és II. Boleszló sziléziai hercegek, I. Ulászló oppelni herceg és Péter passauai püspök. CDB V/1. 710–711. (Nr. 478.)

⁶⁵ A Felső-Bajor Hercegséggel egyáltalán nem mutatható ki kapcsolat, ahogyan azt fentebb is említettem, ám a cseh–magyar szövetség ezen a fronton nem vezethetett a viszony elmérgesedéséhez, mivel Kevély Lajos 1260-ban feleségül vette Ottokár unokatestvérének, II. Konrád glogauai hercegnek a lányát, Annát. Vagyis, ha csak elméleti síkon is, de II. Lajos, IV. Béla és II. Ottokár egy szövetségi rendszerbe tartoztak az 1260-as években. Karel Jaromír Erben – Josef Emler – Bedrich Mend (ed.): *Regesta diplomatica necnon epistolaria Bohemiae et Moraviae*. I–VII. Prag, 1855–1963. II. Nr. 287., Spindler, M. (Hrsg.): *Handbuch der bayerischen Geschichte*, 83.

Összegzés

A 13. század eleji lassú, fokozatos közeledés után a Magyar Királyság és a Bajor Hercegség viszonya IV. Béla uralkodása alatt intenzív szakaszához érkezett. Ez elsősorban XIII. Henrik és Árpád-házi Erzsébet házasságának, másrészt a közös ellenségeknek és céloknak volt köszönhető. Ugyan Harcias Frigyes ellenében nem került sor közös hadjáratra, a herceg halála nyomán az Osztrák és a Stájer Hercegségekért megindult versengés már lehetőséget teremtett az együttes fellépésre. Így 1253-ban egy közösnek is nevezhető, bár sikertelen hadműveletre is sor került Ottokár ellenében, ám ezután Stájerország birtoklása miatt egy időre távolodtak egymástól a felek. Fontos azonban kiemelni azt az eddig rendkívül kevés figyelmet kapott ténytet, miszerint XIII. Henrik közvetítőként lépett fel IV. Béla és II. Ottokár között az 1261. évi bécsi békét megelőző tárgyalások során.

A magyar király uralkodásának hátralévő részében azonban már nem került sor érintkezésre, elsősorban azért, mert IV. Bélának fontosabb volt a cseh királlyal való jó viszony, mint a Magyar Királyságtól távolabb elhelyezkedő Alsó-Bajor Hercegség. Ennek megfelelően az öreg király halála után, amikor a trónra lépő V. István (1270–1272) Ottokár ellen fordult, XIII. Henrik is aktívvá vált. Az 1244. évi eljegyzés, majd az 1250-es évek elején létrejött frigy azonban nemcsak a közös hadművelet vagy éppen a békeközvetítés miatt jelentős, hanem azért is, mert az Árpád-ház 1301. évi kihalása után Henrik és Erzsébet fia, Wittelsbach Ottó erre alapozva tett kísérletet a magyar trón megszerzésére.

HUNGARIAN–BAVARIAN RELATIONS DURING THE REIGN OF BÉLA IV

The Kingdom of Hungary and the Duchy of Bavaria came closer to each other in the first half of the 13th century. This happened mainly after some irregular connections between the Árpád and the Wittelsbach families and due to a dynastic marriage, which – through the Bohemian dynasty – bound the two parties together. During the reign of King Béla IV of Hungary the ties between the two countries were drawn tighter primarily because of a common enemy namely the duke of Austria Frederick the Quarrelsome. The alliance of Béla IV and Otto II of Bavaria was cemented with the marriages of their children, Elisabeth, and Henry. Based on this dynastic connection the two families acted together in the war for the Babenberg lands. The paper examines the path to this marriage and its consequences focusing on events of the second half of Béla's reign. Based on the contemporary and some later written narrative sources, just as on the charters and letters of the acting persons I also try to give a picture of the dynamics of the Hungarian–Bavarian relations.

Keywords: Béla IV of Hungary, Otto II of Bavaria, Hungarian–Bavarian relations, war for the Babenberg-heritage, dynastic connections

„Colligite me in medietatem terre”^{*}

VESZEDELMES VISZONYOK LA CADIÈRE-BEN

A MARSEILLE-I SZENT VIKTOR-APÁTSÁG nagyobbik oklevélgyűjteményében, amelyet a szerzetesek a 11. század utolsó negyedében állítottak össze, találunk egy rövid elbeszélést, amelyet a kutatás *Breve de Cathedra* néven ismer, és amelyben Pontius apát a monostor La Cadière-i (*Cathedra*) birtoka körüli bonyodalmakról számol be, feltehetőleg a 990-es években.¹ A 970-es évekre datálható eseménysor kezdete az utolsó arab telepesek elűzése Freinet-ből 972-ben. A visszaszerzett földek tulajdonjoga körül időnként konfliktusok alakultak ki, La Cadière-ben éppen I. Vilmos (későbbi) marseille-i algróf² és Pontius, Fos ura között. Az utóbbi I. Vilmos provence-i gróftól kérte fel döntőbíróként, aki azonban a falut és a hozzá tartozó mintegy 12 000 hektárnyi területet *terra sanctuariaként*³ a nemrégiben újra benépesült Szent Viktor-apátságnak ítélte.

Adalard apát megállapodott egy testvérpárral, Theoderikkel és Noéval, hogy az utóbbiak a jövedelmek feléért művelés alá vonják a La Cadière-i földeket. Az apát nem sokkal később azonban saját parasztaival állt neki feltöretetni a helyi Szent Damján-templom melletti földet, amit Theoderik és Noé szerződészegésnek tekintettek, halálra korbácsolták a földet szántó parasztot, ökreit elhajtották, a templom márvány kézmosóját pedig összetörték. Adalard apát I. Vilmos algrófhhoz fordult segítségért, aki azt ígérte, hogy ha az apát hűbéresévé fogadja a La Cadière-i földek feléért, nemcsak megvédi a szerzetesek érdekeit, hanem ki is bővíti a birtok határait. Adalard némi habozás után elfogadta az ajánlatot, és hűbéresévé tette Vilmost a birtok feléért.

A feljegyzés nem tudósít arról, hogy ezután mi történt Theoderikkel és Noéval, hanem a marseille-i algróf birtokpolitikájának éles bírálatával zárul: habár Vilmos ígéretet tett a birtok védelmére és megnövelésére, később egy bizonyos Arnulfus Sebencus sikeresen megszerezte a birtok negyedét, maga Vilmos pedig családi birtokként kezelte La Cadière-t, amelyet második feleségének, Ermengardának adott jegyajándékként.

* Köszönettel tartozom témavezetőmnek, Molnár Péternek a kutatás során nyújtott segítségéért, valamint F. Romhányi Beatrixnak, aki külső lektorként értékes észrevételeivel járult hozzá a tanulmány elkészültéhez.

¹ Benjamin Guérard (éd.): *Cartulaire de l'abbaye de Saint-Victor de Marseille*. I–II. Paris, 1857. (a továbbiakban: CSV) 77. sz. Ld. továbbá a Breve magyar nyelvű fordítását a tanulmány függelékében.

² Vicecomes: a hercegi vagy grófi hatalom képviselője egy-egy városban. A 10. századi Provence-ban eleinte valószínűleg várostól függetlenül kaptak algrófi címet a grófok csatlósai, ld. lentebb: 153. oldal.

³ Egyházi föld: a birtok korábbi jogállására utal, habár eredeti tulajdonosát nem ismerjük, ld. lentebb: 145. oldal

Ez a forrás számos kutató érdeklődését felkeltette az elmúlt több mint százötven évben, különösen a feudális átalakulás (*mutation féodale*) elméletének elterjedését követően.⁴ Több munkában csak futólag, egy-egy elmélet alátámasztására jelenik meg példaként, Paul Amargier, Jean-Pierre Poly, Régine Broecker, Patrick Geary, Florian Mazel és Nicole Arthaud azonban részletesen elemezték az incidenst.

Az előbbi csoportba tartozik Magloire Giraud, Édouard Baratier, Martin Aurell, Stephen Weinberger, Eliana Magnani, illetve Timothy Reuter, Richard Landes és Amy Remensnyder. Giraud a birtokviszonyok rekonstruálása szempontjából tartotta fontosnak a *Brevét*,⁵ Baratier⁶ és Aurell⁷ a freinet-i arab telep felszámolása utáni birtokújraosztások szemléltetésére használta, Weinberger pedig a nemesség 11. századi koncepciójának elemzésekor azt emelte ki, hogy a *Breve* szerzője valószínűleg erkölcsi okokból tagadta meg I. Vilmos algróftól a „nemes” jelzöt.⁸ Magnani annak szemléltetésére említi az esetet, hogy a Szent Viktor-apátság mozgásteret kezdetben erősen korlátozott volt a marseille-i algrófi családdal szemben (nem szabad megfedkezünk arról a körülményről, hogy a 10. század közepétől 1073-ig a család valamely tagja ült a püspöki székhelyen).⁹ Reuter, Landes és Remensnyder Patrick Geary felvetésére véleményezték a szöveget egy párbeszéd formájában megjelent cikkben 2000-ben.¹⁰

Jean-Pierre Poly Provence 879 és 1166 közötti történetét feldolgozó disszertációjában az eset kapcsán arra helyezte a hangsúlyt, hogy a 970-es években felszabaduló földeket a gátlástalan nagybirtokos családok igyekeztek elvenni az azt művelés alá vonó kevésbé tehető alodiáriusoktól. A jelentősebb családok olyan személyeket akartak a birtokra ültetni, akik kötelesek lettek volna járadékot fizetni a föld után, a helyi birtokos közszabadokat ezért „előnyös” üzletre kényszerítették: a nagybirtokos hűbéresei lehettek, így a jövedelemnek legalább egy részét megtarthatták.¹¹

Régine Broecker a La Cadière-i Szent Damján-templom (és perjelség) történetét az ott végzett régészeti feltárások alapján hosszú időtartamot átfogva, az ókori előzményektől a kora újkori eseményekig tárgyalta. 1974-ben megvédett diplomamunkája fő eredményeit

⁴ A vita rövid összefoglalását ld. Varró Orsolya: Az arisztokrácia átalakulása a 10–11. századi Dél-Franciaországban és Provence-ban. *Sic Itur ad Astra*, (2021) 75. 23–24.

⁵ Magloire Giraud: *Histoire du prieuré de Saint-Damien établi sur les ruines de l'ancien Taouentum*. Toulon, 1849. 7–15.

⁶ Édouard Baratier (dir.): *Documents de l'histoire de la Provence*. Toulouse, 1971. 63–65.

⁷ Martin Aurell: Le comte, l'aristocratie et les villes en Provence (972–1018). In: Robert Delort – Xavier Barral i Altet – Pierre Bonnassie (éd.): *La Catalogne et la France méridionale autour de l'an Mil. Actes du colloque Hugues Capet 987–1987, Barcelone, 2–5 juillet 1987*. Barcelona, 1991. 154–155.

⁸ Stephen Weinberger: Nobles et noblesse dans la Provence médiévale (ca. 850–1100). *Annales ESC*, 36 (1981) 5. 917–918.

⁹ Eliana Magnani: *Monastères et aristocratie en Provence, milieu X^e – début XIIe siècle*. Münster, 1999. (Vita regularis 10.) 185–186.

¹⁰ Patrick J. Geary – Richard Landes – Amy G. Remensnyder – Timothy Reuter – Barbara H. Rosenwein: Qui a peur de l'an mil? Un débat électronique aux approches de l'an 2000. *Médiévales*, 18 (1999) 37. 24–28.

¹¹ Jean-Pierre Poly: *La Provence et la société féodale, 879–1166, contribution à l'étude des structures dites féodales dans le Midi*. Paris, 1976. 131–132.

1982-ben tette közzé a *Provence historique* hasábjain. A 970-es években történt incidens kapcsán ő is a közszabadok kismizmizésére helyezte a hangsúlyt.¹²

Florian Mazel Eliana Magnanihoz hasonlóan az algrófi család és az apátság kapcsolatainak kontextusában vizsgálta a La Cadière-i konfliktust, a világi hűbérben levő egyházi birtokok kapcsán. Elemzésében hangsúlyozta, hogy a feljegyzés hitelesnek tekinthető, a feudális átalakulás elméletének igazolására pedig korábban azért volt könnyű felhasználni, mert az első ezredforduló körül jellemző szerzetesi reformszemléletet képviselő narrátor, Pontius apát egészen más szemmel nézte elődje üzleti megállapodását, amelyet ő maga már előnytelennek tartott, miközben az megfelelt a 970-es évek szokásjogának.¹³

Nicole Arthaud 2019-ben írt diplomamunkája a La Cadière-i esetet a birtok-visszafoglalások és az új földek tömeges művelés alá vonásának kontextusában tárgyalja. A feljegyzést hitelesnek tartja – agresszív hangvétele miatt arra következtet, hogy Pontius apát a Szent Viktor-apátság későbbi szerzetesei számára kívánta megőrizni a történeteket. A probléma egyik kulcseleme szerinte az, hogy a földek művelés alá vonására kötött szerződések, amelyek a birtok egy részét a földet feltörő fél tulajdonába juttatták, azzal jártak, hogy így bizonyos egyházi földek világi kézre kerültek, amelyek azonban az 517-ben tartott epaone-i zsinat értelmében örökre az egyházat illették volna.¹⁴

Az elmúlt mintegy ötven évben több kutató kétségbe vonta a *Breve* eredetiségét. Édouard Baratier-t követve (aki szerint a dokumentum „nagyon gyanús”¹⁵) Paul Amargier hamisítványnak tekintette a szöveget, amely szerinte „kétségkívül” 1020 körül keletkezett két vagy három oklevél összeszerkesztésével. Számára az eset a *mallus publicus*,¹⁶ a bíraskodás és a közhatalom problémái miatt fontos, és a cikk megírásakor (1978) divatos feudális átalakulás elméletének egyik bizonyítékát látta benne.¹⁷ Baratier és Amargier nyomán Martin Aurell is az 1020-as évekre tette a *Breve* keletkezését.¹⁸

Patrick Geary szintén amellet érvelt, hogy a szöveg hamisítvány, amelyet ő a 11. század harmadik negyedére datált öt kirívó jellegzetesség alapján. A *Breve* stílusát későbbi

¹² Régine Broecker: *Saint-Victor et le mouvement de reconstruction en Provence (Xème–XIIème siècles)*. *Saint-Damien et l’implantation victorine dans la région de La Cadière (Var)*. Diplomamunka. (Université de Provence) Marseille, 1973–1974., Uő: *Saint-Damien et l’implantation victorine dans la région de La Cadière*. *Provence historique*, 33 (1983) 341.

¹³ Florian Mazel: *La noblesse et l’Église en Provence, fin X^e – début XIVe siècle : l’exemple des familles d’Agoult-Simiane, de Baux et de Marseille*. Paris, 2002. 112–114.

¹⁴ Nicole Arthaud: *Les évêques de Marseille, leur famille, le monastère de Saint-Victor. Relations et influences autour d’un patrimoine sanctuarisé (949–1029)*. Mesterszakos diplomamunka. (Aix-Marseille Université) Marseille, 2019. 17–18., 24., 29–30.

¹⁵ Baratier, É.: *Documents de l’histoire de la Provence*, 64.

¹⁶ A közszabadok szerződéses, peres ügyeinek fóruma, általában a területileg illetékes herceg vagy gróf udvarában.

¹⁷ Paul Amargier: *Un épisode de justice à la Cadière (Var) à la fin du Xe siècle*. *Provence historique*, 28 (1978) 303–304. Amargier egy későbbi munkájában átveszi a cikk szövegét, kiegészítve azt bizonyos, Régine Broecker diplomamunkájából, illetve cikkéből plagizált eredményekkel. – Paul Amargier: *Un âge d’or du monachisme : Saint-Victor de Marseille, 990–1090*. Marseille, 1990. 72–77.

¹⁸ Aurell, M.: *Le comte, l’aristocratie et les villes*, 154.

*querimoniák*éval tartja rokonnak, és szókincsét is anakronisztikusnak találja, beleértve Fosi Pontius helynévi *cognomen*jét. Mindemellett kiemeli, hogy az elbeszélésben említett korábbi adománylevél létezésének semmi nyoma, és számos szereplő sem tűnik fel más forrásban.¹⁹

A két utóbbi tényező valójában kis jelentőséggel bír az ezredforduló előtti évtizedekből fennmaradt források szűkössége miatt: Timothy Reuter szavaival élve a *Breve* egyetlen állókép egy ismeretlen filmből.²⁰ Éppen ezért a szöveg stílusa és szókincse alapján, mindössze távoli analógiák nyomán sem lehet messzemenő következtetéseket levonni. Ez fokozottan vonatkozik a névhasználat kérdésére, amely a korszakban jelentős regionális eltéréseket mutat²¹ – kifejezetten provençe-i jellegzetesség például az anya nevének felvétele melléknévként. Geary érvként hozza fel, hogy a helynévi *cognomen*ek csak a 11. század közepén jelentek meg, ezzel szemben azonban több jóval korábbi példát is találunk a forrásanyagban,²² habár ekkor még valóban nem állandósult nevekről van szó. Pontius *de Fossis* megnevezése valószínűleg pusztán gyakorlati célt szolgált: a Pontius ekkoriban vált Provence leggyakoribb férfinévévé. Habár kisebb jelentőségű, szigorúan helyi érdekeltségű oklevelekben ezeket a pontosításokat el lehetett hagyni, egy elbeszélő szövegben nem.

Jelen tanulmány célja újraértékelni a *Breve de Cathedra* keletkezési körülményeit és eredeti célját, különösen annak fényében, hogy a Szent Viktor-apátság szövegtörzskében egyedülálló dokumentum saját narratívája szerinti keletkezési ideje és a legkorábbi fennmaradt változat születése között majdnem száz év telt el, ami kérdéseket vet fel a forrás hitelességével kapcsolatban. A tanulmány céljának megvalósításához a következőkben először a 10. századi provençe-i társadalommal kapcsolatos historiográfiai problémákra reflektálunk, majd áttekintjük a La Cadière-i incidens előzményeit és kontextusát. A kérdés tisztázásához elengedhetetlen annak ismertetése, hogyan alakult az apátság és a marseille-i algrófi család kapcsolata, illetve La Cadière sorsa a 11. század folyamán. Végezetül felvázoljuk, milyen események vezethettek a szöveg megfogalmazásához, amivel egyúttal egy újabb hipotézist is felállítunk a 10. századi marseille-i politikával és a Szent Viktor-apátság megreformálásával kapcsolatban.

A történeti kontextus: előzmények

La Cadière mind mezőgazdasági, mind védelmi szempontból tökéletes helyen fekszik. A Földközi-tengertől négy kilométerre, egy medencében terül el, a szomszédságában folyó Arennak köszönhetően pedig a termőtalaj is kiváló. A 10–11. századi oklevelek pontosan

¹⁹ Patrick J. Geary: *Monastic Memory and the Mutation of the Year Thousand*. In: Sharon A. Farmer – Barbara H. Rosenwein (ed.): *Monks and Nuns, Saints and Outcasts. Religion in Medieval Society. Essays in Honor of Lester K. Little*. Ithaca (NY), 2000. 28–29.

²⁰ Geary, P. J. – Landes, R. – Remensnyder, A. G. – Reuter, T. – Rosenwein, B. H.: *Qui a peur*, 25.

²¹ Florian Mazel: *Noms propres, dévolution du pouvoir dans l'aristocratie provençale (milieu X^e–XIIe siècle)*. *Provence historique*, 53 (2003) 136.

²² 986-ban Riez, 1015-ben Châteaurenard tűnik fel helynévi *cognomen*ként. – Mazel, F.: *Noms propres*, 135–137.

leírják a birtok határait,²³ amelyek mintegy 12 000 hektárnyi földet ölelnek körül. Ezen belül nemcsak a mai La Cadière található, hanem La Ciotat, Ceyreste, Saint-Cyr és Bandol is. La Cadière első írásos említését csak Honoratus püspök 977-ben kelt oklevelében vagy a *Breve de Cathedra*ban találjuk.²⁴ Ebben a püspök visszaadja a Szent Viktor-apátságnak néhány régi birtokát, amelyek a monostor megszűnése (924) után a püspökségre szálltak.

A birtokegyüttes már a 6. században kialakulhatott. A Szent Damján-templomban talált szarkofág és maga a titulátúra is erre utalnak,²⁵ illetve az is, hogy Ceyreste-et (*Citarista*) már Arles-i Cesarius életrajza is említi.²⁶ Wadaldus marseille-i püspök 813/814-ben szerkesztett poliptichonjában egyik település sem szerepel, ami azonban nem feltétlenül jelenti azt, hogy a birtokot elhagyták volna: 977-ben Honoratus püspök rendelkezésére állt egy ismeretlen időpontban keletkezett oklevél, amely leírta a birtok határait.

La Cadière latin neve (*Cathedra*) Régine Broecker szerint arról árulkodik, hogy eredetileg püspöki birtok volt.²⁷ A püspöki és szerzetesi birtokok megkülönböztetése a kora középkori Marseille-ben nem adekvát, mivel a Szent Viktor-apátság több évszázadon keresztül közvetlen püspöki irányítás alatt állt: erről tanúskodik több 8–9. századi oklevél is, amelyekben a püspök jár el az apátság ügyeiben,²⁸ illetve az, hogy apátokat ebből az időszakból egyáltalán nem ismerünk. A helyzet valószínűleg legkésőbb a 880-as években némileg megváltozott, ahogy arról egy 884-ben és egy 904-ben keletkezett oklevél tanúskodik.²⁹ Az előbbi egyértelműen utal arra, hogy a püspök az apát felettese, és továbbra is szoros ellenőrzést gyakorol a közösség ügyei felett: ugyan a föld jövedelmei az utóbbit illetik, a birtok igazgatásáért az előbbi felel.³⁰

A Fréjushöz közeli Freinet-t megerődítő arab telepések nem sokkal később átvették az uralmat a marseille-i püspök és a Szent Viktor-apátság birtokai felett. A jövedelemkiesés ahhoz vezetett, hogy 923-ban a püspök és kanonokjai kénytelenek voltak elhagyni a

²³ CSV 23., 77. sz. Ld. továbbá a tanulmánykötet végi Függelékben a szerző neve alatti térképet.

²⁴ Nicole Arthaud szerint a *Breve de Cathedra* (vagy legalábbis annak első része) a *Carta Honorati* előtt keletkezett, mivel a püspök csak olyan birtokokat bízhatott az apátságra, amelyeket a világi birtokos, a gróf már korábban oda- vagy visszaadott. – Arthaud, N.: *Les évêques de Marseille*, 25.

²⁵ Broecker, R.: *Saint-Damien et l’implantation victorine*, 355–358.

²⁶ Germain Morin – Marie-José Delage – Marc Heijmans: *Vie de Césaire d’Arles*. Paris, 2010. (Sources chrétiennes 536.) 274. II. 21. Ceyreste az arles-i érsek birtoka volt. Ugyan a marseille-i püspök egyszer már „elozta”, később mégis visszakerült az érsek fennhatósága alá. – Uo. 1. jegyzet.

²⁷ Broecker, R.: *Saint-Damien et l’implantation victorine*, 340. Vö. 19. jegyzet. Akár érseki, akár püspöki tulajdonban volt először, a falu bármelyik után felvehette a *Cathedra* nevet. Magloire Giraud szerint a szó „pihenőhely, menedék” értelemben szerepel a helynévben. – Giraud, M.: *Histoire du prieuré*, 68., 26. jegyzet. Ez az értelmezés azonban téves. Ld. 17. jegyzet.

²⁸ CSV 11., 12., 26., 31. sz.

²⁹ CSV 9., 10. sz. Eugène-Henri Duprat eltérően értelmezte ezt a két oklevelet, elméletének ismertetése azonban a tanulmány terjedelmi korlátai miatt nem áll módunkban. – Eugène-Henri Duprat: *Un évêque inconnu du Xe siècle à Marseille*. *Revue d’Histoire de l’Église de France*, 27 (1941) 112. 165–179.

³⁰ „[...] sub tuitione pastoralis cure Berengarii, ejusdem loci pontificis, prefatam villam Cilianum ... reddidimus ...; ea videlicet ratione ut, quando presens abbas ac successores ejus advixerint, eandem villam ... possideant.” – CSV 9. sz.

várost,³¹ az apátság pedig megszűnt. Jean-Pierre Poly szerint valószínűtlen, hogy maguk a marseille-i épületek pusztultak el, valójában „mindössze” arról lehet szó, hogy a kelet-provence-i földek jövedelmeit már nem tudták beszedni, így eltartani sem tudták magukat, ezért is kér Drogo marseille-i püspök új birtokokat Manassé arles-i érsektől.³² Ezek között szerepel az arles-i Szent András-apátság, így elképzelhető, hogy a marseille-i szerzetesek ott letek menedékre.

A 970-es években azonban fordult a kocka: I. Rotbald és I. Vilmos provence-i grófok 972-ben megostromolták és elfoglalták a freinet-i erődöt, az arab uralom pedig ezzel véget ért. A grófok bőkezű adományokat osztogattak csatlósáiknak a felszabadult területeken, illetve nekiláttak a korábbi egyházszerzet restaurálásának, beleértve a korábbi birtokok visszaszolgáltatását.³³ Ezzel kezdetét vette Marseille keresztény megújulása is. Drogo püspök utóda, Honoratus (ismeretlen időpontban) visszatért székvárosába, a Szent Viktor-apátságban pedig 970 körül már egy öt főből álló közösség élt.³⁴ A püspök 977-ben visszaruházta rájuk korábbi birtokaik egy részét abból az alkalomból, hogy irányításával bevezették a Benedek-regulát.³⁵

Az erőviszonyok ekkor egyértelműen Honoratusnak kedveztek, hiszen az apátság feloszlása után a szerzetesek összes földje automatikusan a püspökre háramolt. Habár a Szent Viktor-apátság valóban fényes múlttal dicsekedhetett, a Johannes Cassianus nevével fémjelezett virágkor véget ért, a szerzeteseknek pedig egy évszázad kemény munkájára volt szükségük, hogy közösségüket ismét nagyra tegyék.

A birtokviszonyok kontinuitásának problémája

A birtokviszonyok és a mezőgazdasági művelés kontinuitásának problémája régóta foglalkoztatja a kutatást. A *Carta Honorati* például a 814 körül keletkezett poliptychonban szereplő birtokokhoz képest csekély földadományt biztosít a Szent Viktor-apátságnak, illetve a két

³¹ CSV 1. sz. Az egyház által elszenvedett károkról ld. Poly, J.-P.: *La Provence et la société féodale*, 5–14., 25–27.

³² Poly, J.-P.: *La Provence et la société féodale*, 8–9.

³³ Poly, J.-P.: *La Provence et la société féodale*, 27–29., 92–99., 127–129., Aurell, M.: *Le comte, l'aristocratie et les villes*, 150., 155., Mazel, F.: *La noblesse et l'église*, 39–42., Arthaud, N.: *Les évêques de Marseille*, 21–24.

³⁴ Az írnokok a vonatkozó dokumentumokat III. Konrád uralkodási évével keltezték, ennek alkalmazása ekkor azonban igen következtelen volt. Egyesek II. Rudolf 937 júliusában bekövetkezett halálától számolták fia hivatali idejét, mások viszont 940 nyarát tekintették kiindulópontnak, amikor I. Ottó császár meghódolásra kényszerítette II. Rudolf unokatestvérét, Fekete Hugót, Burgundia egyik legnagyobb hatalmú birtokosát. – Georges de Manteyer: *La Provence du premier au XIIe siècle. Études d'histoire et de géographie politique*. Paris, 1908. I. 136–143.

A Szent Viktor-apátság új lakóit említő két legkorábbi, még a *Carta Honorati* és a *Breve de Cathedra* előtt keletkezett oklevél Konrád 31. és 34. uralkodási évéből származik, a közösség újjáalakulásának terminus ante quemje tehát 973 decembere. A korábbi, 967 vagy 971 nyarán keletkezett oklevélben „servi sancti Victoris”-ként és „homini”-ként említett személyek Letus, Avustus, Faraldus, Udulricus és Castellanus. – CSV 290. sz. A későbbi oklevél, amelyet 970 vagy 973 decemberében foglaltak írásba, már „cenobite”-ként hivatkozik az egykori apátság lakóira. – CSV 107. sz.

³⁵ CSV 23. sz.

dokumentum tartalma sem fedt egymást.³⁶ Az oklevelek emellett gyakran számolnak be az arabok által végzett pusztításról. Jean-Pierre Poly hitelt ad ezeknek a leírásoknak, és azzal számol, hogy a sanyargatott földművesek sok esetben elmenekültek, jó néhányan pedig csoportokba verődve tartották félelemben a tartományon átkelő utazókat.³⁷

Yann Codou vele szemben azt feltételezi, hogy az elhagyatottként említett telkek elsősorban nem az arab hódítás következményeképpen néptelenedtek el, hanem a már korábban is meglévő jelentős földrajzi mobilitásra utalnak, amelynek keretében a művelt telkeket időnként pihenni hagyták, az ott lakók pedig továbbálltak.³⁸ Mohammad Ballan kiemeli, hogy a fennmaradt három kortárs muszlim forrás éppen a pusztulás és elnéptelenedés ellenkezőjéről számol be: maguk az andalúziai hódítók voltak művelés alá jelentős kiterjedésű földterületeket, és virágoztatták fel a térség gazdaságát.³⁹ Monique Zerner felvetette, hogy a gazdasági felvirágzás talán (egyik) oka és nem következménye volt a provençe-i elit összefogásának, hogy elűzzék az arab telepeseket, illetve megjegyezte, hogy a hadjárat a korábban feltételezettnél jóval szűkebb területen zajlott.⁴⁰

Számtalan jel utal arra, hogy Freinet környékén (jobbára) békésen éltek egymás mellett hódítók és parasztok⁴¹ – nem is valószínű, hogy egy „kalóztanya” képes lett volna majdnem száz éven keresztül kizárólag fosztogatásból fenntartani magát. A „pusztulás” arra utal, hogy mind az arisztokrácia, mind a klérus szervezetének kontinuitása megszakadt. A jelek szerint az egyház, a plébániák döntő szerepet játszottak terület- és népességszervezési szempontból, ezért az arisztokratáknak gyakorlati érdekük is fűződött az apátságok támogatásához.⁴²

³⁶ Magnani, E.: *Monastères et aristocratie*, 529. Az egyetlen kivétel Lambesc.

³⁷ Poly, J.-P.: *La Provence et la société féodale*, 26–27.

³⁸ Yann Codou: *Le paysage religieux et l’habitat rural en Provence de l’Antiquité tardive au XIIe siècle. Archéologie du Midi médiéval*, 21 (2003) 40–43. Monique Zerner a püspökség 813/814-ben keletkezett poliptichonjának népességi adatai alapján szintén felvetette, hogy a 9. század eleji provençe-i társadalom a korábbi és későbbi időszakhoz képest kevésbé volt helyhez kötött. – Monique Zerner-Chardavoine: *Enfants et jeunes au IXe siècle. La démographie du polyptyque de Marseille, 813–814. Provence historique*, 31 (1981) 126. 371–377.

³⁹ Mohammad Ballan: *Fraxinetum: An Islamic Frontier State in Tenth-Century Provence. Comitatus*, 41 (2010) 61–65. A tanulmány rövidített változatát ld. itt: Online dokumentum: <https://ballandalus.wordpress.com/2015/06/08/fraxinetum-an-islamic-frontier-state-in-tenth-century-provence/> (Letöltés ideje: 2022. március 5.)

⁴⁰ Monique Zerner: *La capture de Maïeul et la guerre de libération en Provence : le départ des Sarrasins vu à travers les cartulaires provençaux*. In: [s. n.]: *Saint Mayeul et son temps. Millénaire de la mort de Saint Mayeul, 4e abbé de Cluny, 994–1994*. Digne-les-Bains, 1997. 203–206., 210.

⁴¹ Codou, Y.: *Le paysage religieux*, 45–46., Ballan, M.: *Fraxinetum*, 61., 64–65., Manfred W. Wenner: *The Arab/Muslim Presence in Medieval Central Europe. International Journal of Middle East Studies*, 12 (1980) 1. 65–70. Ernst Oehlmann kiemeli, hogy a novalesai apátság krónikájának tanúsága szerint a freinet-i arab telepések szabadon mozogtak a környező városokban, és zavartalanul kereskedtek rabszolgáikkal. – Ernst Oehlmann: *Die Alpenpässe im Mittelalter (I). Jahrbuch für Schweizerische Geschichte*, 3 (1878) 212–213., Ludwig Conrad Bethmann (ed.): *Chronicon Novaliciense usque ad a. 1048*. In: *MGH SS VII*. 112–113.

⁴² Codou, Y.: *Le paysage religieux*, 54–55., 63.

Tovább árnyalják a képet a muszlim források: habár a fosztogatás része volt a freinet-i hódítók tevékenységének, a telep létrehozása a dzsihád korabeli ideológiai kontextusába illeszkedő, hosszú távú vállalkozás volt. Mohammad Ballan szerint a 10–11. századi keresztény forrásanyagban a freinet-i telepesek a „pogány” rablóhadjáratok korábbi narratív hagyományaira építve jelennek meg arctalan, egydimenziós „kalózként” és „rablóként”, akik (hasonlóan például a magyarokhoz) az isteni büntetés szerepét töltik be, tehát csak ideiglenes fenyegetést jelentenek.⁴³ Monique Zerner arra is felhívja a figyelmet, hogy a 10. századi arab telepesek tevékenységére vonatkozó utalások egészen a 13. századig mindössze szórványosan jelennek meg, így például a *Breve de Cathedra* a Szent Viktor-apátság egyetlen fennmaradt dokumentuma, amely említést tesz Freinet-ről. A teljes pusztulás és elnéptelenedés narratíváját a clunyi szerzetesi közösség tartotta fenn, akikben mély nyomot hagyott Maiolus apát foglyul ejtése.⁴⁴

A 10. század utolsó évtizedeiben mindazonáltal számolnunk kell azzal, hogy a gazdag földbirtokosok valóban óriási kiterjedésű friss földet vontak művelés alá, jellemzően ún. *ad medium vestum* szerződésekkel. Ennek lényege az volt, hogy a föld jövedelmezővé tételével megbízott személy a birtok felét megtarthatta, miután a föld elkezdett hasznot hajtani. A gyakorlat az 1010-es évekig kitartott.⁴⁵

A birtokviszonyok (disz)kontinuitásának kérdéskörébe tartoznak azok a társadalmi változások is, amelyeken a provençe-i birtokos közsabadosok és jobbágyok rétege ment keresztül a 10. század második felében. Ahogy korábban említettük, Jean-Pierre Poly felvette, hogy a néhány telekkel rendelkező allodiáriusokat a gróf csatlósainak körébe tartozó nagybirtokosok igyekeztek alávetni maguknak a környező földek megszerzése után.⁴⁶

Martin Aurell szintén amelltt érvelt, hogy a 970-es években polarizálódott a provençe-i társadalom, felhívva a figyelmet arra, hogy a burgundiai rokonsággal rendelkező családoknak volt hová menekülniük a 10. század első felében, így képesek voltak megőrizni státusukat és visszaszerezni provençe-i birtokaikat. Azok a középbirtokosok azonban, akiknek nem volt hová menekülniük, örökre elvesztették földjeiket, családjuk így deklasszálódott. Aurell ezt összefüggésbe hozza a „közintézmények” eltűnésével, amelyek lehetőséget biztosítottak volna az önálló érdekérvényesítésre.⁴⁷ Ahogy azonban a feudális átalakulásról szóló vita több résztvevője bizonyította az 1990-es években, ezek a független,

⁴³ Ballan, M.: Fraxinetum, 53–60., 71–74. Stephen Weinberger szintén kiemeli az arabok klisévé válását a provençe-i okleveles anyagban. – Stephen Weinberger: *Paiens et mauvais chrétiens : l'explication du mal dans la Provence des Xe et XIe siècles. Annales du Midi*, 98 (1986) 175. 322–323.

⁴⁴ Zerner, M.: *La capture de Maieul*, 208., 210.

⁴⁵ Louis Blancard: *Sur les terres, comtes et vicomtes, en Provence, au Xme siècle, d'après la charte de donation de Ségalarie à Aicard fils d'Arlulf (989)*. In: *Mémoires de l'Académie des sciences, belles-lettres et arts de Marseille. Années 1885–1887*. Marseille, 1887. 235–241., Poly, J.-P.: *La Provence et la société féodale*, 111., Arthaud, N.: *Les évêques de Marseille*, 28.

⁴⁶ Poly, J.-P.: *La Provence et la société féodale*, 132.

⁴⁷ Aurell, M.: *Le comte, l'aristocratie et les villes*, 159.

transzperszonális struktúrák valójában nem léteztek.⁴⁸ Aurell elmélete enélkül a vonulat nélkül is logikusnak tűnik, sajnos azonban éppen az érintett családok deklasszálódása és feledésbe merülése miatt bizonyíthatatlan – hacsak nem fogadjuk el bizonyítékként a burgundiai háttérrel rendelkező családok sikeres önérvényesítését.

Számos olyan 11. századi oklevél fennmaradt a Szent Viktor-apátság gyűjteményében, amely alapján rekonstruálható több Marseille környéki kisbirtokos család rokoni, szövetségi hálózata, illetve olyan jogesetekről is értesülünk, amelyekből bizonyos alodiáriusok vesztesen kerültek ki a marseille-i algrófi családdal és a Szent Viktor-apátsággal szemben.⁴⁹ Az okleveles anyag alapján továbbra is számolhatunk egy olyan kisbirtokosi réteggel, amelynek egy-egy kiterjedt rokonság szoros együttműködésével sikerült megőriznie önállóságát, míg a védőháló nélküli, néhány telkes alodiáriusok nem tudtak ellenállni a felülről érkező nyomásnak. Ennek ellenkezőjére is látunk azonban példát a marseille-i és a fréjusi algrófi joghatóság határvidékén: a *cartularium* 587. számú okleveléből például kiderül, hogy Gonfaron egyik „ura”, aki testvérel együtt erőszakkal visszaszerezte az apja által eladományozott birtokot, saját maga műveli földjét.⁵⁰ A fentiek ismeretében különösen óvatosan kell kezelnünk a *Breve de Cathedra* számos gazdasággal, társadalommal és politikával kapcsolatos állítását.

A marseille-i algrófi család korai történetének problémája

Az algrófi család eredete homályba vész.⁵¹ Az első ismert potenciális felmenő egy bizonyos (I.) Teutbert, aki 879 és 908 közötti oklevelekben tűnik fel Boso provence-i herceg, majd (ellen)király, később fia, Vak Lajos környezetében. A jelek szerint politikai pályafutása során jelentős hatalomra és számtalan Vienne környéki birtokra tett szert. Elképzelhető, hogy az ő fiai az a bizonyos (I.) Sigibodus és (II.) Teutbert testvérpár, akik egy 925-ben kelt oklevélben szerepelnek, az utóbbi fivér pedig többek között 942-ben is feltűnik. Két fiáról, Arlulfról és (II.) Sigibodusról tudunk. Georges Manteyer feltételezése szerint az előbbi volt az első marseille-i algróf apja. Egy 883-ra datálható oklevél említ egy másik Arlulfot is, akiről kiderül, hogy Angelbaldus vienne-i algróf fia, és talán I. Teutbert testvére is.⁵²

Vienne kívül esett a szűkebben értelmezett provence-i grófság határain, így bár Arlulf a burgundiai arisztokrácia tagja lehetett, Provence-ban idegen volt. Néhány forrás tanú-

⁴⁸ Dominique Barthélemy: Debate. The ‘feudal revolution’. *Past & Present*, 45 (1996) 152. 196–197., Chris Wickham: Debate. The ‘feudal revolution’. Uo. 97., Stephen D. White: A Crisis of Fidelity in c. 1000? In: Uő: *Re-Thinking Kinship and Feudalism in Early Medieval Europe*. Aldershot, 2005. (Variorum Collected Studies Series 823.) XIII. 6–8.

⁴⁹ CSV 35–37., 39–42., 46., 49–55., 90–97., 114–115. sz. stb. Vesztes alodiáriusok: pl. CSV 99. sz.

⁵⁰ „Qui Poncius, pro salute anime sue, dedit sancto Victori prefati monasterii, scilicet Massiliensis, de tribus ferraginis que sunt subtus Gonfanono castello, quas sibi laborat in proprio.” – CSV 587. sz.

⁵¹ Ld. 1. családja.

⁵² Manteyer, G. de: *La Provence du premier au XIIe siècle*, 95–101. A rokonságot nem lehet minden kétséget kizáróan bizonyítani, valószínűsége miatt azonban a szakma elfogadja az elméletet.

bizonyosága szerint III. Konrád burgundiai király udvarának tagja volt, vagy legalábbis jó kapcsolatot ápolt az udvari arisztokráciával: 950 körül így szerezte meg a Marseille-től nem messze található tretszi királyi udvarbirtokot (*fiscust*).⁵³ Fiai néhány évtizeddel később a Konrád által támogatott Rotbald és Vilmos provençe-i grófok kíséretében tűnnek fel.

A kutatók többsége azon az állásponton van, hogy Arlulf I. Vilmos marseille-i algróf, Aicard és Honoratus marseille-i püspök apja.⁵⁴ A generáció első dokumentált említése 949-ből származik: Honoratus ekkor tanúként szerepel egy oklevélen, amelyet a montmajouri apátság őrzött meg.⁵⁵ Mivel ez megelőzi Arlulf tretszi birtokszerzését, alátámaszthatja Manteyer elméletét, miszerint már ezt megelőzően is befolyásos családdal kell számolnunk. I. Vilmos az első algrófként ismert személy. A 977-ben keletkezett *Carta Honorati*, a *Breve de Cathedra* és egy harmadik, szintén 977-ben kiállított oklevél területi megnevezés nélkül használja a címet,⁵⁶ a marseille-i algrófi tisztség első említése 1001-ből származik.⁵⁷ A harmadik testvérrel, Aicarddal legtöbbször a montmajouri apátság okleveleiben találkozunk, amelyek tanúsága szerint kiterjedt birtokokkal rendelkezett Arles környékén, ahol I. Vilmos gróf székhelye volt.⁵⁸ Az utóbbtól 989-ben a Trets melletti *Segalarias*ban kapott újabb birtokot.⁵⁹

Mivel egyetlen forrás sem szögezi le, hogy Arlulf I. Vilmos apja volt, Joseph Berge azt feltételezte, hogy Trets ura valójában Vilmos apósa volt, akitől a család Marseille környéki birtokai származnak.⁶⁰ Szerinte a gyakran együtt szereplő Vilmos–Aicard testvérpár valóban Arlulf fiai, az előbbi azonban nem egyezik meg az első marseille-i algróffal, aki

⁵³ Archives départementales des Bouches-du-Rhône (a továbbiakban: AD 13), 1 H (Saint-Victor) 5 12., CSV 1041. sz., Arthaud, N.: *Les évêques de Marseille*, 12–14.

⁵⁴ A teljesség igénye nélkül: Louis Blancard: *Les vicomtes de Marseille descendant d'Arlulfe, seigneur de Trets. Lettre à M. le Marquis de Forbin d'Oppède*. Marseille, 1883. 1–4., Uó: Sur les terres, comtes et vicomtes, 246–251., Edmé de Juigné de Lassigny: *Généalogie des Vicomtes de Marseille*. Bergerac, 1910. (Extrait du Bulletin du Congrès des sociétés savantes de Provence tenu à Arles en 1909.) 7., Raoul Busquet: La chasse aux erreurs : à propos des grandes maisons féodales de Provence. *Provence historique*, 3 (1953) 11. 98–99., Magnani, E.: *Monastères et aristocratie*, 183., Mazel, F.: *La noblesse et l'église*, 638., Arthaud, N.: *Les évêques de Marseille*, 9.

⁵⁵ Scipion Du Roure: *Histoire de Montmajour d'après Dom Chantelou, avec documents inédits*. Marseille, 1890–1891. 25–27. Az aktus tanúi között szerepel egy Aicard is, akit az oklevél közelebről nem azonosít, ezért kérdéses, hogy Honoratus testvéréről van-e szó.

⁵⁶ CSV 23., 72., 77. sz.

⁵⁷ CSV 69. sz.

⁵⁸ Összefoglalását ld. Arthaud, N.: *Les évêques de Marseille*, 38–39.

⁵⁹ AD 13 1 H 6 17., Blancard, L.: Sur les terres, comtes et vicomtes, 233–234. Az oklevél szövege: Uo. 252. Blancard szerint „Segalarias” a mai Saint-Zacharie-val azonosítható. Ezt földrajzi utalások mellett arra alapozza, hogy néhány helynév esetében megfigyelhető, hogy személynévvé alakulnak, és felveszik a „szent” jelzőt. – Uo. 246–251.

⁶⁰ Ld. 2. családfa, Joseph Berge: *Les erreurs de l'histoire. Origines rectifiées de maisons féodales. Comtes de Provence, Princes d'Orange, Adhémar de Monteil, Poitiers-Valentinoi, Vicomtes de Marseille, Maison de Baux*. Menton, 1952. 205–216. Szigorú kritikáját ld. Busquet, R.: La chasse aux erreurs, 98–100. Paul Amargier felveti, hogy Berge érveinek van némi alapja, de nem foglal állást. – Paul Amargier: Aux origines de la famille des vicomtes de Marseille. *Le Moyen Âge*, 70 (1964) 161–178.

a két fivér hűgát, Belidist vette feleségül. Honoratus püspök az elmélet szerint I. Vilmos algróf testvére volt.

Berge érvként hozza fel, hogy egy 1040-ben keletkezett oklevél, amely Arlulfot és fiait, Vilmost és Aicardot említi, hallgat az (állítólagos) harmadik testvéréről, Honoratusról.⁶¹ Mivel azonban az oklevél egy olyan megállapodást rögzít, amelynek egyik előzménye az volt, hogy Arlulf és fiai elidegenítettek egy egyházi birtokot, Honoratus valójában irreleváns. A püspök treti birtokügyek kapcsán sem tűnik fel – ezt viszont magyarázhatja, hogy a *fiscus* megszerzésekor már püspök volt.⁶² Két 1008-ban keletkezett oklevélben I. Vilmos fiai, II. Vilmos és Fulco algrófok, illetve I. Pontius marseille-i püspök nagybátyjuk, Aicard örökségéről rendelkeznek. Ez a szöveg sem említi, hogy az elhunyt birtokos melyik szülőjük testvére.⁶³

Berge szerint egy sor 10. századi oklevél tanúsora alapján valószínű, hogy egy Pontius *majorként* említett férfi lehetett I. Vilmos és Honoratus apja, aki talán azonos egy másutt algrófként említett Pontiuszal. Ez ugyan nem zárható ki, de fel kell hívni a figyelmet arra, hogy a Pontius a leggyakoribb férfinév a 10–11. századi Provence-ban, illetve arra, hogy a provence-i grófok okleveleiben, amelyeket gyűlések alkalmával foglaltak írásba, számos csatlósa és bírása tűnik fel rendszeresen egymás mellett.

A hipotézis szerint az anyai ágról származó vagyon és befolyás magyarázza azt is, hogy a Honoratus név miért kopott ki a családból. Ahogy azonban Florian Mazel írja, Cimiezi Pontius kultusza éppen a 10. században ívelt fel, aminek következményeképpen több arisztokrata család a Pontius nevet adta egyházi pályára szánt fiúgyermekének,⁶⁴ ezért aztán a marseille-i algrófi családnak sem volt többé szüksége a Honoratus névre.

A névadás kérdését érdemes közelebbről is megvizsgálni, mivel ez fényt vethet a család 10. századi történetének bizonyos kérdéseire. Florian Mazel megfigyelése szerint a címmel rendelkező arisztokrata, illetve várbirtokos családokra jellemző a névkorpusz leszűkülése, amikor szert tesznek egy-egy örökletes címre, illetve felveszik *cognomennek* a családi fészék nevét. Ezt megelőzően azonban változatos névadással találkozhatunk, amelyre nagyban hatott az is, hogy az utódok anyai ágról is örökölték neveket.⁶⁵ Ez utóbbira példa, hogy

⁶¹ Du Roure, S.: *Histoire de Montmajour*, 129–131.

⁶² Analógiaként említhetjük, hogy I. Vilmos fia, I. Pontius püspök sem részesült azokból a birtokokból, amelyeket a család az ő püspökké szentelése után szerzett, beleértve La Cadière-t. Honoratus halálát a kurrens szakirodalom 977-re teszi. – Magnani, E.: *Monastères et aristocratie*, 501., Mazel, F.: *La noblesse et l'église*, 638. Ez a dátum valószínűleg téves: az apátság mortuologiumából kiderül, hogy Honoratus egy február 6-ai napon hunyt el, a monostor számára kiállított kiváltságlevele azonban 977. október 30-án kelt. Unokaöccse egy 977. vagy 980. március 6-án készült oklevélben szerepel először püspökként. Az előbbi dátumot a fentiek alapján kizárhatjuk, így mindössze annyi biztos, hogy Pontius 978. március 6. és 980. március 6. között lépett hivatalba. Ez összeegyeztethető a Brevében elbeszélte eseményisor kronológiájával. – *Ex mortuologio Ecclesiae Massiliensis*. Bibliothèque nationale de France, Département des manuscrits, latin 12702. 138v, CSV 72. sz.

⁶³ CSV 18., 113. sz.

⁶⁴ Mazel, F.: *Noms propres*, 212.

⁶⁵ Uo. 145–149., 167–172.

I. Vilmos marseille-i algróf és Belildis lánya anyja nevét kapta meg. Martin Aurell kiemeli, hogy a provençe-i grófi család burgundiai származású kíséretének fontos volt az őshonos arisztokráciából nősülni, egyrészt hogy ezzel is birtokaikat gyarapítsák, másrészt hogy gyökeret eresszenek a tartományban.⁶⁶ Ebből a szempontból különösen fontos lehetett az anyai ág névanyagának továbbörökítése.

Arlulf feleségéről vagy feleségeiről semmit nem tudunk, a Vilmos–Aicard testvérpár házastársainak, Belildisnek, Ermengardának (Vilmos második feleségének) és Leutgardának pedig csak a neve maradt fenn. Ha hitelt adhatunk Manteyer feltételezésének, amely összeköti a marseille-i algrófi családot a vienne-i Arlulf felmenőivel, feltűnő, hogy az eredeti névanyag a következő generációban első pillantásra teljesen eltűnt. Felmerülhet, hogy Arlulf a teljes integrációra törekedve kizárólag felesége családja által használt neveket adott fiainak. Ebből a szempontból kulcsfontosságú a Honoratus püspök és két fivére aktív évei közötti különbség, amely alapján az előbbi testvér tűnik a legidősebbnek. Mivel nem valószínű, hogy egy arisztokrata család feje elsőszülött fiát szánta volna püspöknek, elképzelhető, hogy volt egy negyedik fivér is, aki apja nevét viselte (ez ugyanis a következő generációban ismét megjelenik), de anélkül élte le életét, hogy felbukkant volna a forrásanyagban. I. Vilmos és Aicard egy későbbi házasságból születhettek, amelyet Arlulf valamivel azután köthetett, hogy ura, II. Rudolf megszerezte Provence-t Arles-i Hugótól (933).

A következő generáció esetében a Pontius név használata a Honoratus helyett minden bizonnyal valóban Cimiezi Pontius kultuszának köszönhető. A három világi jogállású fiú közül II. Vilmos apja nevét vitte tovább (amely ezután az algrófi címmel is összefonódott), Fulco neve anyja, Belildis családjából származhatott, II. Arlulf pedig apai nagyapja nevét örökölte meg. Születési sorrendjük alapján megfigyelhetjük, hogy az újonnan megjelent Vilmos név és az anya által hozott névanyag fontosabbak voltak az ősi *Leitnaménál*.⁶⁷

Mindezek alapján arra következtethetünk, hogy a provençe-i uralomváltás, majd a treti *fiscus* elnyerése után I. Arlulf és/vagy fiai pozíciójukat őshonos provençe-i birtokos családok leányaival kötött házassággal igyekeztek megszilárdítani. Az Aicardot említő montmajouri oklevelekből tudjuk, hogy a férfi kiterjedt birtokokkal rendelkezett Arles környékén. Ezek származhattak anyai örökségből, de akár felesége hozományából is. Aicard egyik szomszédja Lambert bíró volt, a provençe-i grófok egyik legfontosabb hűbérese, Reillanne urainak őse.⁶⁸ Néhány 1035-ben és nem sokkal ezután kelt oklevélből megtudjuk, hogy a *segalariasi* birtoktest területén álló aurioli vár és környéke a család

⁶⁶ Aurell, M.: *Le comte, l'aristocratie et les villes*, 154.

⁶⁷ III. Vilmos generációjában az Arlulf névvel már nem találkozunk. Ennek oka feltehetőleg az, hogy a név és az algrófi cím között nem alakult ki asszociáció, így az irrelevánssá vált. Ezen felül azt is láthatjuk, hogy II. Vilmos számára a névadáskor már elsőbbséget élvezett a dédnagybáty (Aicard) és a nagybáty (Fulco) neve az új Geoffroy névvel szemben.

⁶⁸ Mazel, F.: *La noblesse et l'église*, 34., Arthaud, N.: *Les évêques de Marseille*, 38–39.

öröksége volt.⁶⁹ Elképzelhető, hogy Leotgarda Lambert bíró lánya volt, akinek Aicarddal kötött házasságából vagy nem született gyermek, vagy „csak” lányok.

A jelek szerint I. Vilmos és Aicard a treti örökségen kívül semmi máson nem osztozott. Az előbbivel nem találkozunk adományozóként a montmajouri apátság okleveleiben, míg az utóbbi a Szent Viktor-apátság okleveleiből hiányzik, illetve nem részesült a 972-ben felszabadult földekből sem. Egyetlen keleti érdekeltsége a 989-ben megszerzett *segalariasi* birtok, amellyel a gróf Nicole Arthaud szerint talán testvére megnövekedett hatalmát akarta ellensúlyozni.⁷⁰ Ez alapján gondolhatunk arra, hogy a két testvér elhidegült egymástól: Aicard még Vilmos végrendeletén⁷¹ sem szerepel tanúként.

Azt is elképzelhetjük azonban, hogy 972 után a két testvér egyszerűen megegyezett a hirtelen jelentősen meggyarapodott birtokok felosztásáról. Ezt az elvet követve dönthettek úgy, hogy Aicard I. Vilmos gyermekeire hagyja a teljes treti örökséget, amikor kijárta a grófnál, hogy megkapja a szomszédos völgyet. Ezt alátámasztja, hogy a jelek szerint Aicard teljes ollières-i részét egyik unokaöccse, I. Pontius püspök örökölte.⁷²

Az algrófi család korai történetének egyik legfontosabb fejleménye az algrófi cím megszerzése. Ahogy fentebb említettük, Vilmos első ízben 977-ben tűnik fel algrófként, ekkor még területi megjelölés nélkül. Szintén város, illetve *pagus*⁷³ nélkül tűnik fel egy bizonyos Pontius algróf a Szent Viktor-apátság egy, 965-ben kelt oklevelében.⁷⁴ Paul Amargier és Jean-Pierre Poly szerint az algrófi cím először nem területi joghatósággal jelent meg⁷⁵ – mint ahogy az utóbbi szerint a provence-i grófok bírái is együtt utaztak a családdal.⁷⁶ Vilmos először egy 1001-ben kelt oklevélben szerepel marseille-i algrófként.⁷⁷

Florian Mazel felvetette, hogy valószínűleg a helyi püspöki hivatal volt a család marseille-i megtelepedésének kulcsa, a folyamat részleteiről azonban semmit nem tudunk. A Szent Viktor-apátság például a *Breve de Cathedrát* leszámítva egyetlen olyan oklevelet sem őrzött meg a 984–1001 közötti időszakból, amelyben az algrófi család tagjai tevőleges szerepet játszanának.⁷⁸ Ahogy később látni fogjuk, ez a nyugtalanító hallgatás valószínűleg összefügg a *Breve* keletkezési körülményeivel.

⁶⁹ CSV 57–60., 62–64., 67., 101. sz. Egy 1063–1069 közé datálható és egy 1071. április 23-án kelt oklevélen szerepel egy leszármazott, aki az egyébként ritka Aicard nevet viseli. – CSV 66., 104. sz.

⁷⁰ Arthaud, N.: *Les évêques de Marseille*, 39.

⁷¹ CSV 71. sz.

⁷² Ld. lentebb.

⁷³ Egy-egy város (legtöbbször érseki vagy püspöki székhely) vonzáskörzetébe tartozó vidék.

⁷⁴ CSV 29. sz.

⁷⁵ Amargier, P.: *Aux origines de la famille*, 171., Poly, J.-P.: *La Provence et la société féodale*, 45–46. A marseille-i eset analógiájaként említhetjük a provence-i grófok egy másik csatlósa, Franco példáját, akinek a fia fréjusi algróf lett. – Mazel, F.: *La noblesse et l'église*, 34.

⁷⁶ Poly, J.-P.: *La Provence et la société féodale*, 46. – Martin Aurell elfogadja Poly elképzelését: Aurell, M.: *Le comte, l'aristocratie et les villes*, 152.

⁷⁷ CSV 69. sz.

⁷⁸ Egy 1000. február 5-én kelt oklevelet aláírt I. Pontius püspök. – CSV 169.

A La Cadière-i incidens: egy értelmezési lehetőség

A *Breve* szerzője, Pontius apát azzal kezdi beszámolóját, hogy leszögezi, apja, Inguilbert biztatta a történetek írásba foglalására. A leírás kitér arra, hogy a La Cadière sorsát illető ítélet meghozatalára I. Vilmos algróf és Pontius, Fos ura kérték fel I. Vilmos provençai grófot. Ahogy arra Nicole Arthaud is felhívja a figyelmet, a La Cadière-t elméletben birtokló gróf nem ismerte a helyneveket és a birtok határait.⁷⁹ Amy Remensnyder felvetette, hogy a határok kimondatásának szimbolikus, rituális jelentősége lehetett,⁸⁰ de sokkal valószínűbb, hogy a frissen kinevezett gróf a 970-es években még valóban járatlan volt saját tartományában. A *Breve* említ egy régebbi oklevelet, amely az utóbbiakat részletesen leírja, azonosításukban azonban a helyiek segítségét kellett kérnie. Ebből az következik, hogy a birtokon éltek olyan személyek, akik rendelkeztek az információval, vagyis a település folytonossága valamennyire megmaradt.⁸¹ A birtok 977-ben királyi *fiscus* volt, amely felett Vilmos grófnak volt közvetlen joghatósága, ő pedig a La Cadière-t *terra sanctuariaként* említő oklevelet figyelembe véve a birtokot a Szent Viktor-apátságnak adományozta.

Fontos ezen a ponton megemlíteni, hogy mindkét kora középkori településnév (*Citharista* és *Cathedra*) fennmaradt, amely a feltehetőleg létező óriásbirtokhoz tartozó falvakat jelöli.⁸² A *terra sanctuaria* valószínűleg ennek egészét magában foglalja, habár a település valós határai a 10. századra megváltozhattak, ezért is lehetséges, hogy míg *Cathedra* falu kontinuitása megmaradt, a birtok egy részét újra művelés alá kellett vonni.

Maga az adománytétel „Vilmos algróf színe előtt”, Marseille-ben zajlott. Rajta, a grófon és az apáton kívül jelen volt Honoratus püspök, Theoderik, Noé, egy bizonyos Gisfred és Ranganard testvér. Theoderik és Noé jelenléte azt sugallja, hogy a testvérpár már az apátsággal kötött szerződés előtt is érdekelt volt a birtok sorsában, ezért elképzelhető, hogy gyakorlatban La Cadière falu és a 10. században továbbra is művelés alatt álló földek az ő kezükön voltak. Ha figyelembe vesszük, hogy ez a föld az eredeti *fiscus*nak (amelyet a Szent Viktor-apátság most újra megkapott) csak egy részét képezi, a teljes birtokra vonatkozó *ad medium vestum* szerződés a fivérek számára nem kompromisszumos megoldás, hanem hasznot hajtó üzlet lehetett. Ezt az is megerősíti, hogy a *Breve* szerint ők maguk voltak, akik erre a megállapodásra kérték Adalard apátot.

A Szent Damján-templom melletti földek művelés alá vonása valószínűleg kevés többletbevételt eredményezett, Adalard apát ezzel viszont megsértette a megállapodást. A jogi következmények mellett ez személyes sértés is lehetett az eredeti birtokosok, Theoderik és Noé számára, akik így először nem terelték jogi útra a konfliktust, hanem

⁷⁹ Arthaud, N.: *Les évêques de Marseille*, 20.

⁸⁰ Geary, P. J. – Landes, R. – Remensnyder, A. G. – Reuter, T. – Rosenwein, B. H.: *Qui a peur*, 27.

⁸¹ Yann Codou azt is kiemeli, hogy a határok megszábasakor a szöveg várakat, oppidumokat és falvakat említ, ami szintén folytonosságra utal. – Codou, Y.: *Le paysage religieux*, 46., 89. jegyzet. Ezt azonban érdemes némi fenntartással kezelni, mivel a szöveg nem tesz említést a települések állapotáról vagy lakosságáról.

⁸² *Citharistát* ld. lentebb: 159. oldal.

inkább a szerzetesi tulajdon megkárosításával üzentek hadat a Szent Viktor-apátságnak és helyben élő szerzeteseinek vagy plébánosának.

Adalard apát I. Vilmos algrófhhoz fordult segítségért. Paul Amargier értelmezése szerint Vilmos közhatalmat ellátó személyként volt releváns, így a későbbi fejleményeket az ezzel való visszaélésként ítéli meg.⁸³ Amargier a Duby-iskola feudálisátalakulás-elméletére támaszkodik, ez azonban ebben az esetben sem helytálló. Adalard választása feltehetőleg azért esett Vilmosra, mert az eredeti szerződéskötés valószínűleg az ő udvarában zajlott (a provençe-i gróf adománytéttele után) – függetlenül attól, hogy ezt *mallus publicus*nak tekintjük-e –, illetve ő volt a (területileg) legközelebbi személy, aki hatékonyan léphetett közbe az apátság érdekében. Az apátban felmerülhetett az a megoldás is, hogy az algróf fiával, I. Pontius marseille-i püspökkel kiközösíttesse Theoderiket és Noét, az algróf fegyveres támadása azonban gyorsabb és elretentőbb lehetett. Habár Vilmos ekkor nem volt közvetlenül érintett a birtok sorsában és az *ad medium vestum* szerződés újratárgyalásában, ezt könnyen orvosolhatta, ha Adalard ráruházta a jövedelmek felét.

Vilmos algróf a következő ígéreteket tette: 1) az adományt csak haláláig tartja meg, 2) elúzi a birtokról az apátság összes ellenségét mind az akkor folyamatban lévő ügy kapcsán, mind a későbbiekben, 3) a birtok határait kibővíti. Ezt az ajánlatot Vilmos kíséretének zajos tetszésnyilvánítása fogadta, Pontius apát elbeszélése szerint azonban előde hosszasán hezitált a döntés meghozatala előtt. Florian Mazel szerint ez a megállapítás anakronisztikus, és a szerzetesi szemléletmód változásának eredménye volt.⁸⁴ Ezt megerősíti, hogy maga Adalard fordult Vilmoshoz, akitől csak ebben a formában várhatott jogilag támadhatatlan segítséget.

Pontius apát az elbeszélésnek ezen a pontján egy igen részletes beszámolóba bocsátkozik. Adalard marseille-i *vicarius* a következő anekdotával próbált hatni a szerző elődjére:

„Apát úr, ezek a bérlők szállítottak nektek mézet vagy viaszt?” A szerzetesek nemleges válaszára: „a mindenható Istenre esküszöm”, mondta, „hogy a minap Salamon zsidóba botlottam, aki négy mézzel megrakott szamarat vezetett. Rákérdeztem, honnan jön, amire azt felelte, a ti Szent Damján[-templom]otokból. »És ki adott el nektek ennyi mézet?«, kérdeztem. Ezt hallottam tüstént: »Theoderik és Noé«.”⁸⁵

Adalard végül nem tudott tovább ellenállni az ajánlatnak, és apáti botjával hűbéresévé fogadta Vilmost az utóbbi által szabott feltételeknek megfelelően. A szertartás szemtanúja

⁸³ Amargier, P.: Un épisode de justice, 303–304.

⁸⁴ Mazel, F.: *La noblesse et l'église*, 112–113. Egy ettől némileg különböző interpretációt ld. lentebb: 164–165. oldal.

⁸⁵ „»Domine abba, isti vestri vestitores exhibuerunt vobis unquam mel aut ceram?« Respondentibus monachis: »Nunquam.« – Juro per Deum omnipotentem, ait, quia, alio die, obviabi Salomonem judeum, ducentem quattuor asinos onustos melle. Quem cum percontatus essem unde venisset, et, respondente illo: de vestro Sancto Damiano, – Et quis tibi vendidit, aio, tantum mel? – Audivi ilico: »Theodericus et Noe.«” – CSV 77. sz.

volt I. Pontius püspök, Deodatus kanonok, Adalard (valószínűleg a *vicarius*), illetve az előző La Cadière-t illető tárgyaláson is részt vevő Gisfred és Ranganard testvér.

Pontius apát – ismét apja biztatására hivatkozva – megindokolja a *Breve* összeállítását:

[...] láttuk, ahogy [a földet] tagonként megragadják és darabokra szaggatják a vadállatok, vagyis Arnulfus Sebencus, aki ármánnyal megszerezte magának La Cadière negyedét elődömtől, Bernáttól, és Vilmos algróf, aki nem sokkal korábban a megszentelt föld védelmezőjének vallotta magát. Felesége halála után új feleségének, Ermengardának adta La Cadière-t, fia, [II.] Arlulf tanácsára.⁸⁶

Ez a néhány mondat mintegy húsz év történéseit foglalja össze. Az említett személyek közül Arnulfus Sebencus azonosíthatatlan; későbbi fejlemények alapján joggal feltételezhetjük, hogy birtokrészét végül megszerezte az algrófi család.⁸⁷ A birtok sorsának értelmezéséhez és a *Breve de Cathedra* keletkezési körülményeinek feltárásához elengedhetetlen kitérni a család és az apátság kapcsolatának 10–11. századi történetére.

Az algrófi család és az apátság kapcsolata a 11. században

A Szent Viktor-apátság történetét szinte teljes homály fedi a 10. század utolsó két évtizedében: a *Breve de Cathedra*ban szereplő három apát közül Adalardot egyetlen másik oklevélben találjuk meg,⁸⁸ utódait, Bernátot és Pontiusot pedig kizárólag a *Brevéből* ismerjük. A marseille-i algrófok és az apátság történetének fonalát 1000-ben tudjuk ismét felvenni, ekkor ugyanis I. Vilmost és családját is magával ragadta a kor arisztokráciájára jellemző kolostorreformálási láz. I. Pontius püspök Psalmodi apátját, Warneriust kérte, hogy állítson prépostot Hugó apát mellé, ő pedig Wifred testvért küldte a közösség megsegítésére.⁸⁹ Hugó apát halála után, 1005-ben I. Pontius püspök Warnerius kérésére Wifredet nevezte ki apátnak

⁸⁶ „[...] quoniam terram sancti Victoris videbamus membratim carpere et ceu a beluis particulatim dilaniare, ab Arnulfo scilicet Sebenco, qui fraudulenter adquisivit sibi quartonem Cathedre ab antecessore meo Bernardo, necnon et a Wilelmo vicecomite, qui nuper professus est se esse terre sanctuarię defensorem. Mortua uxore sua, dotavit Cathedram usori suę Ermengarde, quam postea duxit, et hec omnia consiliante Arlulfo, filio suo.” – CSV 77. sz.

⁸⁷ Az 1060-as években feltűntnek bizonyos személyek, akik nem tagjai az algrófi családnak, de vannak La Cadière-i birtokaik. Mivel egy 1048-ban kelt oklevél leszögezi, hogy ezzel az utolsó ügylettel a falu mind a négy negyedét sikerült visszaszerezniük, az említett birtokosok az apátság hűbéresei lehettek. Ezt megerősíti a „servitium” és a „honor” szavak használata. – CSV 78. sz., AD 13 1 H 26 119 (Paul Amargier: *Chartes inédites [XIe siècle] du fonds Saint Victor de Marseille [Archives départementales des Bouches-du-Rhône, 1 H] : édition précédée d'une étude historique*. Doktori disszertáció. [Université de Provence] Marseille, 1967. Tome 2. 24. sz.), CSV 137. sz.

⁸⁸ CSV 654. sz.

⁸⁹ *Fragmenta annalium Massiliensis Monasterii Sancti Victoris cum notis marginalibus Cyclorum Dionysii Exigus*. BnF, MS, latin 12702. 133r. A szövegahagyományról ld. Joseph-Hyacinthe Albanès: *La Chronique*

a Szűz Mária-templom [székesegyház] neki alárendelt teljes kanonoki karával együtt, a már említett Szent Viktor-apátság szerzetesei egyetértésével, illetve Archinricus, a montmajouri monostor apát ura és Pato, a Szent Gervasius[-monostor] apát ura tanácsára.⁹⁰

A nagyobbik oklevélgyűjtemény közöl egy szintén ekkorra keltezett dokumentumot, az I. Pontius által kiállított *Carta liberalist*, amely mentesíti a Szent Viktor-apátság összes birtokát a püspöki fennhatóság alól.⁹¹ Ezt az oklevelet azonban vagy 1050 előtt nem sokkal hamisíthatták, amikor Péter apát arra készült, hogy részt vegyen a vercelli zsinaton, vagy néhány évtizeddel később, a *cartularium* összeállításakor.⁹²

Az apátság ezzel szemben továbbra is szoros püspöki ellenőrzés alatt állt, és még 1019–1045 körül is szűkös volt a mozgáster a marseille-i algrófi családdal szemben, ahogy arról a szerzetesek caravaillani birtoka körül kialakult konfliktus leírása is tanúskodik.⁹³ Caravaillan egykor az apátság birtoka volt,⁹⁴ a 10. századi események során azonban világi jogállású személyek kezére került. A marseille-i algrófi család úgy döntött, visszaszolgáltatja a falut a szerzeteseknek, az alodiáriusok viszont ebbe (érthető módon) nem egyeztek bele. A két algróf, II. Vilmos és Fulco vonakodtak attól, hogy erőszakosan lépjenek fel a tiltakozó birtokosok ellen, akik talán a hűbéreseik lehettek (ha nem is a caravaillani telkekért cserébe). I. Pontius püspök testvéreihez hasonlóan tétlen maradt. A szerzetesek ekkor Szent Viktor ereklyéjét Caravaillanba víve táborot vertek, hogy erkölcsi nyomást gyakoroljanak a vita többi résztvevőjére. A következő törvénytapon II. Vilmos algróf nemcsak döntőbíró, hanem egy kilátásba helyezett párbajra készülve az apátság bajnoka is volt, ezzel megfélemlítve a kisebb birtokosokat. Hosszú pereskedés után a Szent Viktor-apátság végül megkapta a követelt földeket (amelyeket esetleg visszaadtak hűbérbbe a falubelieknek).⁹⁵

de Saint-Victor de Marseille. *Mélanges d'archéologie et d'histoire de l'École française de Rome*, 6 (1886) 64–90., Uő: La Chronique de Saint-Victor de Marseille (suite). Uo. 287–326.

⁹⁰ „[...] cum tocius ecclesie sanctae Marie ordine canoniorum sub eo constitutorum, cum consensu etiam prefati sancti Victoris cenobii monachorum, etiamque cum consilio domni scilicet abbatis Archinrici monasterii Montis Majoris atque domni Patoni abbatis sancti Gervasii [...]” – AD 13, 1 H 7 21., CSV 1054. sz.

⁹¹ CSV 15. sz.

⁹² Monique Zerner: L'abbaye de Saint-Victor de Marseille et ses cartulaires : retour aux manuscrits. In: Daniel Le Blévec (dir.): *Les cartulaires méridionaux. Actes du colloque organisé à Béziers les 20 et 21 septembre 2002*. Paris, 2006. (Études et rencontres de l'École des chartes 19.) Online dokumentum: <https://books.openedition.org/enc/1382> (Letöltés ideje: 2022. február 4.) 51. bekezdés.

⁹³ Florian Mazel 1019–1045 közé datálja az esetet. – Mazel, F.: *La noblesse et l'église*, 135. Nicole Arthaud ezt leszűkíti az 1020-as évekre. – Arthaud, N.: *Les évêques de Marseille*, 91–94. Az eset összefoglalását ld. Varró Orsolya: Társadalmi felelősségvállalás a 11. századi Provence-ban. In: Kovács Enikő – Rudolf Veronika – Szokola László – Varró Orsolya – Veszprémy Márton (szerk.): *Micae mediaevales X. Fiala történelemszerek dolgozatai a középkori Magyarországról és Európáról*. Bp., 2022. (ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola. Tanulmányok – Konferenciák 16.) 136–137.

⁹⁴ CSV 28. sz.

⁹⁵ CSV 27. sz.

A történet során megfigyelhetjük azt a kettősséget, hogy a szerzetesek sorsa továbbra is az algrófi családtól függ, miközben maga II. Vilmos az apátság védelmezőjeként tünteti fel magát, hasonlóan apjához, I. Vilmoshoz, aki hasonló színben igyekezett láttatni magát 1004-ben kelt végrendeletében,⁹⁶ miközben egyébként a szerzetesek számos birtokát (például La Cadière-t) kisajátította.⁹⁷ Florian Mazel statisztikái szerint az algrófi család az 1030-as évekig elenyésző mennyiségű földet adományozott a Szent Viktor-apátságnak. A család adományai 1030 után kezdtek növekvő tendenciát mutatni, a csúcspontot 1040 és 1060 között érték el, ezután ismét drasztikusan csökkentek (1101 után már egyetlenegy sem tettek).⁹⁸ Ehhez hozzájárulhatott az is, hogy az algrófi család ötödik generációjában (I. Arlulfot tekintve elsőnek) 17 fiúgyermek érte el a felnőttkort, a család így joggal tartotta a birtokaprózódástól.⁹⁹

Plébániákról az 1030-as évektől kezdve mondtak le az apátság javára, ezek pedig egyenesen oszlottak el a család birtokain belül. Florian Mazel szerint ennek az volt az oka, hogy a marseille-i algrófok a Szent Viktor-apátsággal ápolt szoros kapcsolatot kihasználva igyekeztek spirituális jelleget kölcsönözni hatalmuknak – ezeket az adományokat így nem is igazán lemondásnak, hanem értékesítésnek tekinthetjük.¹⁰⁰

Könnyen lehetséges azonban, hogy ezek az adományok nagyban hozzájárultak a közösség későbbi, teljes függetlenedéséhez. A 11. század közepére az apátság megvetette a lábát Provence egész területén, ezzel párhuzamosan a Rómában kibontakozó reformmozgalom elveit is elsajátította (szoros összefüggésben azzal, hogy a szerzetesek már fél évszázada a clunyi reform elveit képviselték). A világi birtokosok adományai (nem csak a marseille-i algrófokéi) drámai hanyatlást mutatnak 1060 után, illetve a létező szerződések szókincsében is változásokat figyelhetünk meg. Ezek mögött szintén a pápai reformokat sejthetjük.¹⁰¹ A Szent Viktor-apátság több egymást követő évben egyre több pápai privilegiумot nyert el, többek között a teljes *exemptiót* 1079. július 4-én.¹⁰²

⁹⁶ Ez valójában az algróf második adománya. – CSV 71. sz.

⁹⁷ 984-ben például fia, I. Pontius püspök ad medium vestum szerződéssel játszotta a kezére Plan d'Aupst és környékét. – CSV 70. sz. 1000-ben Plan d'Aupstnak ezt a felét adja vissza I. Vilmos az apátságnak, amely az algrófi család első adománya. – CSV 69. sz.

⁹⁸ Magnani, E.: *Monastères et aristocratie*, 192–198., Mazel, F.: *La noblesse et l'église*, 91–95., 110–121., Uó: Amitié et rupture de l'amitié. Moines et grands laïcs provençaux au temps de la crise grégorienne (milieu XIe – milieu XIIe siècle). *Revue historique*, 633 (2005) 73–80., Jean-Baptiste Renault: Des archives au cartulaire : sélection des actes transcrits, contingences archivistiques et objectifs du grand cartulaire de Saint-Victor de Marseille (XIe siècle). In: Véronique Lamazou-Duplan – Eloïsa Ramirez Vaquero (éd.): *Les cartulaires médiévaux. Écrire et conserver la mémoire du pouvoir, le pouvoir de la mémoire.* (*Los cartularios medievales. Escribir y conservar la memoria del poder, el poder de la memoria.*) Pau, 2013. (Collection Cultures, Arts, Sociétés 3.) 175.

⁹⁹ Magnani, E.: *Monastères et aristocratie*, 202.

¹⁰⁰ Mazel, F.: *La noblesse et l'église*, 94. Vö. Codou, Y.: *Le paysage religieux*, 54.

¹⁰¹ Mazel, F.: Amitié et rupture de l'amitié, 75–78.

¹⁰² CSV 843. sz.

Ebben a politikai és intellektuális kontextusban keletkezett a Szent Viktor-apátság fennmaradt szövegtörzse, tudniillik Szent Isarn apát életrajza és a nagyobbik *cartularium*, amelyben a *Breve de Cathedra* és a birtokról szóló további oklevelek fennmaradtak (mindkettőt ezekre az évtizedekre datálhatjuk).¹⁰³

La Cadière sorsa az első ezredforduló után

A 10. századi incidenst követően La Cadière 1019-ben bukkan fel ismét írott forrásban, területe azonban csak a fele a korábbi oklevelekben teljesnek tekintett kiterjedésének: további oklevelekből kiderül, hogy a birtok másik fele régi nevén, Ceyreste-ként (*Caesarista*, *Cezeresta*, *Cesaresta*, *Ceseresta*) önállósodott. A két települést továbbra is az algrófi család tartotta a kezén. Egy 1025-ben keletkezett oklevél így jellemzi Ceyreste falut: „amelyet apám [I. Vilmos] a kezén tartott és birtokolt, és örökösei számára tulajdonul hagyott.”¹⁰⁴

Hogyan lett örökíthető családi birtok abból a 12 000 hektárnyi földből, amelynek I. Vilmos mindössze a felét kapta meg, és azt is csak élete tartamára? A *Breve de Cathedra*-ból kiderül, hogy I. Vilmos fia tanácsára második feleségének, Ermengardának adta a falut jegyajándékként. Ez bölcs döntés volt, amely biztosította, hogy a birtok a család kezén maradjon. Eliana Magnani megfigyelése szerint a provençai jogszokás alapján a jegyajándékból származó jövedelmek életjáradékként megillették a feleséget férje halála után is, abban az esetben is, ha később ismét férjhez ment.¹⁰⁵ Amennyiben tehát I. Vilmos Ermengardánál hamarabb távozik az élők sorából, a szerzetesek nem követelhetik vissza La Cadière-t az özvegytől. Vilmos örököseinek ezután csak azt kell kivárni, hogy az algrófi halála idején működő apát szintén elhunjon, kiszemelt utódával pedig (akit I. Vilmos fia, I. Pontius nevezett ki) újratárgyalhatják a korábbi megegyezés feltételeit. Nem tudjuk, milyen stratégiát választott volna a család abban az esetben, ha a házastársak közül

¹⁰³ A *cartularium*ot legkorábban 1079 végén kezdték összeállítani, a munka pedig néhány éven belül befejeződhetett. Az üres lapokat a következő néhány évtizedben töltötték fel. – Zerner, M.: *L'abbaye de Saint-Victor de Marseille et ses cartulaires*, 3., 12–15. Az oklevelek csoportosítása a VII. Gergely bullájában található területi felosztást követi, ezért elképzelhető, hogy az eredetieket 1079-ben vagy előtte nem sokkal rendezték a *cartularium*ban található sorrendbe. – Renault, J.-B.: *Des archives au cartulaire*, 182–184.

Michel Lauwers 1060–1080 közé teszi Isarn életrajzának keletkezését. – Michel Lauwers: *Cassien, le bienheureux Isarn et l'abbé Bernard. Un moment charnière dans l'édification de l'Église monastique provençale (1060–1080)*. In: Michel Fixot – Jean-Pierre Pelletier (éd.): *Saint-Victor de Marseille : études archéologiques et historiques : actes du colloque Saint-Victor, Marseille, 18–20 novembre 2004*. Turnhout, 2009. (Bibliothèque de l'Antiquité tardive 13.) 216., 232–238.

¹⁰⁴ „[...] quam pater meus [I. Vilmos – V. O.] tenuit et possedit et heredibus suis possidendam deseruit.” – CSV 98. sz. A szerkesztő 1021–1032 közé datálja, de valószínűleg együtt keletkezett Fulco algróf 1025 decemberére keltezett oklevelével. – CSV 100. sz.

¹⁰⁵ Eliana Magnani S.-Christen: *Douaire, dot, héritage : la femme aristocratique et le patrimoine familial en Provence (fin X^e – début du XIIe siècle)*. *Provence historique*, 46 (1996) 184. 198–201.

Ermengarda halt volna meg korábban, illetve azt, hogy elvesztették-e volna a birtokot, mivel az asszony túlélte férjét, aki 1004-ben hunyt el.¹⁰⁶

A földet jó eséllyel ebben az esetben is meg tudták volna tartani, mint ahogy arra későbbi fejlemények alapján következtethetünk. A család és az apátság kapcsolatában döntő fontosságú volt az a körülmény, hogy a monostor későbbi másolatban fennmaradt krónika- vagy évkönyvtöredéke szerint a szerzetesek létszáma még 1005-ben is mindössze öt volt.¹⁰⁷ Ahogy arra Nicole Arthaud felhívta a figyelmet, emiatt a birtokigazgatásban rászorultak a püspök segítségére, aki pedig a marseille-i algrófok testvére volt.¹⁰⁸ Pozíciójukat talán tovább erősítette az is, hogy korábban Psalmodi apátjához fordultak az apátság megreformálása ügyében, Wifred tehát idegenként, helyi kapcsolati háló nélkül érkezett Marseille-be.

Ahogy későbbi oklevelekből kiderül, II. Arlulf ötlete meghozta gyümölcsét. Az 1019-ben keletkezett két adománylevélből (amelyeket II. Vilmos és Fulco állítottak ki azonos szöveggel) megtudjuk, hogy (a különvált) La Cadière falu legalább egynyolcada a két algróf kezén van, II. Vilmos pedig egy meg nem határozott méretű hányadot első feleségének, Accelenának adott jegyajándékként. Az ő lelki üdvéért tett adományt második felesége, Stephana is megerősíti.¹⁰⁹ Egy 1025-ben keletkezett oklevélpárból (amelynek egyikéből a fejezet elején említett idézet származik) kiderül, hogy Ceyreste-en ekkor egyenlő arányban osztozott II. Vilmos és Fulco, akik a falut teljes egészében a Szent Viktor-apátságnak adományozták.¹¹⁰ Fulco hányada azonban Odila jegyajándékának részét képezte,¹¹¹ így ez a fél csak 1058 után került a szerzetesek birtokába. Vilmos közvetlenül 1045-ben bekövetkezett halála előtt templomot alapított a faluban, ebből az alkalomból pedig megerősítette korábbi adományát, amelyet *sponsalium*ként (alapító adományként) az új templomra ruházott.¹¹² Fia, II. Pontius marseille-i püspök 1047-ben La Cadière és Ceyreste püspöki tizedéről is lemondott.¹¹³

A család La Cadière-i földjei sorsáról 1019-et követően huszonkilenc évvel később, 1048-ban tudósít újabb oklevél. Ebből megtudjuk, hogy a falu háromnegyede ekkor már visszakerült a Szent Viktor-apátság birtokába, a negyedikről kötött megállapodást pedig ekkor foglaltatta írásba egy bizonyos Lambert és felesége, Austrudis. A házaspár korábban megegyezett Isarn apáttal, hogy a földet 180 *solidus*ért zálogba adják neki, az Isarnt követő Péter apáttal közösen pedig úgy döntenek, hogy haláluk után a szerzetesek

¹⁰⁶ Ermengarda Vilmos végrendeletének egyik tanúja, tehát mindenképpen túlélte őt. – CSV 71. sz.

¹⁰⁷ *Fragmenta annalium*, 133r.

¹⁰⁸ Arthaud, N.: *Les évêques de Marseille*, 35.

¹⁰⁹ CSV 75., 76. sz.

¹¹⁰ CSV 98., 100. sz.

¹¹¹ Michel Zimmermann (éd.): *Les marches méridionales du royaume aux alentours de l'an mil. Inventaire typologique des sources documentaires*. Nancy, 1987. 231–232.

¹¹² CSV 25. sz.

¹¹³ CSV 30. sz.

megtarthatják a birtokot örökadományként, Lambert és Austrudis pedig a 180 *solidust*. A szerződés időpontjában egyetlen telek lesz a Szent Viktor-apátságé.¹¹⁴

A házaspárt Vence urával és I. Vilmos második házasságából származó lányával azonosíthatjuk. Mikor, kitől és hogyan kapta meg Austrudis La Cadière negyedét? Az 1004 és 1048 között eltelt időszakból nincs információnk arra nézve, milyen logika mentén és milyen arányban osztottak az algrófi család tagjai (az önálló) La Cadière-en. A dinasztia egyik ősi birtoka, Ollières felosztásáról azonban éppen a tárgyalt időszakban rendelkezünk információval, ezért érdemes megvizsgálni mint lehetséges analógiát.

I. Pontius püspök, illetve II. Vilmos és Fulco algrófok utalásai¹¹⁵ alapján arra következtethetünk, hogy Ollières-en eredetileg egyenlő arányban osztott I. Arlulf két világi jogállású fia, Vilmos és Aicard. Az előbbi a birtok egy részét (mint később kiderül, negyedét) jegyajándékként első feleségének, Belildisnek adta – ezért hivatkozik rá is a három fent említett testvér apjuk és nagybátyjuk mellett. Két 1008-ban kelt oklevélből megtudjuk, hogy Aicard végrendeletében a montmajouri apátságra hagyta Ollières negyedét,¹¹⁶ illetve hogy tulajdonrésze maradékát valószínűleg Pontius örökölte, amelyről ekkor le is mondott a Szent Viktor-apátság javára.¹¹⁷ Az idősebb Belildis negyedét lánya, az ifjabb Belildis örökölte – ezt kapta meg tőle 1010 körül a marseille-i apátság.¹¹⁸ A fennmaradó negyeden, I. Vilmos birtokrészén három fia, II. Vilmos, Fulco és I. Pontius egyenlő arányban osztottak: amikor az előbbi kettő a Szent Viktor-apátsággal tárgyalt az utóbbi hagyatékáról 1014-ben, a birtokrészeket harmadokként nevezték meg.¹¹⁹ Fulco harmadáról tudjuk, hogy azt 1005-ben feleségének, Odilának adta jegyajándékként.¹²⁰ Az ollières-i példa és további oklevelek alapján megállapíthatjuk, hogy az egyes birtokok változó arányban oszlottak meg a család tagjai között, akik nem feltétlenül részesültek minden egyes falu földjéből.

Mint ahogy ifjabb Belildis megörökölte anyja ollières-i jegyajándékát, elképzelhető, hogy ugyanezen az úton, Ermengardától került La Cadière-nek legalább a negyede lányához, Austrudishoz, miután a család saját erőfölkényére támaszkodva rábírta az apátot, hogy ebbe beleegyezzen. Rekonstruálhatatlan, hogy miért éppen negyedről van szó, és mi történt a három másikkal (amelyek 1048-ban már a Szent Viktor-apátság birtokai

¹¹⁴ CSV 78. sz.

¹¹⁵ CSV 18., 110–111. sz.

¹¹⁶ Du Roure, S.: *Histoire de Montmajour*, 121–122.

¹¹⁷ CSV 18. sz.

¹¹⁸ CSV 135. sz.

¹¹⁹ CSV 110–111. sz. Ollières következő említése 1093-ból származik: az oklevélből kiderül, hogy az ott található vár II. Vilmos unokája kezén van. Ennek több oka is lehet: mivel Fulco utódok nélkül hunyt el, birtokait II. Vilmos gyermekei örökölték. Közülük hárman összesen tizenhét fiú utódot nemzettek (ld. fentebb), ami a birtokprózódás veszélyével fenyegette a családot, emiatt előfordult, hogy a család tagjai birtokhányadokat cseréltek egymás között, hogy teljes birtokokat tarthassanak a kezükön. Így kerülhetett Ollières maradéka III. Vilmos legidősebb ekkor élő fia, Pontius Malnerius kezére, illetve az is lehetséges, hogy a várat ő maga építette. – CSV 138. sz.

¹²⁰ Zimmermann, M.: *Les marches méridionales*, 231.

közé tartoznak), mivel túl sok az ismeretlen tényező: 1004 és 1048 között a bizonyított és potenciális társbirtokos családtagok jelentős része meghalt, vagy egyszerűen eltűnt a forrásokból.¹²¹ A régió településszerkezetének fejlődése szintén ismeretlen tényező, bár annyit tudunk, hogy Ceyreste, ahonnan Odila jegyajándékot kapott, 1005-ben már önálló falunak számított.

Valószínűtlennek tűnik, hogy Ermengarda és három gyereke közül kettő az I. Vilmos elhunytát követő egy éven belül meghalt volna,¹²² ezért számolnunk kell a meglehetősen nyugtalanító eshetőséggel, hogy II. Vilmos és Fulco egyszerűen kismizték mostohaanyjukat és féltestvéreiket. Elképzelhető, hogy Austrudis mindössze azért társbirtokos 1048-ban, mert a Vence urával, Lamberttel kötött szerződést a család mindenképpen kettős házassággal akarta megpecsételni, az egyetlen szóba jöhető (nagykorú) nőrokon pedig Austrudis volt, akinek La Cadière-ből (is) biztosítottak hozományt.

Az algrókok által elorzott birtoktest legutolsó darabja, egy fenyves, amelyet Fulco algróf kapott meg hűbérbe Wifred apáttól, 1058-ban tért vissza az apátságához.¹²³ A *Breve* által említett jogvitát így mintegy hatvan évvel később lezártak tekinthetjük.

A *Breve de Cathedra* keletkezésének történeti kontextusa

A 10. századi La Cadière-i birtokvitát elbeszélő szöveg mindössze a Szent Viktor-apátság 1079–1080-as évek eleje között keletkezett nagyobbik *cartularium*ában maradt fenn. Az oklevélgyűjtemény szerkesztésének körülményei és a szöveg egyedisége miatt felmerülhet, hogy a *Breve* 11. század közepi-végi hamisítvány: a dokumentum által képviselt szemléletmód a 11. század második felében lett az apátság retorikájának hangsúlyos eleme, az ezredfordulóra jellemző forráshiány miatt pedig kérdéses, hogy ez mikor jelent meg a közösségben.

A *Breve* hitelességének egyik kulcsa Pontius apát apja, Inguilbert: az apát kétszer is nyomatékosítja, hogy a szöveget az ő ösztönzésére készítette.¹²⁴ Inguilbertet a La Cadière-i esettől eltekintve nem ismerjük – ez az egyetlen említés viszont óriási horderejű annak fényében, hogy a 10. század utolsó két évtizedéről szinte semmilyen információ nem áll rendelkezésünkre, így kérdéses, hogy a marseille-i algrófi család hatalma valóban olyan stabil volt-e ebben az időszakban, mint amilyenek az utólagos események ismeretében feltételezhetjük.

¹²¹ Közéjük tartozik Ermengarda, három gyermeke közül kettő (Adémar, Leutgarda), Aicard, I. Pontius (bár kicsi az esélye annak, hogy ő valóban örökös lett volna, mivel a 970-es évek legvégétől püspök volt), Accelena, II. Arlulf, Belidís.

¹²² Adémar 1005-ben tanúként szerepel a Wifred apát kinevezését rögzítő oklevélen. – CSV 1054. sz.

¹²³ CSV 82. sz.

¹²⁴ „[...] quam ego Pontius abba [...] volo scribere, precipiente et cogente mihi patre meo, Inguilberto [...]”, „Nunc intentis auribus audiatur et mente figatur, idcirco scripsisse me hanc noticiam, instigante patre meo [...]” – CSV 77. sz.

Nem valószínű, hogy I. Arlulf színre lépése előtt a családnak lettek volna birtokai a marseille-i *pagus*ban. Ezzel együtt elképzelhető, hogy már a 970-es éveket megelőzően is volt marseille-i kötődésük – ez származhatott Arlulf feleségének családjától, de III. Konrád király is rábízhatott valamilyen feladatot vagy tisztséget abban az időben, amikor a treti *fiscus* hívének adta. A marseille-i *pagus*ról, különösen a város őshonos arisztokráciájáról, a helyi politikai erőviszonyokról semmit nem tudunk, így azt sem, hogy milyen fogadtatásban volt része Arlulfnak (amennyiben ő volt a család első marseille-i érdekeltségű tagja).

Nincs pontos információnk arra nézve, hogy a következő generáció mikor költözött (végre) a városba, beleértve Honoratust is, aki valószínűleg még a székeskáptalan arles-i tartózkodása idején lett püspök, és 977-ig csak Arles-ban és Manosque-ban kelt oklevelekben szerepel.¹²⁵ Nem zárhatjuk ki, hogy I. Vilmos és Honoratus marseille-i tartózkodásuk első éveiben vagy évtizedeiben politikai ellenállásba ütköztek. Ellenlábasaik lehettek örökségüket féltő anyai ági rokonok, Belildis családja (az asszony halála után), esetleg olyan őshonos famíliák, akik rosszallással és gyanakvással tekintettek a provence-i grófok újonnan érkezett vazallusaira. Inguilbertet bármelyik kategóriába besorolhatjuk, mivel nem tudunk róla semmit.

A *Breve de Cathedra* alapján valószínűsíthetjük, hogy a konfliktus vagy a 990-es évekig kitartott, vagy akkor alakult ki. Richard Landes is felhívja a figyelmet arra, hogy az incidensnek kiemelt fontossága lehetett, ha Inguilbert több évtized távlatából is ragaszkodott a *notitia* szerkesztéséhez.¹²⁶ Habár Landes ezt az időbeli távolságot negyven-hatvan évre teszi (1020 és 1040 közötti keletkezéssel számolva), megállapítása akkor is helytálló, ha csak két évtizedről van szó. Hogyan lehetett Pontius mégis apát? Több lehetőséget is elképzelhetünk: lehetséges, hogy kinevezésekor a két család viszonya nem volt nyíltan ellenséges. Az is előfordulhatott, hogy az algróf és fia, a püspök barátságos gesztusnak szánták Inguilbert fiát helyezni az apáti székbe. Arra számíthattak, hogy kordában tudják tartani az apátot, mivel a közösség létszáma továbbra is öt fő körül mozoghatott, a földek egy részét pedig az algrófi család igazgatta. Azt sem zárhatjuk ki azonban, hogy a pillanatnyi erőviszonyok Inguilbertnek és fiának kedveztek. A rivális család azt várhatta a pozíciótól, hogy az első adandó alkalommal függetleníteni tudja az apátságot az algróftól és a püspöktől, amire kiváló alkalmat biztosított volna a clunyi reform bevezetése.

Ennek fényében mi lehetett Pontius (és Inguilbert) célja a *Breve* összeállításával? Nicole Arthaud szerint a szöveg belső használatra készült, hasonlóan a caravaillani eset leírásához¹²⁷ (ehhez a jóval későbbi *chorges-i notitiát* is hozzátehetjük),¹²⁸ de a szöveg szerkezete és bizonyos tartalmi elemei sem erre utalnak. Paul Amargier szerint a dokumentumot két vagy három oklevélből szerkesztették össze.¹²⁹ Ez részben igaz lehet.

¹²⁵ CSV 29., 290., 654. sz., Du Roure, S.: *Histoire de Montmajour*, 25–27.

¹²⁶ Geary, P. J. – Landes, R. – Remensnyder, A. G. – Reuter, T. – Rosenwein, B. H.: *Qui a peur*, 26.

¹²⁷ Arthaud, N.: *Les évêques de Marseille*, 17.

¹²⁸ CSV 1089. sz. Elemzését ld. Varró O.: *Társadalmi felelősségvállalás*, 138–140.

¹²⁹ Amargier, P.: *Un épisode de justice*, 296.

Az első aktus, amelyről oklevél készülhetett, I. Vilmos provençe-i gróf adományára. A szövegben megtaláljuk az adománylevél néhány fontos elemét, az *arengát*, a *narratiót*, a *dispositiót*, a határleírást és a tanúsort. A Theoderikkel és Noéval kötött szerződés szerepelhetett ugyanebben az oklevélben (akár utólag hozzáadva is), vagy lehetett a következő diploma bevezetője.

A második felhasznált dokumentum az apátság és a testvérpár konfliktusát beszéli el. A szereplők megszólaltatása, a párbeszéddek és az erőteljes értéktétel miatt gondolhatunk arra, hogy a szöveg egy eredeti memorandum szó szerinti átvételével született, tanúsort azonban itt is találunk, illetve nem valószínű, hogy az algróf és kísérete nevét adta volna az őket rossz fényben feltüntető leíráshoz. A szöveg alapja az algróf és az apát szerződését rögzítő dokumentum lehetett. Ennek tartalmaznia kellett az ajánlathoz vezető eseménysort, az algróf ígérését, a beiktatás tényét és a tanúsort. Az ellenséges megjegyzések mindenképpen Pontius apát közbevetései lehettek, az Adolard-anekdota és a szereplők megszólaltatása (Vilmos algróf kivételével) pedig nagy valószínűséggel szintén neki köszönhető. Ezt a szövegrészt követi az ő tollából származó helyzetjelentés.

Joggal tehetjük fel a kérdést, hogy miért volt szükség a második oklevélszöveghez hozzáadott kiegészítésekre, miért fontos Inguilbert említése, és legfőképpen miért írta újra Pontius apát a meglévő eredeti okleveleket, ha a dokumentum belső használatra készült. Elképzelhető, hogy a *Breve* eredeti célközönsége a provençe-i grófi udvar volt. A család volt a marseille-i algróf közvetlen felettese, ezért ellenzéke hozzájuk fordulhatott hatékony segítségért. Talán az eredeti adományt tevő I. Vilmos gróf halálát akarták kihasználni 993 után, testvére, I. Rotbald és fia, II. Vilmos ugyanis – ha hihetünk az elbeszélésnek – nem voltak jelen az eredeti döntésnél, vagy ha mégis, szükségük lehetett némi emlékeztetőre az ügyet illetően.

Inguilbert és Pontius apát célja azonban La Cadière visszaszerzésénél is merészebb lehetett: a provençe-i grófok és az arles-i érsek a marseille-i algróf és a püspök feletteseként dönthettek az apátság sorsáról, így nemcsak a reform bevezetéséről, hanem akár arról is, hogy a clunyi *congregatio*hoz csatolják¹³⁰ – a *Breve* keletkezését tehát nem feltétlenül kell I. Vilmos gróf halálához kötnünk, sőt évekkel későbbre is tehetjük.

A 994-ben tartott ansai zsinaton tizenegy érsek és püspök határozott arról, hogy egyházmegyéjükön belül senki nem idegenítheti el a clunyi apátság birtokait,¹³¹ 996 és 999 között

¹³⁰ Cluny provençe-i birtokaira vonatkozóan mindössze kb. 35 oklevél maradt fenn a 950–1050 közötti időszakból, amely során az apátság népszerűsége fokozatosan csökkent. Barbara Rosenwein szerint az első adományozók, Arles-i Hugó és köre a Clunyt támogató birodalmi arisztokráciához való kötődése miatt, az ő példájukat követve adott provençe-i birtokokat a clunyi szerzeteseknek, majd pedig ennek mintájára az újdonsült grófok és a helyi arisztokrácia is így járt el. Ebben szerepet játszottak Maiolus apát családi kapcsolatai is (apai ágon). A hatalom elaprózódása után, a 11. század első felében azonban a helyi hatalmi tényezők már nem érezték kötődést a clunyi apátsághoz, és nem érezték hajlandóságot arra, hogy annak birtokait gyarapítsák; helyette provençe-i apátságokat részesítettek előnyben. – Barbara H. Rosenwein: *Les bienfaiteurs de Cluny en Provence (v. 940 – v. 1050)*. In: [s. n.]: *Saint Mayeul et son temps. Millénaire de la mort de Saint Mayeul, 4e abbé de Cluny, 994–1994*. Digne-les-Bains, 1997. 122., 127–132., 135–136.

¹³¹ Bernard Auguste – Alexandre Bruel (éd.): *Recueil des chartes de l'abbaye de Cluny*. III. Paris, 1884. 2255. sz.

pedig V. Gergely pápa teljes immunitást biztosított a monostor számára a már meglévő birtokokon.¹³² Ezek mind kedvező jelek lehettek azok számára, akik örökre el akarták idegeníteni a Szent Viktor-apátságot az algrófi családtól. Valószínűleg nem véletlen, hogy az utóbbiak maguk döntöttek a reform bevezetése mellett 1000-ben, anélkül, hogy magát az apátságot Clunynek adták volna. Ahogy az utólag bebizonyosodott, stratégiájuk egy ideig működött, de az apátság és a reformmozgalom megerősödése végül az ellenőrzés elvesztéséhez vezetett.

Akár eljutott a *Breve* a provençe-i grófok udvarába, akár nem, ellenállásuk nem járt sikerrel. Habár az algrófi család a jelek szerint csak fél évszázaddal korábban kezdett birtokokat szerezni a marseille-i *pagus*ban, és I. Vilmos 977-ben még területi megnevezés nélkül viselte a címet, a grófi családdal fennálló szoros kapcsolat miatt sikerült felülkerekedniük riválisaikon, akik esetleg azon régi, teret veszített réteghez tartoztak, akik helyét Martin Aurell szerint az újonnan érkezettek vették át.¹³³

Amikor a már gazdag, független apátság összeállította oklevélgyűjteményét, a *Brevé*ben említett régi oklevél és a szerkesztéshez felhasznált dokumentumok feleslegesek voltak, mert az ügy már régen nem volt aktuális: birtokvita esetén a szerzetesek hivatkozhattak az 1019 és 1058 között keletkezett oklevelekre.¹³⁴ A *Breve* viszont tökéletesen illeszkedett az apátság önnarratívájába, mert kiválóan illusztrálta, milyen következményekkel járhat, ha egy szerzetesi közösség bármilyen formában világi személyekre bízta birtokai igazgatását. Ugyan a szöveg Pontius apát keserű megjegyzésével ér véget, a gyűjteményben szereplő, La Cadière-re vonatkozó oklevelek ezt ellensúlyozzák.

Összegzés

La Cadière 10–11. századi története betekintést enged a provençe-i világi és egyházi arisztokrácia belső dinamikájába. A birtok körüli bonyodalmak és a *Breve de Cathedra* az elmúlt több mint másfél évszázad során számos alkalommal szolgált annak illusztrálására a szakirodalomban, hogy milyen változásokat figyelhetünk meg a 10. századi provençe-i társadalomban, és hogy a 977 körül bekövetkezett incidens hogyan illeszkedik a marseille-i algrófi család és a Szent Viktor-apátság viszonyába. A család provençe-i és különösen marseille-i integrációja azonban eddig kevés figyelmet kapott a kutatásban, elsősorban a 10. század második felének súlyos forráshiánya miatt. Ahogy láttuk, a *Breve* éppen ennek rekonstruálásában lehet segítségünkre, mind szerkezeti, mind narratív sajátosságainak köszönhetően. A szöveg 11. századi szerkesztése mellett szóló érvek cáfolhatóak, ha a La Cadière-i incidenst, szereplőit és a birtok történetét hosszú időtartamban, a 10. század közepétől a 11. század végéig vizsgáljuk.

¹³² Jacques-Paul Migne (ed.): *Patrologiae cursus completus. Series latina* 137. Lutetiae Parisiorum, 1853. col. 932–935.

¹³³ Ld. fentebb: 148–149. oldal.

¹³⁴ A cartularium szerkesztési elvéről ld. Renault, J.-B.: *Des archives au cartulaire, 173–186., különösen 177–178.*

A település 6–10. századi kontinuitása mellett szóló érvek új megvilágításba helyezik Theoderik és Noé társadalmi helyzetét és szándékait. Az első La Cadière-i *ad medium vestum* szerződés kezdeményezésével a két birtokos a jelek szerint olyan folyamatot indított el öntudatlanul, amely hosszú távú következményekkel járt egész Provence számára. Ami I. Vilmos algrófot illeti, felmenői a 930-as években kaphatták meg első birtokaikat a tartományban, a marseille-i *pagus* ügyeiben pedig csak a 940–950-es években szereztek érdekeltséget. A La Cadière-i incidens így egy hosszú integrációs folyamat kezdeti szakaszára tehető. Erről a folyamatról a források jobbára hallgatnak, ez azonban beszédes, amennyiben a rendelkezésünkre álló információkat nem az utólagos események fényében értékeljük.

Ehhez a *Breve* két fogódzót is nyújt: Inguilbert hangsúlyos szerepeltetését és a dokumentum szerkezetét. Inguilbert és fia, Pontius apát a régi marseille-i elit tagjai lehettek. Habár az utóbbi karrierje rekonstruálhatatlan, az apáti cím megszerzése a politikai helyzet összetettségéről tanúskodik. A *Breve* alapját két korábbi dokumentum képezte, amelyeket Pontius apát közbevetéseivel és záró megjegyzéseivel memorandummá alakított. Ez az erőfeszítés felesleges lett volna, ha a dokumentum belső használatra készül – a caravaillani és a chorges-i incidensről tudósító *notitiák* szerkezete és stílusa jelentősen eltér a *Brevétől*. Amennyiben Inguilbert és Pontius szándéka mindössze az volt, hogy Vilmos gróf halála után emlékeztessék az életben levő rokonokat, örökösöket az incidensre, ezzel legfeljebb annyit érhetek volna el, hogy a grófi család visszaadja a birtokot a Szent Viktor-apátságnak és rendre utasítja a marseille-i algrófot. Igazi csapást mért volna azonban az algrófi családra, ha visszavonhatatlanul elveszíti az apátságtól szerzett összes birtokát, miután azt az arles-i érsek a provençe-i gróf segítségével Clunynek adományozta.

Sem azt nem tudjuk, hogy a *Breve* eljutott-e a grófi és/vagy az érseki udvarba, sem azt, hogy mi lett Inguilbert és társai sorsa. Elképzelhető, hogy Pontius pozíciója volt az utolsó szál, amely a marseille-i elitben tartotta őket, és az apát halála (1000 k.) után végleg háttérbe szorultak. Ennek fényében az apátság reformjának kétféle értelmezése lehetséges. Először is, az algrófi család tudatában lehetett annak, hogy a Szent Viktor-apátság hatalma gyenge pontja. A clunyi reform bevezetését megelőző lépésnek szánhatták, mivel egy már megreformált apátság Clunyhez csatolása mellett nehezebb volt meggyőző érveket felhozni. Ebben az esetben a reformot kényszermegoldásnak, a kisebbik rossznak tekinthetjük, míg a másik értelmezési lehetőség szerint a Pontius apát halálával erejét veszített ellenzék feletti diadal szimbolikus, reprezentációs célú kifejezéséről beszélhetünk, amely az egyeduralkodóvá vált család optimizmusáról tanúskodik. Ez a két értelmezés nem zárja ki egymást.

A döntés politikai kontextusa mindkét esetben negatívabb a korábban feltételezettnél, ami a következő évtizedekben rányomta bélyegét a család és az apátság kapcsolatára. A monostor feletti szigorú ellenőrzés szándékának egyik legfeltűnőbb megnyilvánulása az adományok szinte teljes hiánya az 1030-as évekig. Az apátság reformjában részt vevő családtagok tudatában lehettek döntésük lehetséges (valószínű) következményeinek, ami arra utal, hogy azt feltehetőleg nem teljesen önszántukból hozták meg. Ugyan a *Breve de*

Cathedra és a Szent Viktor-apátság reformja első pillantásra a marseille-i algróf és családja teljhatalmáról tanúskodnak, valójában a La Cadière-i incidens veszteseinek tekinthetjük őket, még ha politikai ellenfeleik már nem is érhatték meg, hogy learassák a babérokat. Habár a *Breve de Cathedra* valóban veszedelmes viszonyokról számol be, elképzelhető, hogy az igazi veszedelem valójában mindvégig Inguilbert bosszúja volt.

**„*COLLIGITE ME IN MEDIETATEM TERRE*”:
DANGEROUS LIAISONS IN LA CADIÈRE**

A short document preserved in the cartulary of Saint-Victor of Marseille relates a conflict between the monks and two of their tenants, Theoderic and Noe, shortly before the turn of the first millennium, which culminated in the latter two killing a cattleman and breaking the lavabo of the church of Saint Damian in La Cadière. Viscount William I of Marseille pledged his help to the abbey, but the memorandum presents this act as the source of further calamities, as he eventually alienated the property from the monks. This case and the document itself have been frequently referenced in historiography to illustrate the transformation of tenth–eleventh-century Provençal economics and society as well as to support the analysis of the relations between the viscounts of Marseille and Saint-Victor, but some of the text’s unique aspects have had yet to be explained. This paper aims to recontextualise the events related in the document in order to provide a new hypothesis on the political situation in Marseille at the turn of the first millennium and on the birth of the memorandum.

Keywords: feudal society, Cluniac reforms, Marseille, conflict resolution

Függelék

A Breve de Cathedra magyar fordítása

Feljegyzés a La Cadière falut illető megegyezésekről Adalard, a Szent Viktor[-apátság] apátja és Vilmos marseille-i algróf között, amelyet én, Pontius apát, az előbbi utóda akarok írásba foglalni, apám, Inguilbert okítása nyomán, az ő meghagyására, hogy minden élő és eljövendő megismerje, mit kell elhinniük és mit elvetniük.

Amikor tehát a pogányokat kiűzték a végekről, tudniillik Freinet-ből, és hozzáálltak, hogy a Toulon környéki földeket beültessék és földművesekkel műveltessék, ezeket mindenki a maga virtusa szerint ragadta saját tulajdonába, áthágva a határokat. Ezért aztán az erősebbnek tűnő személyek vitába keveredve összezsaptak, hogy magukhoz ragadják a földet, tudniillik Vilmos algróf és Fosi Pontius, aki utóbbi a gróf elé járulva ezt mondta neki: “Gróf úr, ez a föld, amely felszabadult a pogányok igája alól, királyi adomány révén a te kezeden van. Ezért arra kérünk, hogy járulj oda és szabd meg a falvak, várak, egyházi földek határait, mert a te hatalmadban áll, hogy ezeknek határt szabj, és hogy mindenkinek annyit adj belőlük, amennyit kedved tartja.”¹³⁵ Amaz pedig hallván ezt, engedett neki, és lóra ülve rögtön útnak indult. Amikor La Cadière falu határain belül járt, megtudakolta a hegyek, völgyek, vizek és források nevét. Miután pedig ezeket meghallgatta, megszabta az egyházi föld határait egy oklevél alapján, amelyet a Szent Viktor[-apátság] oklevéltárában őriznek, mondván: “Amit ezeken a határokon belül királyi adomány révén birtoklok, azaz a királyi birtokot, a Szent Viktor-apátságnak és az ott őrködő szerzeteseknek adom.” Ez az adománytétel Vilmos algróf, testvére, a püspök, Theoderik és Noé, testvérek, illetve Gisfred, nemkülönben az apát és a szerzetes Ranganard színe előtt történt. Ennek végzetével Theoderik és Noé, a két fivér Adalard apáthoz járult, és hízeltő szavakkal kérte, hogy bízva rájuk La Cadière beültetését a föld feléért. Így is lett. Az apát pedig ökröket küldve buzgón nekilátott művelteni a Szent Damján-templom előtti földet, hogy feltörje és uradalmi telkeket csináljon belőle. Noé és Theoderik pedig ezt mondták egymás között: “Ezek a szerzetesek még az egész földet feltörik, és nekünk, akik telepesnek nevezünk magunkat, csúffá téve semmi sem marad!” Irigységtől hajtva elűzték a szántó ökröket, megkorbácsolták a gulyást, ezenfelül a fent nevezett szent temploma előtt összetörték egy márvány medencét, amely igen alkalmasnak tűnt a szerzetesi gyakorlat számára. Az apát és a szerzetesek pedig ezt hallva, igencsak dühösen Vilmos marseille-i algróf elé járultak, és a következőképpen panaszkodtak: “Urunk, a föld, amelyet a gróf behatárolt és a védelmedre bízott, nem tudjuk, mi hasznára lehetne a szerzeteseknek, hacsak a javunkra nem ítélisz Theoderikkel és Noéval szemben, akik elűzték az ökreinket és megölték a gulyást,

¹³⁵ „[...] unicuique distribuere quantum tibi placitum fuerit.” – Utalás a „sum cuique tribuere” jogi terminusra, amely a kompromisszum-alapú bíraskodás egyik jellemzője. Vö. Fredric Chettye: *Suum cuique tribuere. French Historical Studies*, 6 (1970) 3. 291–295.

sőt ezen felül egy számunkra hasznos edényt is összetörtek.” Aki [Vilmos] ezt hallván így szólt: “Menjete, és azon a napon¹³⁶ legyetek itt, mert én itt leszek, és tanácskozunk velük.”

Amikor azonban elmentek a tanácskozásra, és az apát szerzeteseivel együtt hosszasan panaszkodott az algrófnak a fent említett testvérekről, az ezt mondta: “Apát uram, tégy társbirtokossá és iktass be a föld felébe azzal a feltétellel, hogy amíg élek, megtartom és birtoklom, halálom után pedig visszatér Szent Viktorhoz; és elűzök minden ellenséget, nemcsak azokat, akik ezt művelték veletek, hanem mindenkitől megvédelek titeket, és kibővíttem [a birtok] határait.” A *milesek*¹³⁷ pedig, hogy hízelegjenek neki, mindnyájan győzködtek az apátot, hogy iktassa be. Adolard marseille-i *vicarius* pedig álnokul ezt mondta az apátnak: “Apát úr, ezek a bérlők szállítottak nektek mézet vagy viaszt?” A szerzetesek nemleges válaszára: “a mindenható Istenre esküszöm”, mondta, “hogy a minap Salamon zsidóba botlottam, aki négy mézzel megrakott szamarat vezetett. Rákérdeztem, honnan jön, amire azt felelte, a ti Szent Damján[-templom]otokból. »És ki adott el nektek ennyi mézet?« kérdeztem. Ezt hallottam tüstént: »Theoderik és Noé.«”

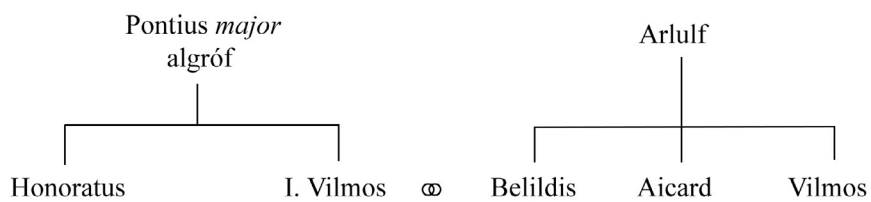
Miután sokan sok mindent mondtak, az apát – túlzottan bízva az algróf és az övéi ígéreteiben – botját megragadva így szólt: “Azzal a feltétellel, amelyről beszéltél, halld, beiktatlak.” És ezzel beiktatta, testvére, a püspök, Deodatus kanonok, Adalard¹³⁸, Gisfred és a szerzetes Ranganard jelenlétében.

Most pedig figyelmes füllel hallgassatok, és szegezzétek erre elméteket: apám buzdítására azért írtam ezt a feljegyzést, mert láttuk, ahogy [a földet] tagonként megragadják és darabokra szaggatják a vadállatok, vagyis Arnulfus Sebencus, aki ármánnyal megszerezte magának La Cadière negyedét elődömtől, Bernáttól, és Vilmos algróf, aki nem sokkal korábban a megszentelt föld védelmezőjének vallotta magát. Felesége halála után új feleségének, Ermengardának adta La Cadière-t, fia, [II.] Arlulf tanácsára.

¹³⁶ „[...] tali die sitis ibi [...]” – A szövegben nem szerepel, mire utal a „tali” szó.

¹³⁷ A „miles” szó csak a 11. század második felében, a klasszikus értelemben vett lovagság kialakulásával veszi fel a „lovag” jelentést.

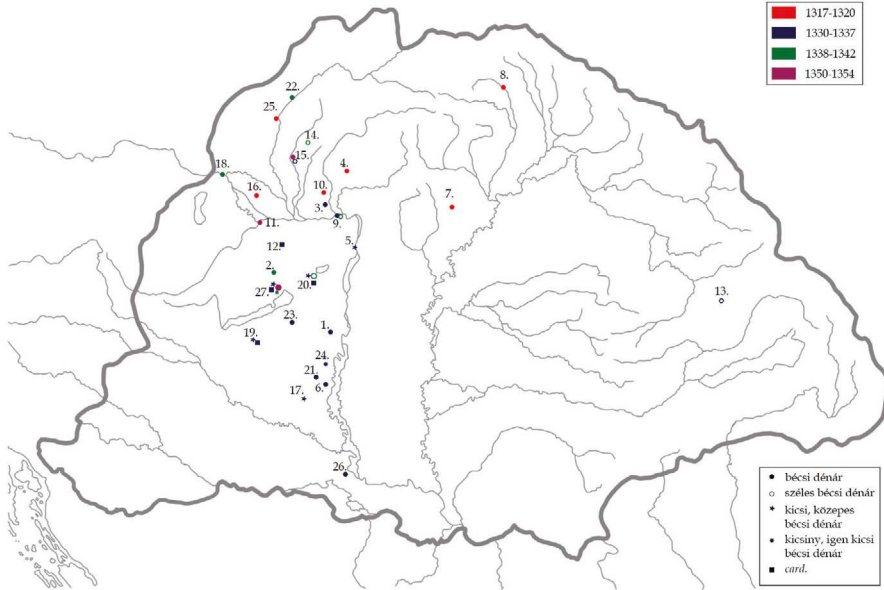
¹³⁸ Valószínűleg Adolard vicariusról van szó. A személynevek írása a 10–11. században következtelen.

2. családja

Függelék

Kovács Enikő: Bécsi dénárók a pápai tizedjegyzékekben

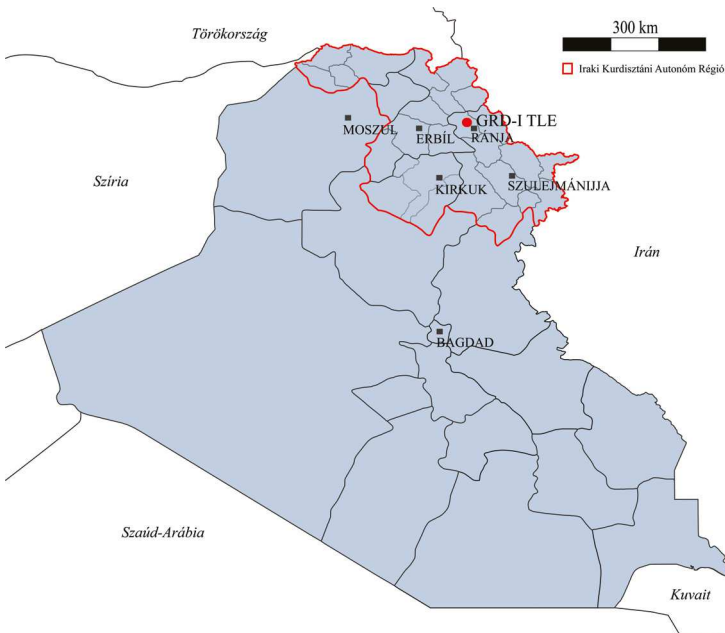
Térkép 1.

1. Apor (Pálfa környéke)	12. Hánta (Kisbér)	21. Szentmáriafalva (Bonyhád közelében)
2. Bakonybél	13. Katona (Cătina)	22. Szkala (Vágszklás, Skalkanad Váhom)
3. Bart (Bruty)	14. Kolos(monostor) (Nagykolos, Vel'ky Klíž)	23. Tita (Magyarkeszi határában)
4. Bát (Batovce)	15. Nyitra (Nitra)	24. Tolna
5. Buda	16. (Felső)Patony (Horná Potôn)	25. Vágújhely (Nové Mestonád Váhom)
6. Cikádor (Bátaszék)	17. Pécs	26. Valkóvár (Vukovár)
7. Eger	18. Pozsony (Bratislava)	27. Veszprém
8. Éperjes (Prešov)	19. Somogyvár	
9. Esztergom	20. Székesfehérvár	
10. Farnad		
11. Győr		

Németh Fruzsina Alexandra: Régészeti kutatások a „zöld mezők, messzi falvak és távoli hegyek vidékén”.
Egy erődítés élete az Oszmán Birodalom keleti vidékén

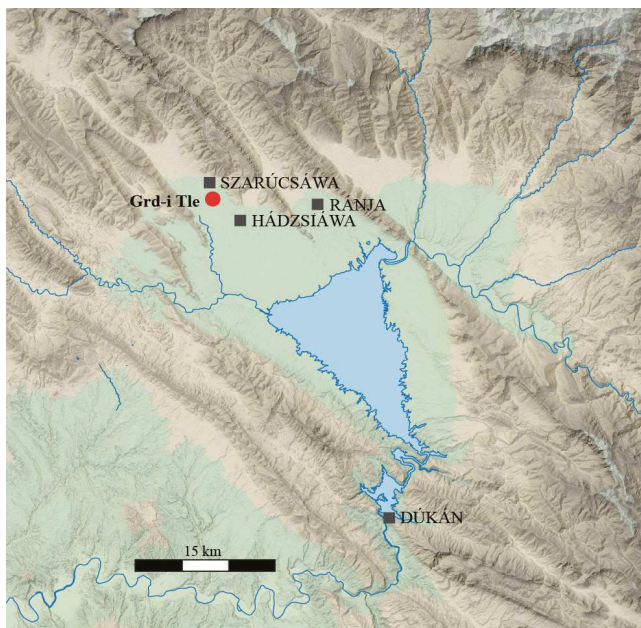

1. ábra: Grd-i Tle településdombja északról, a megnyitott szelvényekkel
(Kalla Gábor, ELTE Régészeti Misszió Iraki Kurdistanban)

2. ábra: A lelőhely
fekvése az Iraki
Kurdisztáni Auto-
nóm Régióban

FÜGGELÉK

3. ábra: A lelőhely elhelyezkedése a Ránja-síkságon

4. ábra: A Ránja-síkság területe
Guillaume Sanson 1679-es
térképén (Online dokumentum:
https://classic.europeana.eu/portal/hu/record/9200517/ark__12148_btv1b5962216g.html?q=ottoman+empire#dcId=1641230672103&p=3 Letöltés ideje: 2021. október 5.)

5. ábra: Feltárt temetőrészlet a domb keleti platóján
(Kalla Gábor, ELTE Régészeti Misszió Iraki Kurdistanban)

6. ábra: Kövel kirakott iszlám rítusú sír
(Németh Veronika, ELTE Régészeti Misszió Iraki Kurdistanban)

7. ábra: A kurd erőd feltárt északi toronyalapozása
(Mordovin Maxim, ELTE Régészeti Misszió Iraki Kurdistanban)

8. ábra: Az erődkomplexum belső épületeinek alapfalai
(Németh Fruzsina Alexandra, ELTE Régészeti Misszió Iraki Kurdistanban)

9. ábra: Az erőd többször megújított kemencéi
(Mordovin Maxim, ELTE Régészeti Misszió Iraki Kurdistanban)

10. ábra: A településdomb alján feltárt falalozás
(Kalla Gábor, ELTE Régészeti Misszió Iraki Kurdistanban)

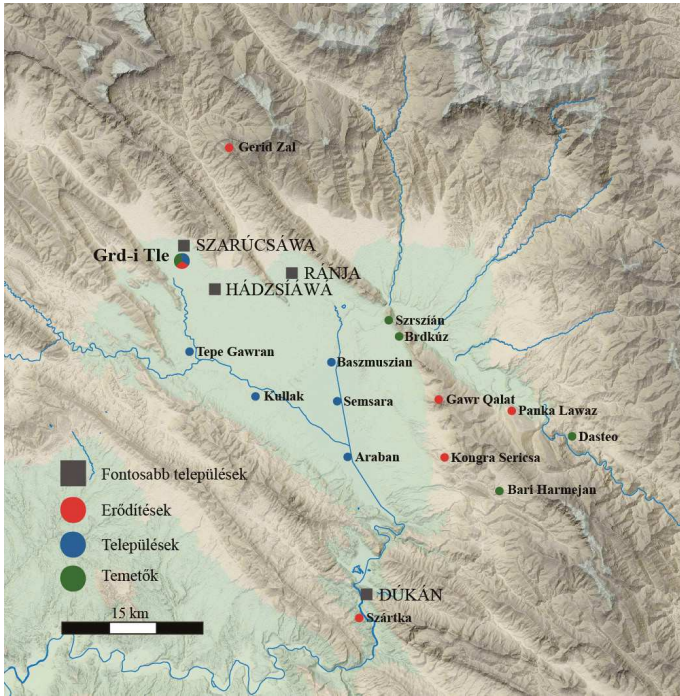

11. ábra: A kurd falusias település
egy kemencéje a hozzá tartozó
járószinttel
(Kalla Gábor, ELTE Régészeti
Misszió Iraki Kurdistanban)

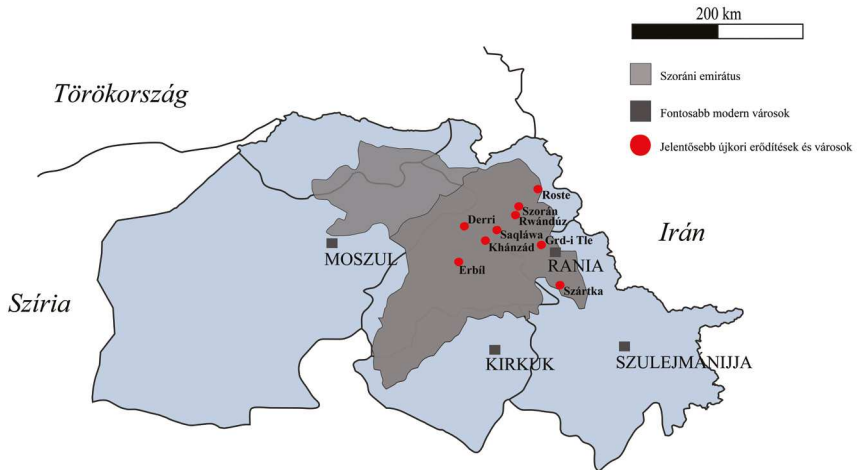

12. ábra: A 20. században elpusztult mecset romjai
(Ekrik Ákos, ELTE Régészeti Misszió Iraki Kurdistanban)

FÜGGELÉK

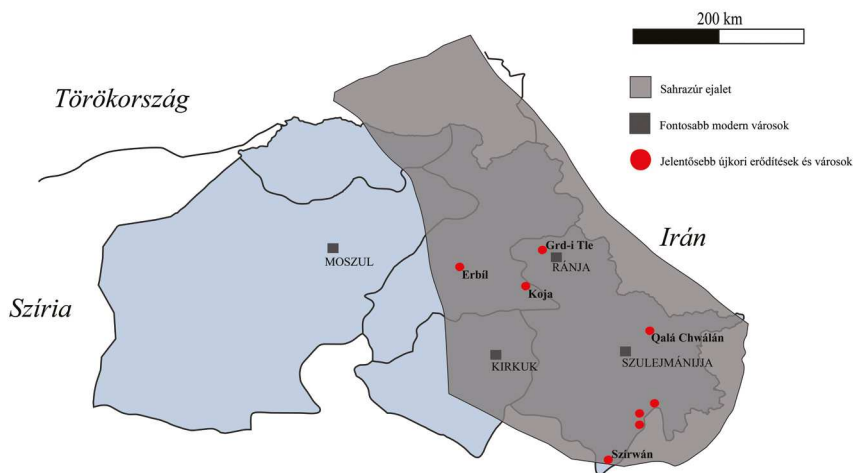

13. ábra: A Ránja-síkság késő iszlám lelőhelyei

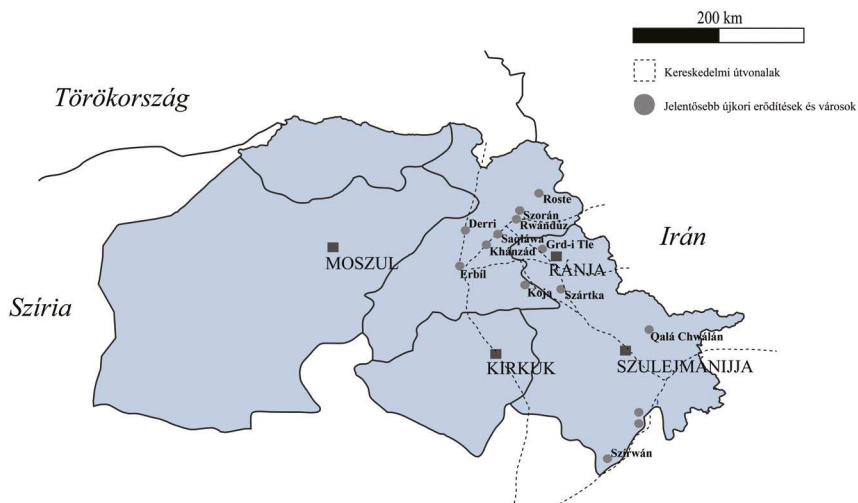

14. ábra: A Szoráni Emirátus legjelentősebb városai és erődítései

FÜGGELÉK

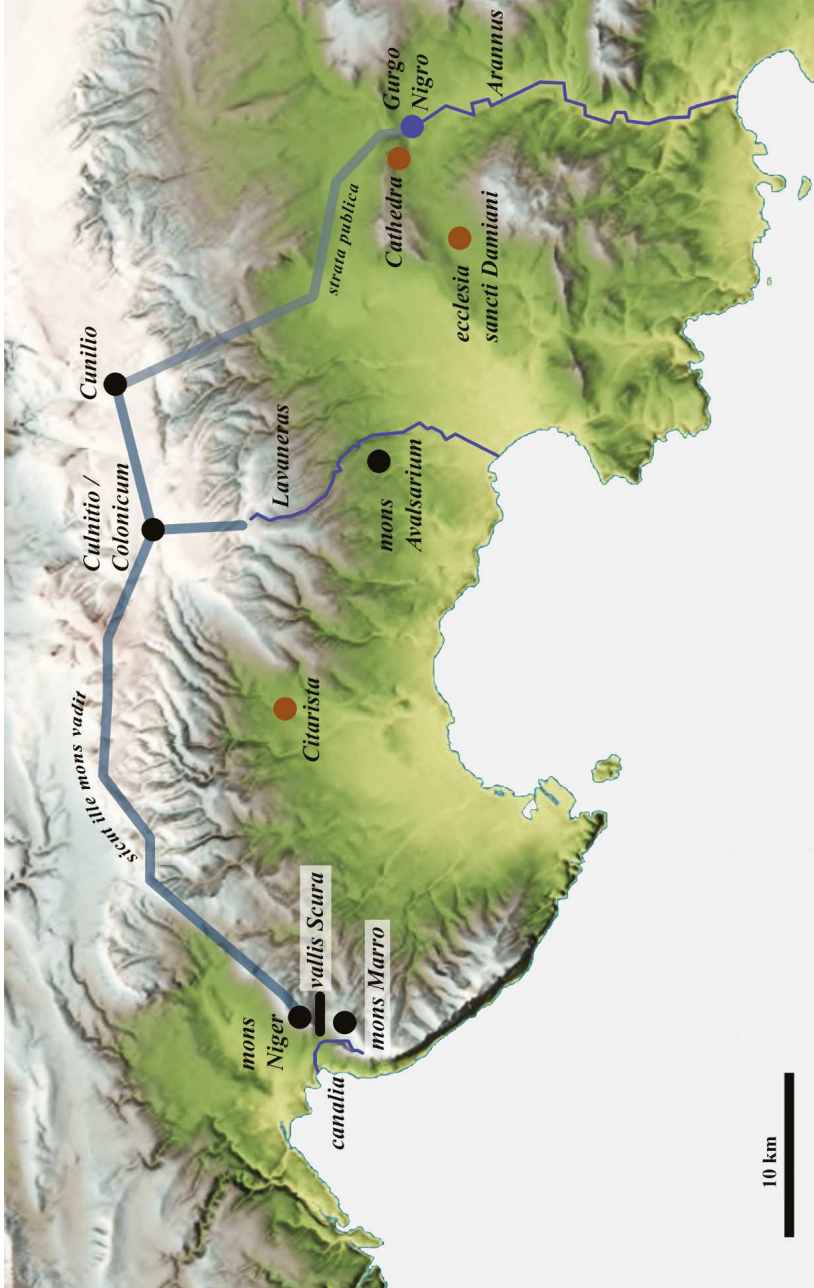

15. ábra: A Sárazúr ejalet legjelentősebb városai és erődítései

16. ábra: A rekonstruálható, területet behálózó kereskedelmi útvonalak (Nováček, K. et al.: Medieval Urban Landscape nyomán)

Varró Orsolya: „*Colligite me in medietatem terrę*”.
Veszedelemes viszonyok La Cadière-ben

Köszönetnyilvánítás

A SZERKESZTŐK e helyütt szeretnének név szerint köszönetet mondani mindazoknak, akik a kötet előzményeül szolgáló konferencia megszervezésében, lebonyolításában részt vettek, illetve e munka megszületését támogatták és lehetővé tették.

Köszönet illeti Nagy Balázst, Vadas Andrást, Molnár Pétert, Solymosi Lászlót, Weisz Boglárkát és Mordovin Maximot, akik amellet, hogy egy-egy szekció vezetését vállalták, az előadásokhoz számos hasznos észrevételt és tanácsot fűztek.

Külön köszönjük Draskóczy István professzor úrnak és Nagy Piroska egyetemi docensnek, hogy plenáris előadásaikkal méltó keretet adtak a rendezvénynek. Az ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskolájának támogatása nagyban megkönnyítette a konferencia színvonalas és akadálymentes lebonyolítását. A szerkesztők minden igyekezte sem tudta volna pótolni azt az alapos olvasószerkesztői munkát, amelyért hálával tartozunk Varga Virágnak. Az angol nyelvű rezümék lektorálásáért Jack Wilsonnak tartozunk köszönettel.

A legfőbb köszönet azonban tanárainkat és a konferencia főszervezőit: Novák Veronikát, Dreska Gábort és Körmendi Tamást illeti, akiktől munkánk során mindvégig a legtöbb biztatást, segítséget és tanácsot kaptuk.

Budapest, 2023 áprilisa

A szerkesztők

A szerzőkről

BORBÁS BENJÁMIN – doktorjelölt, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Középkori és Kora Újkori Egyetemes Doktori Program; tudományos segédmunkatárs, Eötvös Loránd Kutatási Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet; segédlevéltáros, Magyar Nemzeti Levéltár
Témavezető: Dr. Nagy Balázs, egyetemi docens (ELTE – KEE)
Elérhetőség: benjaminborbas@gmail.com

GALAMBOSI PÉTER – doktorjelölt, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Középkori Magyar Történelem Doktori Program; tudományos segédmunkatárs, Eötvös Loránd Kutatóhálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet
Témavezető: Dr. Thoroczkay Gábor, egyetemi docens (ELTE)
Elérhetőség: galambosi.peter@abtk.hu

HUNYADI SÁNDOR – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Középkori Magyar Történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Thoroczkay Gábor, egyetemi docens (ELTE)
Elérhetőség: hunyadi.sanyi93@gmail.com

KOVÁCS ENIKŐ – doktorjelölt, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Középkori Magyar Történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Draskóczy István, egyetemi tanár (ELTE)
Elérhetőség: kovacsenimail@gmail.com

NÉMETH FRUZZSINA ALEXANDRA – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Régészet Doktori Program
Témavezető: Dr. Kalla Gábor, egyetemi docens (ELTE)
Elérhetőség: nemeth.fruzsina.alexandra95@gmail.com

RÁCZ BALÁZS VIKTOR – doktorandusz, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola, Történelem Segédtudományai Doktori Program
Témavezető: Dr. Oborni Teréz, egyetemi docens (ELTE – ELKH BTK TTI)
Elérhetőség: rbv9601@gmail.com

A SZERZŐKRŐL

RUDOLF VERONIKA – doktorjelölt, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola,
Történelem Segédtudományai Doktori Program; egyetemi tanársegéd, ELTE BTK
Történelem Segédtudományai Tanszék
Témavezető: Dr. Körmendi Tamás, egyetemi docens (ELTE)
Elérhetőség: rudolfveronika94@gmail.com

VARRÓ ORSOLYA – doktorjelölt, ELTE BTK Történelemtudományi Doktori Iskola,
Középkori és Kora Újkori Egyetemes Történelem Doktori Program
Témavezető: Dr. Molnár Péter, habilitált egyetemi adjunktus (ELTE)
Elérhetőség: varro_orsolya@alumni.ceu.edu

Notes on Contributors

BORBÁS, BENJÁMIN – PhD candidate, Eötvös Loránd University, Doctoral School of History, Medieval and Early Modern History Doctoral Program; assistant research fellow, Eötvös Loránd Research Network, Research Centre for the Humanities, Institute of History; assistant archivist, National Archives of Hungary
Supervisor: Dr. Balázs Nagy, associate professor (Eötvös Loránd University – Central European University)
E-mail address: benjaminborbas@gmail.com

GALAMBOSI, PÉTER – PhD candidate, Eötvös Loránd University, Doctoral School of History, Medieval Hungarian History Program; assistant research fellow, Eötvös Loránd Research Network, Research Centre for the Humanities, Institute of History
Supervisor: Dr. Gábor Thoroczkay, associate professor (Eötvös Loránd University)
E-mail address: galambosi.peter@abtk.hu

HUNYADI, SÁNDOR – PhD student, Eötvös Loránd University, Doctoral School of History, Medieval Hungarian History Program
Supervisor: Dr. Gábor Thoroczkay, associate professor (Eötvös Loránd University)
E-mail address: hunyadi.sanyi93@gmail.com

KOVÁCS, ENIKŐ – PhD candidate, Eötvös Loránd University, Doctoral School of History, Medieval Hungarian History Program
Supervisor: Dr. István Draskóczy, university professor (Eötvös Loránd University)
E-mail address: kovacsenimail@gmail.com

NÉMETH, FRUZSINA ALEXANDRA – PhD student, Eötvös Loránd University, Doctoral School of History, Archeology Doctoral Program
Supervisor: Dr. Gábor Kalla, associate professor (Eötvös Loránd University)
E-mail address: nemeth.fruzsina.alexandra95@gmail.com

RÁCZ, BALÁZS VIKTOR – PhD student, Eötvös Loránd University, Doctoral School of History, Auxiliary Sciences of History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Teréz Oborni, associate professor (Eötvös Loránd University – Eötvös Loránd Research Network, Institute of Historical Studies)
E-mail address: rbv9601@gmail.com

NOTES ON CONTRIBUTORS

RUDOLF, VERONIKA – PhD candidate, Eötvös Loránd University, Doctoral School of History, Auxiliary Sciences of History Doctoral Program; assistant lecturer, Eötvös Loránd University, Department of Auxiliary Studies of History
Supervisor: Dr. Tamás Körmendi, associate professor (Eötvös Loránd University)
E-mail address: rudolfveronika94@gmail.com

VARRÓ, ORSOLYA – PhD candidate, Eötvös Loránd University, Doctoral School of History, Medieval and Early Modern History Doctoral Program
Supervisor: Dr. Péter Molnár, habilitated adjunct (Eötvös Loránd University)
E-mail address: varro_orsolya@alumni.ceu.edu